

KORALL

2017.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

67.

18. évfolyam • 2017.

A felejtés mintázatai

Bögre Zsuzsanna, Gyáni Gábor, Hidas Zoltán,
Keszei András, Kövér György tanulmányai,

valamint Birkás Anna
és Gerhard Péter írásai

Ára 1250 Ft

67.

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2017. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2017-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 68. Etnikai együttélés a Kárpát-medencében
- 69. Színház és társadalom
- 70. Országgyűlési követek, képviselők (16–19. század)

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001-00000028-60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.
Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén (terjesztes@korall.org
www.korall.org) még megrendelhetőek:

- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
- 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
- 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
- 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
- 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48: *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50: *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 52: *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
- 53: *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
- 54: *Válságtörténetek* (1250 Ft)
- 55: *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
- 56: *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)
- 57: *Konfesszionalizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
- 58: *Budapesti lakások és lakóik a 20. század első felében* (1250 Ft)
- 59: *Áldozatnarratívák* (1250 Ft)
- 60: *Női életvilágok* (1250 Ft)
- 61: *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
- 62: *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
- 63: *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
- 64: *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
- 65: *Film és történelem* (1250 Ft)
- 66: *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula, Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„A felejtés mintázatai” című blokkunkat Czoch Gábor és Keszei András szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Széll Szilvia.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon: Mass Storage Device. A fotót készítette: Tripletreat.
Forrás: <https://www.flickr.com/photos/creativerad/6350295883/in/album-72157625568796577/>.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

A FELEJTÉS MINTÁZATAI

Keszei András	Felejtés, társadalom, történelem	5
Gyáni Gábor	A felejtés mint politikai mítosz	22
Kövér György	Tiszaeszlár „felejthetetlen” emlékei	35
Bögre Zsuzsanna	A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán	51
Hidas Zoltán	Az emlékezés kultúrája és a felejtés rendszere	73
Gerhard Péter	Jogszerű kampánykiadás vagy választási visszaélés? Egy peranyag tanulságai	93
Birkás Anna	A gazdaságpolitika története mint párttörténet. Berend T. Iván és a párttörténetírás a hatvanas évek közepén	107

KÖNYVEK

Pierre Nora avantgárd attaséja K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához.	- Veress Dániel	131
--	-----------------	-----

„Csokonai redivivus”, avagy Szilágyi Márton Csokonai-biográfiája mint irodalomtörténeti jelenség. Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói.	- Tevelj Arató György	140
Pieter M. Judson: The Habsburg Empire. A New History.	- Varga Bálint	149
A testkultúra fejlődéstörténete, gazdasági és társadalmi hatásai Wolfgang Behringer: A sport kultúrtörténete.	- Horváth Csaba Sándor	154
Oroszország/Szovjetunió környezettörténete Paul Josephson – Nikolaj Dronin – Aleh Cherp – Ruben Mnatsakanian – Dmitrij Efremenko – Vladislav Larin: An Environmental History of Russia.	- Rácz Lajos	161
Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.	- Mihály Renáta	168
Szerzőink		173
Contents		175
Abstracts		177

Keszei András

Felejtés, társadalom, történelem

A ma már Ulm városában található egykori wiblingeni bencés kolostor 18. században kialakított, barokk műalkotásokkal díszített könyvtártermében látható egy szobor, amely a görög mitológia nevezetes alakjainak küzdelmét ábrázolja. Egyikük Klió, Zeusz és az emlékezés istennője, Mnémoszüné lánya, a történetírás múzsája, a másik szereplő Kronosz, aki itt elsősorban az időt testesíti meg, s akit ennek megfelelően szárnyakkal a hátán jelenített meg az alkotó. Az alkotás egy dinamikus alapmotívumra, a küzdelemre épül, ami a szereplők isteni természetéből és az ábrázolás stílusából is fakadóan nem személyes jellegű. A szobrot szemlélve inkább úgy érzi az ember, hogy az emberi alakok ellenére itt valóban nagyobb, egyetemes erők személytelen harcának lehetünk tanúi. Mintha természeti erők feszülnének egymásnak emberalakban. Kronosz szakállas öregemberként baljában egy könyvet tart, jobb kezével pedig különösebb indulat, harag nélkül próbál lapokat kiszakítani belőle. Klió Kronosz fölé magasodva bal kezével igyekszik megálljt parancsolni a pusztításnak, jobbjobban a történetírás hagyományos kellékeit, könyvet, tintát és íróvesszőt tartva, miközben lábával egy bőségszaruura lép. Ahogy Paul Ricœur, aki könyvének címlapjára a szobor fényképét választotta, hozzát teszi, Klió határozott, vizsgálódó tekintete és a bizonytalanságot jelképező bőségszaru rögzítése a történelem, azaz a történetírás szerepét tükröznék az élet, a javak burjánzásával és az idő pusztításával szemben.¹ Ebben az értelemben a történelmet és a történetírást értelemadó, rendteremtő tevékenységként foghatjuk fel. A személytelen erők küzdelmében az isteni sugallatra fogékony emberi alkotóerő látszik felülkerekedni, az emberi értelem küzd, és remélhetőleg győzedelmeskedik a természettel és az idővel szemben. Klió segítségével a személyes emberi szint felé terelődik az értelmezés.

Az idő mint a múlt felemésztője történelemként rögzítve megőrizhető, erre mind az egyéneknek, mind a társadalmaknak szükségük van. Az egyéni és a társadalmi identitás forrásaként a múlt, személyes és/vagy hivatalos történelemként fontos alkotóeleme mindennapjainknak.²

¹ Ricœur 2000.

² Emlékezet és identitás összefüggéseiről: Assmann 2010: 122–123.: „Úgy is meghatározhatjuk az emberi emlékezetet, mint az emberek sajátos képességét az idő és az identitás szintézisére a diakrón identitás formájában. A kronoszintézis e folyamata, melynek révén az idő az identitás részévé válik, sajátosan emberi vívmány, mert magában foglalja az auto-noézist is, azaz azt a képességet, hogy felismerjük magunkat a múltban és előrevetítsük a jövőbe. [...] Az emlékezet tulajdonképpen identitásvonatkozású tudás, tudás önmagunkról, azaz saját diakrón identitásunkról, akár egyénként, akár egy csoport tagjaként.” Lásd még: Assmann 2006; Hirst-Manier 2008; Keszei 2015; Lowenthal 2015.

Egy másik, szintén az ókori kultúrához kapcsolódó történet felidézésével az érem másik oldala, pontosabban egy inkább emberi léptékű vonatkozása is megmutatható. Az egyéni sors megpróbáltatásai közben gyakran túl soknak is érezhetjük birtokolt emlékeinket. Ilyenkor, ha lehetne, inkább szabadulnánk tőlük. Cicero írja le az „ars memoriae” szülőatyja, a keoszi Szimonidész esetét Themisz-toklészszel, akit Szimonidész megtanított volna a tökéletes emlékezés művészetére, és aki ezt azzal utasította vissza, hogy mivel túl jó az emlékezete, inkább a felejtés művészetét sajátítaná el.³

Egyrészt tehát a történelem rögzítésének kétségbeesett igyekezetét, a küzdelmet az idő múlásával óhatatlanul együtt járó erózióval, másrészt a túl sok emlék által okozott nehézségektől való megszabadulás vágyát érhetjük itt tetten. Ezek a múlt rögzítésére és kitörlésére irányuló ellentétes és nehezen összebekíthető törekvések. Miért ragaszkodunk a múlthoz, és miért akarjuk eltörölni? Az egyén és a társadalom esetében a továbblépés, a megújulás, az újrakezdés érdekében folyamodnánk a felejtéshez vagy az emlékezethez: eltörölni a nehezen vállalható előzményeket, vagy éppenséggel feleleveníteni a már elfeledett múltat, mintegy útmutatásként, ugyancsak a folytatás érdekében.⁴

A REJTÉLYES FELEJTÉS

Ricœur 2000-ben megjelent utolsó nagy munkájában összegezte emlékezetéről, történelemről és felejtésről vallott nézeteit. Bevallása szerint korábbi munkáiból kiindulva elsősorban az ösztönözte a könyv megírására, hogy megfeledkezett az emlékezetéről, és még inkább – ami számára még sajnálatosabb – a felejtésről, pedig a 20. század nagy és sokszor szégyenteljes történelmi eseményeinek utóéletét e nélkül nem érthetjük meg igazán.⁵ Az emlékezet erkölcsi kérdésként fogalmazódik meg a felejtés működését és következményeit értékelve: van-e, lehetséges-e igazságos emlékezet, kötelező-e bizonyos dolgokra emlékezni, másfelől, vannak-e olyan eseményei a múltnak, melyeket nem szabad elfelejteni? Néha a túl sok emlék, máskor a túl kevés, következőképpen a túl sok felejtés jelenti a fő gondot. A felejtés és az emlékezés összefüggéseinek néhány fontos jellemzője alapján az egyéntől a társadalomig követhetjük az emlékek útját, s azt is, hogy idővel milyen tényezők hatására rögzülnek, terjednek vagy fakulnak meg.

A felejtés kétarcúsága olykor zavarba ejtő. Az emlék, emlékezés, mint megőrzött múlt és felelevenítése szempontjából hiányosságnak tűnik, ami a megőr-

³ Weinrich 2002: 28–29. Az „ars memoriae”, az emlékezés művészete az ókori görög eredetű gyakorlat szerint az emlékek lokalizálása alapján működött. Az ismert helyszínekhez kötött mondatok felidézése a helyszínek felidézésével együtt könnyebb, hatékonyabb. Lásd Yates 1966; Eco 1988: az ars oblivionalisról és lehetetlenségéről.

⁴ Ricœur 2000; Augé 2004; A. Assmann 2012; Olick 2016.

⁵ Ricœur 2000: I. A későbbiekben a 2004-es, angol nyelvű változat szolgál a hivatkozások alapjául.

zéssel szemben az elvesztés, eltűnés, alapvetően valamiféle hiány, veszteség érzetét kelti. Veszteségként meghatározva a felejtés egyértelműen negatív jelenség, melyet akár az emlékezet hibájaként is felfoghatunk.⁶ Elveszteni valamit, amit egykor birtokoltunk, amellet, hogy lemondunk a birtoklásról, azért is fájdalmas lehet, mert vele a múlt egy darabja szintén elenyészhet. Az elvesztett emlékek esetén a felejtés ezzel az eredménnyel jár: az ember úgy érezheti, hogy a veszteség kevesebbé tette, hiszen önmagából veszített el valamit.

A felejtés talányos volta, rejtélyes működése mutatkozik meg máris a fentiek alapján. Ha jobban meggondoljuk, valójában nem lehet végleges a veszteség, hiszen akkor honnan tudhatnánk, hogy elfelejtettünk valamit.⁷ Az emlékezet működésének és az emlék természetének sajátos vonása domborodik ki, amikor a felejtés emlékezetét igyekszünk ábrázolni. Mint a népmesében az okos lány ajándéka Mátyás királynak, „van is, meg nincs is”. A probléma híres platóni leírása alapján a lélek és emlékeinek, tudásának megszemélyesítésével a „lélek kalitkája” szembesít minket a birtoklás, valamint a hozzáférés nehézségeivel.⁸ Az emlékeket Platón ábrázolásában úgy őrzi az egyéni lélek, mint kalitka a madarakat. Ez amellet, hogy az emlékek, tudás birtokosává teszi az embert, némi bizonytalanságot is eredményez, ami alapvetően az emlékek madárszerű voltából, pontosabban ehhez kapcsolódóan a gyakori repkedés tényéből fakad. A mozgásból, ami megnehezíti a madarak/emlékek megragadását. Az emlékek e szerint nem feltétlenül kézhez szoktatott jószágok, olykor nagyon is rakoncátlannak bizonyulnak, mintha szándékosan csúsznának ki az ember kezéből, azaz a tudatosság köréből. Az emlék tehát csak akkor igazán az emlékezőé, ha képes azt megragadni. Amit éppen nem vagyunk képesek megragadni, az is birtokunkban lehet, de nem úgy, mint az éppen felidézett tudás vagy emlék. Ilyen értelemben a felejtés nem jóvátehető veszteség, többnyire inkább „tartálékba helyezett” tudást jelent.⁹ Más szóval, amit éppen nem használunk, azt elfelejtjük ugyan, de nem véglegesen. A rejtély Platón útmutatásával részben megoldódni látszik. Nem szóltunk még azonban arról, hogy maguk az emlékek, csakúgy, mint az egyes emlékezők (akiknek jellemzését az emlékezőtehetségben mutatkozó különbségek alapján Platón nem mulasztja el) különfélék lehetnek.¹⁰ Visszatérve a madárhasonlathoz, lehetnek köztük szelídebb, kedvesebb, kezesebb jószágok és nehezen megfoghatók is. Vannak olyan emlékek, amelyek előhívása nem okoz különösebb gondot, máskor pedig a kitaró erőfeszítés sem hoz eredményt. Van úgy, hogy az emlék felidezésére nem is törekszünk, az akaratlanul, mintegy magától bukkan fel.

Ahogy az emlékezéssel, úgy a felejtéssel kapcsolatban is – ezek, mint látuk, valójában szorosan összetartoznak – fontos kiemelni, hogy az emlékező és

⁶ Lásd például: Michaelian 2011; A. Assmann 2012.

⁷ A rejtélyre vonatkozóan lásd Ricœur 2004.

⁸ *Theaitétosz*, modern pszichológiai változatában lásd Tulving–Pearlstone 1966.

⁹ A végleges törlés és a tartálékba helyezett emlék mint felejtés különbségéről lásd Ricœur 2004.

¹⁰ Platón a lélek viasztáblájának egyéni különbségeiről ír a *Theaitétoszban* (Platón 2001: 91–95).

az emlék milyensége jelentős mértékben befolyásolja az eredményt. Azt, hogy ki és mit képes inkább, illetve kevésbé felidézni a múltból. Eddig elsősorban az egyéni szint működését vettük szemügyre, az egyes lelkek kalitkájába zárt emlékek birtoklására és megragadására vonatkozó elképzelések alapján, miközben az egyéni sorsok nyilvánvalóan egy szélesebb társadalmi és egy „mélyebb” történelmi háttér előtt bontakoznak ki. Egyfelől társas viszonyok közepette, másfelől örökölt formák és tartalmak közreműködésével. A családtól a tágabb rokonságon keresztül egészen a lokális közösségeig, sőt a teljes társadalmakig több csoport is meghatározó szerepet játszik az ember életében. Az ezek által közvetített szabályok és elképzelések alapvető értelmezési és viszonyítási keretként szolgálnak az egyéni gondolkodás és magatartás számára. A társadalmi hatások időben létrejött formákat és tartalmakat közvetítenek, amelyek lehetővé teszik az összetettebb, kifinomultabb társadalmi berendezkedést és életet.¹¹ Az egyéni szint feletti és hosszabb távon öröklődő dolgok összességét az Assmann házaspár által kidolgozott kulturális emlékezet fogalmával ragadhatjuk meg.¹² A múlt öröksége egy sajátos átadási mechanizmus segítségével talál utat a múltból a jövőbe, amelynek „járhatóságát” a mindenkori jelen biztosítja, vagy éppen akadályozza. Miközben nyilvánvaló, hogy az emlékezés és így az emlék is egyéni teljesítmény a szó szoros értelmében, hiszen kollektív idegrendszer valójában nem létezik, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a társadalmi és kulturális hatások nélkül nem volna miről beszélni, hiszen ezek töltik meg tartalommal (ebben az esetben emlékek formájában) az egyéni tudatot.¹³ Azt, hogy az emlékezés, következképpen az emlék és az emlékezet is mélyen társadalmi jellegű jelenség, az 1920-as évek közepétől Maurice Halbwachs munkái kellő alaposággal támasztják alá. A halála után megjelent *La Mémoire Collective* című kötetben már a korábbi radikálisan szociológiai, szociálpszichológiai megközelítés (csak a társadalom tagjaiként vagyunk képesek emlékezni) finomítása fogalmazódik meg a kollektív emlékezetre vonatkozó egyéni nézőpontok hangsúlyozásával.¹⁴ Egyéni és társadalmi szint kettősségének meghaladása és összebékítésének lehetősége, sőt szükségessége fontos szempont, ha el kívánjuk kerülni az emlékezés és emlékezet egyoldalú individuális pszichológiai vagy ugyancsak egyoldalú társadalmi megközelítését, „torzításait”.¹⁵ Erre azért is van szükség, hogy tisztábban láthassunk az emlék birtokosának kérdésében, tisztázhassuk, hogy milyen értelemben beszélhetünk egyáltalán kollektív, társadalmi és kulturális emlékezetéről a felidéző és az előhívás szempontjából. Az emlékeket tehát, bármilyenek legyenek is természetük és eredetük szerint, a fentiek alapján elsősorban egyénekhez kötjük,

¹¹ A történelmi tartalmak és formák, Hajnal István életet „megzabolázó” formáitól a kulturális antropológia kultúrafogalmán át egészen a kulturális pszichológia irányzatáig tulajdonképpen a történelem során kialakult és változó kultúrát jelölik. Lásd Hajnal 1993; Bruner 2008.

¹² Assmann 2004, 2006.

¹³ Kollektív idegrendszer híján a kollektív emlékezet mint metafora értelmezéséről lásd Halbwachs 1997: 94; A. Assmann 2008.

¹⁴ Hirst–Manier 2008; Keszei 2015.

¹⁵ Lásd Keszei 2015.

majd a társadalmi és kulturális hatások eredményeképp keresünk bennük mintázatokat, társadalmi csoporthoz, lakóhelyhez, korszakhoz köthető hasonló vagy épp eltérő vonásokat.

EGYÉNI EMLÉKEZET/FELEJTÉS – TÁRSADALMI EMLÉKEZET/FELEJTÉS?

Ha az emlékezés és a felejtés szorosan összefüggő folyamatok, valójában nem is kezelhetők külön, tekinthetjük-e őket úgy, mint ugyanazon érme két oldalát? Az emlékezést és a felejtést, a van és a nincs formájában, néha mintha egy világ választaná el egymástól, máskor pedig, csupán ideiglenesen nem használt emlékként, mintha az, amire éppen nem emlékszünk, közvetlenül ott állna a felidézett emlékek mögött, arra várva, hogy előléphessen. Noha a pszichológiai szakirodalom alapján azt feltételezhetjük, hogy tulajdonképpen semmit sem felejtünk el, csak esetleg huzamosabb ideig, vagy talán soha nem idézünk fel valamit, mert nem volt olyan esemény, látvány, hang vagy illat, ami ezt előhívta volna, különbséget tehetünk a valóban csak átmenetileg és a tartósabban elfeledett emlékek között.¹⁶ Ha elfogadjuk azt az álláspontot, hogy az emlékek végleges törlésének lehetősége az anyagi természetű emlék vagy emléknymó létét feltételezi, ami ugyanakkor nem nagyon fér össze az emlékek képlékenységének tényével, akkor inkább az emlékek kialakulására, megvalósult formájára érdemes összpontosítani.¹⁷ Az emlékek születésének folyamatát a formáló társadalmi erők és egyéni motivációk világítják meg, egyszersmind azt is érthetővé teszik, hogy mi az, ami kisebb valószínűséggel idéződik, illetve idézhető fel. Halbwachs elképzelései nyomán az emlékek születését és fennmaradását elsősorban bizonyos társadalmi keretek hatásának tulajdoníthatjuk. Az emlékezés elszigetelt, egyéni, pszichológiai értelmezése, amely szerint az emlék tisztán egyéni jellegű volna, e radikális szociológiai megközelítés alapján egy csapásra mindenestül társadalmi természetűvé válik. Az emlék társadalmi eredetű, mert a legtöbbször társas viszonyok terméke: ilyenek között születik vagy idéződik fel. Tulajdonképpen még az álmok sem tisztán egyéni jellegűek, írja Halbwachs, hiszen értelmük társadalmi eredetű, az értelmezéshez nélkülözhetetlen jelentések közös, azaz társadalmi eredeténél fogva. A magányos múltba révedés során sem léphetünk ki a társadalmi keretek közül, ez csupán illúzió, a fentiekén túl végső soron az emlékek felidézésének nélkülözhetetlen eszközei, a nyelv és a jelentések társadalmi természete miatt.¹⁸ A társadalmi keretek többfélék is lehetnek aszerint, hogy az egyén milyen csoportok tagja. A szocializáció elsőként többnyire a család társadalmi keretét jelöli ki a múlt felidézésének alapjául. A családi közeg egyfajta perspektívát teremt az egyén számára, amiből egyre inkább kirajzolódik az embert körülvevő világ értelme.

¹⁶ Michaelian 2011: 404.

¹⁷ E kettősségre vonatkozóan lásd Ricoeur 2004; Schacter–Guérin–St. Jacques 2011.

¹⁸ Halbwachs 1925: 38, 79.

A családból kilépve a különböző iskolák is hasonló szerepet játszanak, egyre újabb elemekkel gazdagítva a perspektívát. Ezzel párhuzamosan a lakóhely szerint szerveződő közösségek, a felekezeti hovatartozás és az iskolák elvégzése után a munkahely, hivatás alapján szerveződő csoportok is sajátos kereteket teremtenek az egyéni emlékezet számára, amely a csoporthoz fűződő kötelek ereje szerint, az ezekben eltöltött idő hossza és a részvétel intenzitása alapján mozog otthonosan vagy bizonytalanul bennük. Az egyéni emlékezet elemeinek tartóssága Halbwachs értelmezésében tulajdonképpen a társadalmi csoportok tartósságától függ.¹⁹ A csoportok létének térbelisége szintén fontos tényező. Amellett, hogy ez elválaszthatatlan a hagyományos csoportok valóságától, az emlékek szerveződésére is jelentős hatást gyakorol. A társadalmi csoportok működése mintegy „beleírja” magát a fizikai környezetbe, érthető, az emlékeknek köszönhetően ismerős teret hoz létre. Gondoljunk csak a falvak vagy városrészek elnevezéseire, a kultúrtáj vagy az épületek által hordozott jelentésekre. A dűlők, utak, rétek fontos jogi és tulajdonviszonyokat, s ezzel tulajdonképpen társadalmi rendet közvetítő azonosítására. A különböző városrészek tipikus foglalkozásai, a vallás és a hatalom a városi terekre hasonlóképpen rányomták bélyegüket.²⁰ Az emlék tehát társadalmi csoportokban és azok tereiben születik és marad fenn. A tér ebben az esetben tulajdonképpen a csoportok szerint is meghatározható társadalmi rendre emlékeztető tartós, materiális jegyek őrzője. A felejtés felől közelítve a kérdést, a csoporthoz fűződő és térben rögzített emlékekre és emlékezésre a legnagyobb veszélyt a csoport és a tér széthullása, megsemmisülése jelenti. Ha nincs már társadalmi közeg, amely olvasni tudná a tér jelentéseit, akkor ezek végül elvesznek, és velük az emlékek is. Ha a tér semmisül meg, de az emlékező közösség megmarad, akkor lehetséges az előbbi újratemtése valamilyen formában. A hazátlanná vált népek esetében a haza képzete is fontos vonatkoztatási pont, amely segít megőrizni a közösségtudatot.²¹ Az emlékezet kereteinek széthullása felejtéshez vezet, véli Halbwachs, ami leginkább a rendszeres felidézés gyakorlatának megszűnésével magyarázható. A társadalmi csoport és az egyén sorsa összefonódik: ha magányosan élné le az életét az ember, nem találkozna senkivel, ugyan mire emlékezhetne?²² Mi formálná és közvetítené emlékeit? Az egyéni emlékezet társadalmi közege az első keret, amelynek változása idővel felejtéshez vezethet, ha nem is az emlék végleges törléséhez, de egyértelmű háttérbe szorulásához.

¹⁹ Tér és emlékezet viszonyára vonatkozóan: Halbwachs 1997: 228–229; Keszei 2015.

²⁰ Halbwachs 1997: 228–229.

²¹ A haza, ha csak szimbolikus formában, de rendkívül fontos, mint a nép vagy nemzet valóságának anyagi alapja: Halbwachs 1997: 234–236.

²² Assmann 2006. Az identitás szempontjából is továbbgondolta Halbwachs téziséét.

AZ EMLÉK TERMÉSZETE ÉS A FELEJTÉS

Az egyéni emlékezők különbségei mellett a felidézett emlékek természetét is érdemes részletesebben megvizsgálni, mert sajátos szerveződésük, rögzülésük alapján befolyásolhatják a felejtést. Az emlékezet pszichológiai megközelítésének alapján az emlékek több nagy kategóriára bonthatók, például időtartamuk, tudatosságuk, kódolásuk és előhívásuk, illetve a rögzítés és előhívás során aktív agyterületek szerint. A klasszikus szemantikus-epizodikus kettősséget a hétköznapi értelemben vett tudás (szemantikus emlékek) és emlékezet (amire életem egy epizódjaként emlékszem, a helyszínnel, az időponttal, az események közelében vagy résztvevőjeként szereplő énnel együtt) képviseli. A kevésbé tudatos emlékekhez tartoznak a procedurális jelzővel jellemezhetőek, amelyek belénk ivódott mozgulatsorokat, tevékenységeket őriznek és elevenítenek fel.²³ Ez a három, hosszú távon emlékezetet jelölő kategória a társadalom és a kultúra szintjén is fontos elemzési lehetőségeket kínál.²⁴ A semleges tudást első olvasatban talán nem is kellene az emlékekhez sorolnunk, ha meghatározásuk feltételeként ragaszkodunk azok személyes tartalmához, amelyet a megőrzött múltbeli esemény egyéni, élményszerű perspektívája közvetít. A szemantikus emlék mint tudás ehhez képest valóban személytelen, csak nagyjából ismerjük az eredetét (például, hogy valamikor az iskolai oktatás során szerezhettük), és a legkritikább esetben kötődik konkrét események élményszerű emlékéhez, tehát fogható fel epizodikusként is egyben. A tanulás és az emlékezet kapcsolatát vizsgáló pszichológiai kísérletek sora igazolja, hogy a rendszeresen használt, tehát ismételt tudás könnyebben felidézhető, miként azt is, hogy az előzetes ismeretekbe ágyazódó, általában véve fontosabb, mert az egyén szempontjából releváns tudás is. Történelmi dimenzióban vizsgálva a tudás átadásának és megszerzésének feltételeit, nagy korszakok rajzolódhatnak ki az ismeretek rögzítésének lehetőségei szerint. Az írás megjelenése és elterjedése előtt, de a könyvnyomtatás feltalálásáig, majd az írni-olvasni tudás, valamint a nyomtatott könyvek és sajtótermékek tömeges elterjedéséig (s még ezekkel párhuzamosan is) a szemantikus emlékek átadása döntően szóbeli úton történt. Emiatt aztán bizonyos ismeretek megőrzése és terjedése nehezebb, mert megfogalmazásuk, formájuk következtében esetleg kevésbé ragadnak meg az emlékezetben.²⁵ A szóbeli társadalmak hagyományának rendkívüli megbecsülést élvező őrzői, a hivatásos emlékezők, énekmondók, sámánok stb. a memorizált szövegek terjedelméből ítélve csodálatra méltó teljesítményre képesek, noha emlékezetük nem tökéletes.²⁶ Tanulságos azonban, hogy az emlékezőt segítő ritmus, rímek, szóképek támogatásával könnyebben felidézhető a tudás. A dalok és a költészet az emlékezés természetes szövetségesei a szóbeli hagyományban. Az írás elterjedése, majd a könyvnyomtatás a korábban csak korlátozott külső

²³ A kategóriákra vonatkozóan lásd Markowitsch 2008; Keszey 2015.

²⁴ Lásd például: Manier–Hirst 2008.

²⁵ A szóbeliség és az emlékezet kapcsolatára vonatkozóan: Rubin 1996; Goody 1998.

²⁶ Goody 1998.

segédletekkel működő memória radikális kibővülését eredményezte. Egyre kiterjedtebb külső emlékezeti táruk jöttek létre az írásnak és maradandóvá tételének köszönhetően.²⁷ A szóbeli hagyomány a „nagyhagyomány” árnyékában a kora újkortól, majd a 19. századi tömegoktatás hatására felgyorsulva egyre inkább háttérbe szorul.²⁸ Ez is felejtés, de az írott kultúra egymást követő korszakai is erről tanúskodnak: bizonyos tartalmak láthatóan elvesznek, mások tartósabbnak bizonyulnak. Az átadás-átvétel technikai, intézményi feltételeit egyfajta hatalmi érdekektől is átszótt társadalmi erőterben láthatjuk érvényesülni. Ha vannak új ismeretek, azok az oktatáson keresztül, könyvek segítségével hatékonyan terjeszthetők, míg idővel a régiek helyére nem lépnek. A tömeges terjesztés politikai akarat kérdése is, főként mióta a felvilágosodás eszméinek hatására az oktatás Európa-szerte közüggvé változott. Az ismeretek propagálása vagy elhallgatása természetesen nem mindig vezet sikerre, ehhez az is kell, hogy azok, akiknek az új tudást szánják, ne alkossanak hatékony emlékezeti ellenkultúrát. Halbwachs csoportfüggő emlékeit idézhetjük fel ismét e ponton. Hétköznapi értelemben tulajdonképpen az epizodikus emléket azonosítjuk az emlékekkel. A személyes múlt meghatározható részleteként az egykori esemény helyét, idejét és emellett az emlékező hajdani pozícióját is tartalmazza ez a típus. A felejtés itt mintha személyes síkra terelődne: főleg azok a dolgok enyésznek el a múltból, amelyek kevésbé foglalkoztatják az egyént. Az önéletrajzi emlékezet egyik legfontosabb külső forrása, a napló tudományos vizsgálat tárgyaként azt bizonyítja, hogy a feljegyzett események közül meglepően soknak lesz sorsa a felejtés.²⁹ Az egyik hosszabb távú vizsgálat szerint hat év után a rögzített események mintegy harmada hullott ki az emlékezetből. Jellemzően azoktól veszünk búcsút, amelyek életünk során kevésbé bizonyultak fontosnak az egyéni sors alakulásában, az identitás formálódásában. A múlt számtalan epizodikus darabkája veszi el egyre sematikusabbá válva határozott körvonalait, és válik egy összemosódó általánosabb emlékhalmazzá. A mindennapos rutinszerű tevékenységek gyakran járnak így. Conway én-emlékezeti modellje szerint énünk aktuális állapota, céljai alapján szervezzük önéletrajzi emlékeinket, amelyek felidézése különböző idősíkok alkalmazásával történik. Az élettörténet nagyobb szakaszainak háttéréből bontakoznak ki a hétköznapi rutinszerű tevékenységei, majd az ezeket meg-megszakító jelentősebb (mert valamilyen szempontból az egyént érzékenyebben érintő, foglalkoztató) események/epizódok.³⁰ A fontosabb, az egyéni sors alakulására nagyobb hatást gyakorló történések nagyobb eséllyel kerülnek a tartósabb emlékek közé. Az igazán fontos sorsfordító események az önéletrajzi emlékezet különböző szakaszait is egyértelműen kijelölik, amelyek talán nem meglepő módon,

²⁷ Donald 1998.

²⁸ Burke 1991. Redfield alapján nagyhagyomány és kishagyomány viszonyáról lásd ugyanezen mű 40. oldalát.

²⁹ Linton 1978.

³⁰ Williams–Conway 2009.

egybeesnek a nagy történelmi eseményekkel, fordulatokkal.³¹ Ezek árnyékában valójában elveszik a kevésbé emlékezetes hétköznapok részletesebb emlékezete. A történelmi jelentőségű, az egyén szintje feletti események, például a háborúk, forradalmak, jellemzően tömeges hatást gyakorolnak. A különböző nemzedékek és társadalmi csoportok tudatára azok múltjától, azaz emlékezetétől függően hatnak, de jellemző módon az egész társadalomra. A személyes múlt és a nagybetűs történelem összefonódik az emlékezetben, és ez azt is kijelöli, hogy mi az, ami nagyobb valószínűséggel merül feledésbe. A rendkívüli történelmi események szintjéről lejjebb ereszkedve is találhatunk természetesen az egyének számára fontos múltbéli epizódokat, amelyekhez nem járul össztársadalmi hatás. Az egyéni sors kiemelkedő pillanatait leginkább a kommunikatív emlékezet őrizheti meg egy ideig, pár családi nemzedéken át. Az élő, kommunikatív és a távoli múltat közvetítő kulturális emlékezet közötti sodródó hasadék a társadalmi felejtés természetes következménye.³² E felejtés azonban nem egyforma ütemben zajlik. A 18. század végétől kibontakozó modernizációs folyamat következményei az idő felgyorsulásával együtt a felejtés ütemét is megváltoztatták.

A TÁRSADALMI FELEJTÉS MECHANIZMUSAI

A lezárható múlt történelemmé válhat. Az értelmezést már nem zavarja az élő szemtanúk ellentmondásos véleménye, a feldolgozott korszakra biztonságos távoból tekinthet vissza a történész. Három-négy generáció múltán már nincsenek közvetlenül érintettek, az események közvetlenebb, élő emlékei kihullottak az emlékezetből.³³ Jan Assmann kulturális emlékezetéről írott könyvében abból indul ki, hogy a Halbwachs szerint társadalmi viszonyokban gyökerező emlékek tulajdonképpen egy kommunikatív közeg működésének köszönhetően maradhatnak fenn.³⁴ A társadalom különböző csoportjainak élő emlékei leginkább 80–100 éves időtartamban, általában három generációt átfogva létezhetnek. Az egymást követő és még egymást személyesen ismerő nemzedékek emlékeket adnak át egymásnak és vesznek át egymástól. Minden egyes generáció kevesebbet ad át, mint az általa birtokolt emlékek összessége, következésképpen minél messzebb helyezkedik el egymástól két nemzedék az időben, annál kevesebb közös emlékekkel jellemezhetjük őket. Az emlékek e természetes generációs lemorzsolódásának pontos menetére és törvényszerűségeire vonatkozóan minden bizonnyal részletes, különböző társadalmi csoportokat felölelő történelmi vizsgálatokra volna szükség, hogy feltárják a különböző korszakokban sajátos kommunikatív közegekként működő csoportok emlékkeremtő és -átadó tevékenységét. Az egyes

³¹ A történelem hatásáról az önéletrajzi emlékezetben lásd Brown et al. 2012.

³² Assmann teóriájában fontos szerepet kap a 2017 februárjában elhunyt belga Afrika-kutató antropológus, Jan Vansina „floating gap”-konceptiója. Lásd Assmann 2004: 49.

³³ Assmann 2004: 45.

³⁴ Assmann 2004.

nemzedékek formálódásának, kulcsélményeinek különbségei, mint korábban utaltunk rá, meghatározó szerepet játszanak az emlékek rögzülésében is, ahogy ezt a 20. század nagy történelmi eseményeinek tükröződése is mutatja (gyakran sorsfordító emlékként) az egyéni tudatokban.³⁵ Az embert kamaszkorától fiatal felnőtt koráig érő élmények különösen fontosak, mert az identitás formálódásának kiemelkedő jelentőségű szakaszát jelentik, ennek megfelelően az emlékek is leginkább erre az időszakra összpontosulnak.³⁶ Működését tekintve, a társadalmi emlékezet a halbwachsi elképzelések és a mai szociálpszichológiai megközelítések alapján is kommunikatív jellegű. A társadalmi közeg a beszéd, a beszélgetések révén formálja az emlékeket.³⁷ Ami a párbeszédekben elhangzik, az olykor látványos hatást gyakorol a későbbi felidézésekre. A pszichológiai kutatások azt a meglepő tényt támasztják alá, hogy az emberek bizonyos tekintetben külön-külön többre emlékeznek, mint együtt. Ennek elsősorban az az oka, hogy a csoportos, közös emlékezés kommunikatív közege nem tekinthető semleges, mindenkit egyaránt segítő tényezőnek, mert a megfogalmazott vélemények hatást gyakorolnak a beszélőre és a hallgatóságra is. Az iskola elvégése után, az egykori iskolai osztályközösségek felbomlásával általában a csoport élő emlékezetének társadalmi kerete is felbomlik. A rendszeres találkozókat tulajdonképpen az egykori keretek újraépítését jelentik. A múlt közös emlékeinek felidézése az osztálytalálkozók során egymás emlékeztetésének elvén működik. Ebben az esetben az egyéni részletek segítik egymást felbukkanni a múltból, és újra összeállni egy előbb emlékeztetté. Az egykori osztálytársak egymást segítő emlékezéseire vonatkozó ismerős élmények alapján nehezen hihető, hogy a végeredmény kevesebb, mint az egyéni emlékek összessége. Ha nem találkozának, ki emlékeztetné a másikat elfeledett részletekre? Bizonyos emlékek, mivel egyre ritkábban kerülnek elő, idővel megfakulnak, ahogy erről a gondosan vezetett naplók is tanúskodnak; az emlékező elbizonytalanodik velük kapcsolatban. A megfelelő „kulcsok” birtokában azonban (Proust madeleine-je is ekként működik) néha akaratlanul is felidéződnek. Ami azzal az emlékezetpolitikai megfontolásokat lényeges ponton érintő következménnyel jár, hogy a nyilvános emlékeztető „kulcsok” eltávolítása megnehezíti az emlékezést, hosszabb távon akár felejtést is előidézve. (Elég a köztéri szobrok, utcanevek és az általuk közvetített üzenetek megváltozására, vagy korábban az egyházi jelképek eltávolítására gondolnunk. Miközben természetesen arról sem feledkezhetünk meg, hogy az eltávolítás nyomán keletkező hiány adott esetben szintén hatékony kulcsként működhet.) Az előhívás során tapasztalt kommunikációs hatásokat vizsgálva arra figyelhetünk fel, hogy a beszéd következetes formálója az emlékeknek. Egyrészt mérhető az úgynevezett domináns narrátor hatása az egyes csoportokban, aki akár többek közös múltját is képes módosítani hatékony véleményformálóként. A megfogalmazás és az előadás hatására az embe-

³⁵ A nemzedékek sajátos szerveződéséről és tudatáról lásd Mannheim 1969; Reulecke 2008.

³⁶ Pennebaker–Gonzales 2009: 173.

³⁷ Lásd Keszei 2015.

rek egy része saját emlékeit is átírja a hallottaknak megfelelően.³⁸ Másfelől az is kiderült az ezzel kapcsolatos kutatásokból, hogy ismert események szelektív felidézése könnyen a kihagyott, de az eredeti eseményekhez szervesen kapcsolódó vonatkozások elfelejtéséhez vezet. Ezeket könnyebb úgy feledtetni, hogy nem az esemény egészét hallgatja el a beszélő, hanem csak egyes aspektusait.³⁹ Ez a megfelelő csatornákon és méretekben közvetítve akár egész társadalmak emlékezetét is képes befolyásolni.⁴⁰ Az elhallgatás csendje akkor a leghatékonyabb, ha nem teljes, csak részleteket érintő. A részletek jól láthatóan kikopnak az emlékezetből, de olyan módon, hogy az utóbb akár az egész esemény megítélését is megváltoztathatja. A 20. század magyar történelméből valószínűleg számos példát hozhatnánk e mechanizmus működésére, például az 1956 utáni beszédek (közel)múltértékelését vizsgálva. Adatokkal is alátámasztott vizsgálat eredményeit azonban inkább csak a közelmúltból idézhetjük ide.⁴¹ II. Albert Belgium királya 2011 végén hosszú politikai válság után tartott beszédet az új miniszterelnök beiktatása után. Az ország vallon és flamand lakosságát kérdőíves módszerrel vizsgálták, hogy kiderüljön, kinek mennyire emlékeztetése az uralkodó megnyilatkozásai (a decemberit követően a következő év júniusában elhangzott beszéd hatását is elemezték). Az uralkodó beszédeiben hagyományos témái közül néhányat megemlített (nyelv, gazdaság), másokat nem (Brüsszel helyzete, Belgium története). Akik hallották a beszédet, az említett nyelvi és gazdasági témák kapcsán kevesebb, a beszédben el nem hangzott, de e témákhoz köthető aspektust tudtak felidézni, mint akik nem (a vizsgálat során közismert tényekről érdeklődtek a kutatók). Érdekes különbség rajzolódott ki a vallon és a flamand társadalom között is. A király anyanyelvénél és származásánál fogva inkább a vallonoké, identitásuk fontos intézményeként tartják számon. A flamandok némi gyanakvással viszonyulnak hozzá, úgy tűnik, beszédét is ennek megfelelően hallgatták, ügyelve az apróbb, elhallgatott részletekre is, mintegy a sorok között olvasva. E szerint a kínos részletek elhallgatása a leginkább akkor vezet felejtéshez, ha a beszélővel képes azonosulni, bízik benne a közönség. Ellenkező esetben a gyanakvás és a távolságtartás nem engedi lankadni a figyelmet, talán eleve azt is feltételezve ilyenkor, hogy a beszélő szándékosan akar elhallgatni dolgokat, amelyek ezért annál fontosabbak lesznek a nem azonosuló közönség számára. Ez az identitás szerepére hívja fel a figyelmet, és az elhallgatás következményeit ennek megfelelően tárja elénk felejtésként, vagy épp ellenkezőleg, megerősödő (ellen) emlékezetként.

³⁸ Hirst–Echterhoff 2008.

³⁹ A felidézés által kiváltott felejtésre vonatkozóan lásd Coman–Manier–Hirst 2009; Stone–Hirst 2014.

⁴⁰ Stone–Hirst 2014.

⁴¹ Stone–Hirst 2014: 321.

A FELEJTÉS TÖRTÉNELMI KERETEI

Az ismert történelem egészét szemlélve hosszabb és rövidebb szakaszok különíthetők el a változás és annak intenzitása alapján. Az utóbbi két és fél évszázad először Európában, majd a 20. századra már csaknem világszerte mélyreható gazdasági, politikai és társadalmi változásokat hozott. Az összefoglalóan modernizációként meghatározott folyamat legfőbb oka az ipari forradalom, melynek nyomán új társadalmak születnek, megváltoznak az életkörülmények, átalakul az életmód. A demográfiai átmenet, az urbanizáció és a polgári kultúra erősödése a városok jelentőségének megnövekedésével, az ipari munkásság új társadalmi rétegének megjelenése olyan változásokat jelentettek, amelyek az egyéni sorsok szervezését generációs jegyekkel ruházták fel. A dinamikusan növekedő városokba költöző tömegek a 19. és 20. században bizonyára kulcsélményként raktározták el az új környezet látványát és hatását a személyes sorsokra. Assmann Lévi Strausst idézi a „hideg” és „forró”, a változást elutasító, illetve azt központi elemként integráló társadalmakkal kapcsolatban.⁴² Az átalakulás minden esetben a régi feladását, részben elfeledését is jelenti, tehát szorosan kapcsolódik az emlékezethez. A városokba áramló 19. és 20. századi paraszti tömegek a hátrahagyott társadalmi milió és tér hiányában Halbwachs teóriája szerint a felejtés áldozataivá váltak, amit ideig-óráig lassíthatott a riadt összekapaszkodás gyakorlata, hogy lehetőség szerint próbáltak együtt maradni az egyazon vidékről származók. A földrajzi mobilitás fokozódása a 19. században látványos, az 1800-as évek utolsó harmadától milliós tömegek indulnak útnak az Egyesült Államok felé, köztük nem kevés közép-európai kivándorlóval.⁴³ A belső vándorlás Magyarországon a népszámlálási adatok szerint a 19. század második felében ugyancsak jelentős méreteket öltött. A vándorlók közül egyre többen keresték a városokban a megélhetést. A helyváltoztatás és a hétköznapok ezzel együtt járó átalakulása megannyi régi gyakorlatot homályosított el, miközben újak váltak mindennapossá. A régi munkát, életkörülményeket és életmódot az új helyen lassan felváltotta valami más, a korábbiak már nem voltak érvényesek az új környezetben. A csoportok és helyek szerepe az átalakulás során különbözőképpen változott meg. A felekezeti közösség tagjaként is beilleszkedő bevándorló, ha volt a városban vallásának megfelelő gyülekezet, az istentisztelet rendszeres látogatásával megőrizhette vallásos identitását az ezt megalapozó emlékek felidezésén keresztül. Az ismétlődő gyakorlati tevékenységet őrző procedurális vagy Paul Connerton szavaival élve habituális, testbe írt emlékezet rendkívül hatékony mechanizmus.⁴⁴ Ezt a leginkább az bizonyítja, hogy szinte tudatos erőfeszítés nélkül, automatikusan működik. Ha egyszer megtanultuk, a késsel-villával való étkezés vagy az autóvezetés valóban rutinfeladatokká válnak. A régi paraszti világ mezőgazdasággal kapcsolatos hagyományos tevékenységei, a kézművesmestersé-

⁴² Assmann 2004: 43.

⁴³ Lásd Connerton 2009: 102–108, 134–135.

⁴⁴ Connerton 1989.

gek gyakorlati fogásai, mozdulatsorai hasonlóképpen a testekbe „íródtak” a korai tanulás és a számtalan ismétlés jóvoltából. A hagyományos világ emlékezete részben procedurális jellegű, a rendszeresen ismétlődő tevékenységeké, amelyek eredete sokszor beláthatatlan távolságokra vezet vissza az emberiség történelmében.⁴⁵ Ahhoz, hogy ez megváltozzon, új, a régieket felváltó gyakorlatoknak kell a testbe „íródniuk”. Ez, ahogy a felekezeti hovatartozás folytonosságán keresztül is látható, nem mindig mindent elsöprő változás. Az új helyen, új csoportok tagjaként is továbbélhetnek régi gyakorlatok, a vallás mellett például a családi szocializáció során elsajátított és továbbadott mozdulatsorok a konyhai teendőkkel kapcsolatban, vagy sajátos családon belül öröklődő gesztusok formájában.

MODERNITÁS ÉS KULTURÁLIS AMNÉZIA

A felejtés Paul Connerton álláspontja szerint, amiről egyik könyvének címe is tanúskodik, bizonyos történelmi korokban ritmust vált, és széles körű jelenséggé válik.⁴⁶ A 19. századi nagy változások során egyre nagyobb tömegek életét befolyásolták a modernitás vívmányai. Az urbanizáció és a technikai fejlődés a gazdaság átalakulásával új helyzetet teremtett, amelyben az idő felgyorsulásának és a tér összeszűkülésének jól ismert következményeivel szembesülünk. A világ felgyorsult, a fogyasztás szerepe megnövekedett, az embert egyre szédületesebb ütemben változó városi környezet veszi körül. „A modernitás kapitalista gazdaságába szükségszerűen beépült a felejtés” – fogalmazza meg könyvének provokatív alaptételét Connerton.⁴⁷ A régi, hagyományos mezőgazdasági és kézműves-tevékenység átlátható lokális áruforgalom közvetítésével jutott el az emberekhez, akik a legtöbb esetben a javak előállítóit, az előállítás hátterét is ismerték. A piacgazdaság terjedelmének növekedésével az áruk előállításának körülményei, a munka és a munkásember, illetve a mezőgazdasági termények vidéki, falusi eredete háttérbe szorulnak, olyannyira, hogy tulajdonképpen feledésbe is merülnek.⁴⁸ A mobilizálódó 19. századi társadalom új munkahelyekkel és identitáskategóriákkal találkozik. A városi élet, gyári munka és a nemzetté válás a paraszti múlt elfelejtéséhez vezettek. Ahhoz, hogy állampolgárok lehessenek, a szerző példája alapján franciák, szakítaniuk kell múltjuk egy részével.⁴⁹ A szakítást egyéb tényezők is siettetik. A felejtés topográfiája szerint a térszerkezet átalakulása, a városok méretének dinamikus növekedésével az utóbbi kétszáz év során, az élet felgyorsulása és az épített környezet következetes rombolása és gyakori átalakítása alapvetően megváltoztatta az ember és a helyek viszonyát. A régi, átlátható szerkezetű, emberléptékű városok, amelyek fallal övezett, központi térrel, ott

⁴⁵ Donald 1993: 740–741; Keszey 2016: 20.

⁴⁶ Connerton 2009. A könyv címe: *How Modernity Forgets?* (Hogyan felejt a modernitás?)

⁴⁷ Connerton 2009: 146–147.

⁴⁸ Connerton 2009: 45–49.

⁴⁹ Eugen Weber híres munkája alapján (*Peasants into Frenchmen*), lásd Connerton 2009: 49.

kimagasló, szimbolikus jelentőséggel is bíró épületekkel rendelkező, odavezető utcákkal leírható szerkezetű települések, könnyebben rögzülnek az emlékezetben. Ezzel szemben az átláthatatlan, óriási méretűre duzzadt, seregnyi kis központra bomló nagyvárosok jóval nehezebben memorizálhatók. A városok növekedésének 19. és 20. századi hullámai egyre nagyobb tömegeket szembesítenek ezzel. A növekvő és gyorsuló forgalom szintén hozzájárul a figyelem rögzítésének s vele az emlék megalapozásának nehézségeihez. A pillanatnyi élmények, a lüktető modern nagyváros gyorsan változó valósága olyan kihívást jelentenek az ember számára, ami arra tanítja, hogy az újabb és újabb impulzusokra figyeljen, és ne a múlttal foglalkozzon. Ezt a hatást erősíti az épített környezet változása, ráadásul a modern nagyvárosok esetében tipikusan a teret kihasználó egysíkú funkcionalitás jegyében. A sok, egyforma épület kevésbé emlékezetes, nagyobb eséllyel téved el köztük az ember.⁵⁰ A fogyasztói társadalom logikája szerint a vásárlók érdeklődésének fenntartásában fontos szemponttá vált a gyors elavulás beépítése a termékekbe. Az információáramlás sebességének fokozódása szintén a jelen pillanatának fontosságát, ugyanakkor bizonytalanságát emeli ki. Még itt van és a következő pillanatban már más élmények határozzák meg. A modern lét változékonysága az új, gyakoribb munkahelyváltásokkal és költözésekkel jellemezhető életmódban is tükröződik. Ez is megnehezíti a nyugodt, ismétlődő események által támogatott leülepedett emlékek kialakulását.⁵¹ A nagyváros elősegíti a térre vonatkozó szilárd tudás elbizonytalanodását, de a fokozódó bevándorlás miatt a személyes és habituális emlékek elhalványulását is. A tudás (szemantikus emlékek), a személyes múlt epizódjai (epizódikus) és a testbe íródott gyakorlatok (procedurális/habuális) a modern térszerkezet eluralkodásával, a felidőzés társas közegének és a hajdani életmód elvesztésével módosulnak. A nagy átalakulás mögött a termelés és a fogyasztás elavulást sürgető logikája alapján működő kapitalista gazdaság dübörög.⁵² A különböző társadalmi rétegeket e fejlemények másképp ugyan, de egyaránt érintik. Napjaink folyton úton lévő, életének tekintélyes részét reptereken töltő elitjét a „nem helyek” identitás és emlékezet nélküli terei szolgáltatják ki a felejtésnek.⁵³ A munkamegosztásban alárendelt szerepbe kényszerülő csoportok szintén a modern, jelentés nélküli terek foglyaivá válnak, mert nem képesek megvédeni magukat a gazdasági érdekcsoportokkal szemben, mint azt Bermann a régi Bronx lebontása kapcsán megmutatta.⁵⁴ Rajtuk kívül a mindenkori gazdasági és politikai menekültek érintettek elsősorban: az új környezetben régi világuk egyre nagyobb részét veszítik el.⁵⁵

A felejtés elharapózása, túlzásai ellen természetes válaszként fogalmazódik meg a modern társadalmak részéről a leletmentés, a múlt rendet sugalló, ismét-

⁵⁰ Connerton 2009: 99–117.

⁵¹ Connerton 2009: 146.

⁵² Connerton 2009: 125.

⁵³ Augé 1995.

⁵⁴ Berman 1988.

⁵⁵ Berman 1988: 133.

lődő világának megőrzése és bemutatása.⁵⁶ A különböző társadalmakban természetesen nem egyenlő mértékben jelentkeztek és jelentkeznek a modernitás kulturális amnéziát előidéző körülményei. Az Egyesült Államok nagyvárosai inkább szemléltetik Connerton elméletének érvényességét, mint az európaiak. Mégis úgy érezhetjük, világjelenségről van szó, a modernitás egyik vagy másik aspektusa és az ebből következő felejtés szinte mindenütt látható.

Végezetül hadd idézzünk egy ókori világból származó példát, a „globalizációs” folyamatok és az identitást tápláló emlékezet küzdelmére, ami egyszersmind a probléma időtlenségét is bizonyítja.⁵⁷ A perzsa befolyásra, majd a hellenizmusra mint korai globalizációs hatásra, ami a görög nyelv és kultúra terjedését jelentette, a saját múlt és az ebből táplálkozó identitás megerősítése volt a válasz. A görög nyelv segítségével az egyiptomi, a babiloni és föníciai kultúra is büszkén hirdette ősi hagyományait. Assmann szavaival a „globalizáció dialektikus dinamikája nemcsak felejtéshullámokat, hanem emlékezetrobbanást is okoz”.⁵⁸ Az emlékezet mindig összefügg az identitással, önmagunk megkülönböztetésével, amíg működik, a globalizációs hatások ellenében, a felejtéssel szemben is teszi. A modern társadalmak múlt felé fordulása nosztalgia, örökség vagy hagyományörzés formájában arról tanúskodik, hogy ez továbbra is fontos.⁵⁹

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Aleida 2006 [1999]: *Erinerrungsräume. Formen und Wandlungen des Kulturellen Gedächtnisses*. Verlag C. H. Beck, München.
- Assmann, Aleida 2008: Transformations between History and Memory. *Social Research* (75.) 1. 49–72.
- Assmann, Aleida 2012: To Remember or to Forget: Which Way Out of a Shared History of Violence? In: Assmann, Aleida – Shortt, Linda (eds): *Memory and Political Change*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 53–71.
- Assmann, Jan 2004 [1999]: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Jan 2006: *Religion and Cultural Memory*. Stanford University Press, Stanford.
- Assmann, Jan 2010: Globalization, Universalism, and the Erosion of Cultural Memory. In: Assmann, Aleida – Conrad, Sebastian (eds): *Memory in a Global Age. Discourses, Practices, Trajectories*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 121–137.
- Augé, Marc 1995 [1992]: *Non-places. An Introduction to Supermodernity*. Verso, London–New York.
- Augé, Marc 2004: *Oblivion*. University of Minnesota Press, Minneapolis–London.
- Berman, Marshall 1988 [1982]: *All that is Solid Melts into Air. The Experience of Modernity*. Penguin Books, New York.

⁵⁶ Huyssen 2003; Connerton 2009: 146.

⁵⁷ Assmann 2010.

⁵⁸ Assmann 2010: 133.

⁵⁹ Lásd Lowenthal 2015.

- Brown, Norman R. – Hansen, Tia G. B. – Lee, Peter J. – Vanderveen, Sarah A. – Conrad, Fredrick G. 2012: Historically Defined Autobiographical Periods: Their Origins and Implications In: Berntsen, Dorthé – Rubin, David C. (eds): *Understanding Autobiographical Memory. Theories and Approaches*. Cambridge University Press, Cambridge, 160–180.
- Bruner, Jerome 2008: Culture and Mind: Their Fruitful Incommensurability. *Ethos. Journal of the Society for Psychological Anthropology* (36.) 1. 29–45.
- Burke, Peter 1991: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Századvég Kiadó–Hajnal István Kör, Budapest.
- Coman, Alin – Manier, David – Hirst, William 2009: Forgetting the Unforgettable Through Conversation Socially Shared Retrieval-Induced Forgetting of September 11 Memories. *Psychological Science* (20.) 5. 627–633.
- Connerton, Paul 1989: *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Donald, Merlin 1993: Précis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition. *Behavioral and Brain Sciences* (16.) 4. 737–748.
- Donald, Merlin 1998: Hominid Enculturation and Cognitive Evolution. In: Renfrew, Colin – Scarre, Chris (eds): *Cognition and Material Culture: the Archeology of Symbolic Storage*. Cambridge University Press, Cambridge, 7–17.
- Eco, Umberto 1988: An Ars Oblivionalis? Forget It! *PMLA* (103.) 3. 254–261.
- Goody, Jack 1998: Memory in Oral and Literate Traditions. In: Fara, Patricia – Patterson, Karalyn (eds): *Memory*. Cambridge University Press, Cambridge, 73–94.
- Hajnal István 1993 [1939]: Történelem és szociológia. In: Hajnal István: *Technika, művelődés*. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 161–204.
- Halbwachs, Maurice 1925: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Albin Michel, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1997 [1950]: *La mémoire collective*. Albin Michel, Paris.
- Hirst, William – Echterhoff, Gerald 2008: Creating Shared Memories in Conversation: Toward a Psychology of Collective Memory. *Social Research* (75.) 1. 183–216.
- Hirst, William – Manier, David 2008: Towards a Psychology of Collective Memory. *Memory* (16.) 3. 183–200.
- Huyssen, Andreas 2003: *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford University Press, Stanford.
- Keszei András 2015: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidézésében*. L'Harmattan, Budapest.
- Keszei András 2016: Család és nemzedék: az emlékezet „természetes” társadalmi közegeinek hatása. In: Mohay Tamás (szerk.): *Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékviszáltságok történeti alakulása a 20. században*. ELTE BTK Néprajzi Intézet, Budapest, 11–23.
- Linton, Marigold 1978: Real-world Memory After Six Years. In: Gruneberg, Michael M. – Morris, Peter E. – Sykes, Rober N. (eds): *Practical Aspects of Memory*. Academic Press, London, 69–76.
- Lowenthal, David 2015: *The Past is a Foreign Country-Revisited*. Cambridge University Press, Cambridge.

- Manier, David – Hirst, William 2008: A Cognitive Taxonomy of Collective Memories. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 253–262.
- Mannheim, Karl 1969: A nemzedéki probléma. In: Huszár Tibor – Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúságszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 31–67.
- Markowitsch, Hans J. 2008: Cultural Memory and the Neurosciences. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 275–283.
- Michaelian, Kourken 2011: The Epistemology of Forgetting. *Erkenntnis* (74.) 3. 399–424.
- Olick, Jeffrey K. 2016: The Poverty of Resilience: On Memory, Meaning and Well-being. *Memory Studies* (9.) 3. 315–324.
- Pennebaker, James W. – Gonzales, Amy L. 2009: Making History: Social and Psychological Processes Underlying Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds): *Memory in Mind and Culture*. Cambridge University Press, New York, 171–193.
- Platón 2001: *Theaitétosz*. Atlantisz, Budapest.
- Reulecke, Jürgen 2008: Generation/Generationality, Generativity, and Memory. In: Erll, Astrid – Nünning, Ansgar (eds): *Cultural Memory Studies*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 119–125.
- Ricœur, Paul 2000: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Éditions du Seuil, Paris.
- Ricœur, Paul 2004 [2000]: *Memory, History, Forgetting*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Rubin, David C. 1995: *Memory in Oral Traditions*. Oxford University Press, Oxford.
- Schacter, Daniel L. – Guérin, Scott A. – St. Jacques, Peggy 2011: Memory Distortion: an Adaptive Perspective. *Trends in Cognitive Sciences* (15.) 10. 467–474.
- Stone, Charles B – Hirst, William 2014: Induced Forgetting to Form a Collective Memory. *Memory Studies* (7.) 3. 314–327.
- Tulving, Endel – Pearlstone, Zena 1966: Availability Versus Accessibility of Information in Memory for Words. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior* (5.) 4. 381–391.
- Yates, Frances A. 1966: *The Art of Memory*. University of Chicago Press, Chicago.
- Weinrich, Harald 2002: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Williams, Helen L. – Conway, Martin A. 2009: Networks of Autobiographical Memory. In: Boyer, Pascal – Wertsch, James V. (eds): *Memory in Mind and Culture*. Cambridge University Press, New York, 33–61.

Gyáni Gábor

A felejtés mint politikai mítosz

Ernest Renan nevezetes esszéjében (*Mi a nemzet?*) fontosnak tartotta kiemelni, hogy felejtés nélkül nemzet sem létezhet. Hiszen, szólt a gondolatmenet, „egy nemzet lényege az, hogy minden egyén sok közös jeggyel rendelkezék, és hogy mindenki sok mindent elfelejtsen”.¹ El kell tehát felejtenie a franciáknak azokat a múltbeli, a nemzetet megosztó történelmi eseményeket, amilyen a Szent Bertalan éjszakája vagy a 13. századi dél-franciaországi mézszárlások voltak. Mivel „[a] felejtés, mi több a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában”, a szigorúan tárgyilagosságra törő történetírás ezért „gyakorta veszedelmes a nemzetiségre nézve”, hiszen „[a] történelmi vizsgálat [...] fényt derít azokra az erőszakos cselekedetekre, amelyek minden politikai formáció eredetének kísérőjelenségei, azokéi is, melyeknek következményei felettébb gyümölcsözők”.² A nemzeti egység a korábbi brutalitások végső eredménye, a nemzet lényege viszont a feltétlen egység; a brutalitás emléke ugyanakkor szükségképpen megosztó hatást fejt ki. Holott, szögezi le Renan a maximát: „A modern nemzet [...] egyazon irányban konvergáló tények sora által létrehozott történelmi eredmény.”³ Az egyedül követendő út így minden olyannak az elfelejtése, ami megzavarhatja a nemzet eredendő egységességét.

Senki nem fogalmazta meg nála pregnánsabban azt a fontos községi szerepet, amit a *felülről kikényszerített* és mindenáron érvényesített felejtés (felejtetés) játszhat és ténylegesen játszik modern időkben.

Amikor arra keresünk választ, mikor hogyan járult hozzá a felejtés a községi identitás óhajtott megteremtéséhez és fenntartásához, tanácsos a 20. század eseménytörténetéhez fordulni, amely jócskán bővelkedik a felejtéssel megteremtett közös öntudat történelmi megnyilatkozásaiban. Döntő körülmény ez alkalommal, hogy nem a múlt önkéntelen elfelejtéséről, hanem egyes múltak szándékolt elfelejtetéséről, pontosabban arról van szó, hogy a múlt némely vonatkozásai kitörölendők a közös történelmi emlékezetből. S mindez pedig annak érdekében történik, hogy minél nagyobb nyomatékkal fejthesse ki hatását a jelen öntudatára a majdani nemzetet megelölöző múlt. Jan Assmann is erre gondol, amikor „az uralom és felejtés szövetsége” címszó alatt tárgyalja a kérdést:

„Csakugyan léteztek és léteznek az uralomnak olyan formái, melyek a kommunikáció ellenőrzésének és technológiájának rendelkezésre álló eszközeivel »éppoly kétség-

¹ Renan 1995: 175.

² Renan 1995: 174–175

³ Renan 1995: 175.

beesett ellenállást tanúsítanak a történelem beáradásával szemben«, akárcsak Lévi Strauss »hideg társadalmi«.⁴

Rövid jellemzőként Assmann megemlíti, hogy a felejtés (felejtetés) eme technikája megfelel a szóbeli hagyományozás „strukturális amnéziájának”, valamint, hogy a vele szembeni ellenállás az emlékezéshez való görcsös ragaszkodást követeli meg.

Ennek az amnéziának prototipikus megnyilvánulása volt a modern korban a 18. századi francia forradalom, amely merőben új értelmet adott magának a forradalom szónak is. A forradalom modern fogalma – ahogy Hannah Arendt és Reinhart Koselleck megállapítja – azzal a meggyőződéssel kapcsolódott szorosan össze, hogy a forradalmi eseménnyel újraindul a történelem.⁵ Ezzel új történet veszi kezdetét, és ami előtte volt, az mind értelmét veszítette: nem érdemes rá emlékezni többé, mert már nincs kézzelfogható haszna a jelen szempontjából, semmit sem lehet belőle tanulni. A közismert cicerói maxima, a *historia magistra vitae* fogalomtörténeti vizsgálata bebizonyította, hogy az e mondásban piedesztálra emelt „hagyományos tapasztalat” az új kor beköszöntével úgy mond „megvetemedett”. Ezen Koselleck azt érti, hogy „a történelem mint egyszeri esemény vagy egyetemes eseményösszefüggés nem tölthette be [többé] ugyanazt a tanító szerepet, mint a példászerű beszámolóként felfogott história”.⁶ Ami abból is következik, hogy a „tapasztalati tér” és a „várakozási horizont” szétválása az idő, a történelem új érzékelését tartogatja a modern kor embere számára.⁷

A 19. század során kibontakozó piaczgazdaság és osztálytársadalom, továbbá a liberális alkotmányos kormányzás ugyanakkor nem éppen azt a forradalmi tradíciót élte tovább, amely a múlt, a történelem teljes elfelejtését kezdeményezte. A historizmus, amely ekkor élte Európában a virágkorát, nyíltan ellentmondott a múlt ezen elvi tagadásának. Ez azonban csak látszólagos ellentmondás. Ahogy Koselleck is felhívja rá a figyelmet, a történelem új keletű kultusza nem a múlt hagyományoszerű átvételének és ekként való továbbvitelének az ambícióját melengette, hanem a történelem „kisajátításának” a feltett szándékával fordult a múlt világa felé.

„Akármennyire is a múlt tudományának tekintette magát, a német történeti iskola a »történelem« szó kettős értelmét maradéktalanul kiaknázva, képes volt reflexiós tudománnyá avatni a történelmet. Ebben az összefüggésben az egyedi esetek elvesztik politikai-didaktikus jellegüket. Ugyanakkor a maga egészében tekintett történelem az őt megértve elsajátító emberfőt kiműveli, és a szellemnek ez az állapota közvetlenül is hatást gyakorol a jövőre.”⁸

⁴ Assmann 1999: 73.

⁵ Arendt 1991; Koselleck 2003: 75–99.

⁶ Koselleck 2003: 53.

⁷ Koselleck 2003: 401–430.

⁸ Koselleck 2003: 72.

Valójában Hegel történelemfilozófiai osztályozása is már ennek a szemléletnek volt figyelemre méltó megnyilatkozása. Hegel a „reflektáló történelem kritikai” válfaját azonosította a maga korában adekvát történeti tudattal, amikor „nem magát a történelmet adják elő, hanem a történelem történetét, a történeti elbeszélések megítélését s igazságuk és hitelességük vizsgálatát”.⁹

A 20. század egymást sorjázó radikális rendszerváltozásai új életet leheltek a francia forradalom által hátrahagyott, egy ideig azonban lappangó történelemtagadásba. Amikor az újító, a történelem addigi menetét gyökeresen megfordítani, azt új pályára állítani igyekvő törekvések megalkották saját alapító mítoszaikat, a legkevésbé sem nélkülözheték a felejtés, a felejtetés politikai stratégiáját. Éppúgy áll ez a bolsevik típusú politikai diktatúra emlékezet- és identitáspolitikájára, mint a fasizmusok, jelesül a német náci önmeghatározásra. Sőt mi több, a felejtés utáni sóvárgásuk nyílt doktrínaként is megfogalmazódott. A bolsevizmus a proletár internacionalizmus, a nácizmus pedig a fajelmélet formájában vitte véghez ezt az eszmei programot. A fő vagy az egyedüli különbség aközött, amit Renan – a közös emlékezet és a közös felejtés *nacionalista* kívánalmaként – hirdetett, és aközött, amit a totalitáriánus eszme- és politikai rendszerek kinyilvánítottak és gyakoroltak, az csupán, hogy a „klasszikus” nacionalista doktrína a szelektív emlékezést, a szelektív felejtést szorgalmazta, az üdvös felejtetés „hagyományának” 20. századi örökösei ellenben a semmiből teremtett múlt emlékezetét tolták előtérbe; ezáltal kívánták kitörölni a jelen történeti tudatából a ténylegesen volt múltat, annak bizonyos vonatkozásait. Ez így nem egyszerűen csak valaminek a spontán elfelejtése, hanem olyan múltnak a tudatosítása, ami többnyire nem is létezett. A múlt visszamenőleges hatályú történelmi tagadásáról, tudatos és manipulatív megmásításáról van tehát szó, ami rendszerint durva történelemhamisítással jár együtt. Ekképp járul hozzá a felejtés a modern politikai mítoszok felépítéséhez, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a jelenben tovább élő múlt egy adott szegmense veszi át a múlt *teljességének* a képviselőt.

Nem csupán a 20. századi diktatúrák éltek nagy előszeretettel a történelem felhasználásának az ideológiai legitimációt szolgáló lehetőségével,¹⁰ de a 20. századi demokráciák sem nélkülözheték és nélkülözhetik teljes mértékben a történelem identitáspolitikai célokat szolgáló instrumentalizálását.¹¹ Ennek pedig különösen pregnáns példáját adja a második világháborúnak az esemény sor befejezését követő európai (nyugat-európai) emlékezeti utóélete. Nem merülve bele túlságosan ebbe a problémába, hadd emeljem ki belőle a francia második világháborús emlékezet jellemző esetét.

Már Tony Judt azon a véleményen volt, hogy a második világháború európai emlékezetét kezdetben az amnézia határozta meg.

⁹ Hegel 1979: 145–146.

¹⁰ Black 2005: 68–84.

¹¹ MacMillan 2010.

„A nyugat-európaiak, miután a háborúért viselt minden felelősséget a németekre hárították, rövid időn belül a szövetségeseivé váltak Németország egy részének egy másfajta küzdelemben, amelynek értelmét nehezen lehetett összekapcsolni a világ-háborúval. Kelet-Európában a németek elleni nemzeti felszabadító harc kiindulópontja lett egy forradalomnak, mely a lakosságot önként vállalt emlékezetkihagyásra kényszerítette. Mindent el kellett felejteni, amit az ember tudott, nemcsak a németekről, oroszokról és amerikaiakról, de a szomszédokról, a barátokról és saját magáról is. [...] Az európaiak (kormányok és népek egyaránt) elhalasztották a háború emlékével való megbirkózás kollektív feladatát.”¹²

Ezt a sajátos európai emlékezeti kultúrát a francia eset is példázza, amely „az antifasizmus fasizmus *utáni* felélénkülése”. Ez pedig – Todorov értelmezésében – azzal egyenértékű, hogy

„amíg élt a náci állam, az antifasiszta front csak nagyon rövid ideig létezett (a Népfront 1935-ös beindításától az 1939-es német–szovjet paktumig), 1945 után viszont az egyik legjelentősebb erővé vált Nyugat-Európában. Jelenléte [...] a lakosság nagy része rossz lelkiismeretének és a kommunista pártok ügyes stratégiájának köszönhető, mivel ők állnak egy vitathatatlanul értékes mozgalom élére, hiszen a fasizmus elítélése egyhangú.”¹³

Nem a pusztán véletlen műve tehát, hogy amikor Paul Ricœur a felejtés és a manipulált emlékezet témájáról értekezik, épp a franciáknak a második világ-háborúra referáló kollektív emlékezetével rúkkol elő kirívó példa gyanánt. Ricœur elsőként megállapítja, ha túl kevés az emlékezet, az megfelel a passzív felejtésnek, vagyis az emlékezeti munka deficitjének. Létezik ugyanakkor szándékolt, aktív felejtés is, amit az 1940–1945 között, francia földön történetekre vonatkozó francia emlékezet esete támaszt alá. Henry Rousso munkásságából kiindulva¹⁴ a filozófus leszögezi, ez a viszonylag rövid történelmi időszak utóbb a múlt rögeszmés emlékezetévé lett (*obsession of the past*) a francia tudatban. Ami annak felel meg, hogy a múlt „tanulságainak” a tényleges feldolgozása helyett a múlt ismétléses emlékezetben tartása vált normává a mindennapi gyakorlatban. Ez a fejlemény teremt arra lehetőséget, hogy Vichy Franciaországának a tényleges múltja helyett a Vichy-Franciaországra vonatkozó francia emlékezet története képezze önálló kutatás tárgyát, ahogy azt Rousso egész történetírói munkássága is bizonyítja.¹⁵ A valóságos múlt a rá utaló emlékezettel *együtt* alkotja tehát magát a történelmi eseményt.

Ez a fajta emlékezet úgy alakult a háborút közvetlenül követő időben, hogy hamarjában két meghatározó erejű emlékezeti hagyomány keletkezett a második

¹² Judt 1993: 14–15.

¹³ Todorov 2005:182–183.

¹⁴ Rousso 1991.

¹⁵ Ricœur 2004: 449–450.

világháborúval kapcsolatban.¹⁶ Az egyik a francia antifasiszta múlt képét szuggerrálta, mondván, a franciák *egyetemlegesen* ellenálltak a náci hatalomnak. A másik vízió szerint a franciák a háborúnak és kivált az ország német megszállásának az áldozatai lettek. Olykor persze előfordult, hogy a két imázs egymásba olvadt, vagyis a franciák egyszerre lehetek hősök és áldozatok. Az ötödik köztársaság megteremtésével és Charles De Gaulle-nak a hatalomba való 1958-as visszatérésével az ellenállási mítosz kerekedett felül. Ez egyszersmind azzal járt együtt, hogy kiemelték de Gaulle legendás ellenállói szerepét. Az ellenállás mítoszának további tárgyi megerősítést szolgált a párizsi Pantheonban való elhelyezése 1964-ben. Az 1943-ban a Gestapo által meggyilkolt Moulin ezzel egy csapásra a francia nemzet hőse lett, aki így kiérdemelte, hogy teteme Rousseau-é, Voltaire-é, Hugóé vagy Zoláé mellett foglaljon helyet a francia hallhatatlanok eme csarnokában. Kultikus emlékezetét számos további, Párizson kívüli emlékhely is megerősítette, mindenekelőtt a Bordeaux-ban 1967-ben létesült Centre National Jean Moulin hangsúlyozandó tekintetben.

1968-at követően, nem utolsósorban de Gaulle halálával összefüggésben érdemi változások történtek az ellenállási mitológia további sorsában. Henry Rousso kifejezésével élve: összetört a tükör, amely a franciáknak ellenállásuk hősiességét mutatta. Az 1980-as évek elején szinte a megszállottság vett erőt a franciákon, hogy számot adjanak végre maguknak a második világháborús múltjukról. De ekkor sem merült fel komoly formában a Vichy-rendszer által képviselt francia kollaboráció nyomasztó emlékével való elszámolás kötelme. Helyette a normandiai partraszállással összefüggő történelmi események kerültek az emlékezetpolitika előterébe. Erre példa a Caenben 1981-ben a Caeni Csata Múzeuma néven megnyitott létesítmény is. Az áldozati státus vindikálása jegyében került sor továbbá a caeni projekt által ihletett oradouri emlékhely létrehozására. Az utóbbi arra emlékeztetett, hogy egy Waffen SS-egység 1944. június 10-én bosszúból legyilkolta a település teljes népességét, az ott élő több mint hatszáz embert. S bár az oradouri mézszárlásnak kezdettől élénk volt a francia emlékezte, a hely által képviselt világháborús múlt kultusza idővel elhalványult, mígnem a nyolcvanas évektől az általános francia szenvedés mitikus értelmét fejezte ki. Az 1999-ben létesített központ, melynek megnyitásán Chirac elnök mondott beszédet, általános francia és európai emlékezeti referenciaként utalt Oradourra és a hozzá hasonló többi emlékezeti helyre. Mindeközben ekkor sem foglalta el a Vichy-rendszer által manifesztált világháborús francia kollaboráció ténye, annak emlékezetben tartása azt a helyet a francia kollektív emlékezetben, ami ténylegesen megillette volna. Nem szorult ugyan ki oly mértékben a francia emlékezet tárházából, mint korábban, de messze volt attól, hogy az emlékezetpolitika középpontjába kerüljön. Ami arra bizonyíték, hogy miként nyomhatók el akár a példás demokráciákban is a tettes-traumával összefüggő nyomasztó tör-

¹⁶ A gondolatmenethez vö. Meyer 2012: 136–148.

ténelmi reminiszcenciák úgy, hogy fedőemlékekkel (vö. Freud) helyettesítik be őket.

A 20. század diktatúrái az eddig bemutatottnál is kézzelfoghatóbb bizonyítékokkal szolgálnak az emlékezeti, helyesebben a felejtési stratégiák kivételesen nagy súlyára modern kori körülmények között. Két példára hivatkozom ezúttal. Az első a magyar ötvenhat kádári kezelésével, helyesebben az esemény emlékének a manipulálásával kapcsolatos, és arról vall, miként torzult el 1956 erőszak történeti emlékezete a manipulatív emlékezetpolitika következtében.

Az újabb történeti irodalom tanúsága szerint 2600 magyar állampolgár vesztette életét 1956. október 23. után a forradalmi események következtében. Közülük nagyjából 260-270 volt államvédelmi karhatalmista, ami a teljes emberveszteség nem több mint tíz százaléka; a többi halott felkelő vagy civil áldozat volt.¹⁷ Ehhez képest az ellenforradalmi imázst szuggeráló kádári propaganda folyton azzal rukkolt ki, hogy ötvenhat cselekvő ágensei – fogalomhasználatuk szerint az ellenforradalmárok – szüntelenül erőszakoskodtak és gyilkoltak.

A forradalom erőszakos eseményei között kivételes hely illeti, helyesebben illethetné meg az 1956. október 25-én a Kossuth téren bekövetkezett mézszárlást, ahol a békésen tüntető tömegre felülről, a Mezőgazdasági Minisztérium épületének a tetejéről – minden bizonnyal ÁVH-s erők – golyózáport zúdítottak, ami legalább 200 embert megölt.¹⁸ S mi történt vajon ezzel az epizóddal a kádári ötvenhat-kép későbbi megkonstruálása során? Két stratégia érvényesült ez alkalommal: az esemény tényleges súlyának kicsinyítése, valamint az ellenkező előjelű erőszakos események emlékével való pótlása, azzal való kicserélése. Az október 25-i tettesek tényleges utódai, a kádári hatalmi elit minimalizálni próbálta az október 25-i mézszárlás méreteit, azt állítva, hogy 22 fő esett annak áldozatául, vagyis a becsült áldozatok egytizedét (!) ismerte el csupán.¹⁹ Ez a törekvése érthető annak fényében, hogy a későbbi kádári megtorlás áldozatainak a száma a Kossuth térinek a többszörösére rúgott, beleértve ebbe a december eleji sor-tüzek halálos áldozatait éppúgy, mint a bíróságok által halálra ítélték és végül kivégeztek több száz főnyi tömegét.

Nem feledkezhetünk meg az ekkor alkalmazott másik felejtetési eljárásról sem, amikor a forradalmárok által elkövetett erőszak egyes elrettentő példáit nagyították fel, hogy 1956 emblematisz kifejezőinek tegyék meg őket. Kádár János már az 1956. november 11-én elhangzott első hazai rádióbeszédében azt mondta: „igazi arcát az ellenforradalom a fehérterrorral fedte fel az egész nép előtt”.²⁰ Ezzel mintegy intónálta és anticipálta ötvenhat kádári értelmezésének az egyik döntő narratívaképző szólamát. S miközben a kádári hatalom egyetlen embert sem vont felelősségre, sőt még vizsgálatot sem rendelt el az október 25-i Kossuth téri tömegmészárlás ügyében, a Köztársaság tér kapcsán bárki, aki gyanúba keveredett,

¹⁷ Rainer M. 2016: 104.

¹⁸ A történethez lásd Varga 1991: 277–298.

¹⁹ Ez a szám szerepel az úgynevezett „Fehér könyvek”-ben. Varga 1991: 294.

²⁰ Idézi Tulipán 2012: 14.

halálos ítéletnél nem remélhetett enyhébb büntetést. Az meg hab a tortán, hogy az egész Köztársaság téri lincselést és ostromot, benne számos karhatalmista és párt-funkcionárius halálával, stilizált, sőt meghamisított rekonstrukció keretében találta úgy, mint ötvenhat különös brutalitásának pregnáns bizonyítékát.²¹

Másik szemléltető példánk a náci Németországba visz bennünket vissza, hogy bepillantást nyújtson a nácik által az emlékezet felett gyakorolt diktatúra sajátos módszereibe. James E. Young az emlékezés szövetéről (*texture*) szóló munkájában említi:

„A nácik a zsidók teljes kipusztítását tervezték: kitörölték volna őket a történelemből és az emlékezetből. [...] Ez a folyamat [...] az 1936-os, a zsidó sírkövek faragását betiltó rendelettel kezdődik, a múltbeli üldözések vilniusi dokumentumainak módszeres pusztításával folytatódik, és Hitlernek a kipusztított zsidó nép prágai múzeumára vonatkozó tervével zárul [...], amely] tisztán mutatja, hogy ha egy nép kiirtásának első lépése emlékének az eltörlése volt, akkor az utolsó lépés az emlék kiszámított feltámasztása lesz. A prágai múzeumon és a zsidók felett aratott győzelmének többi emlékművén keresztül Hitler soha nem »elfeledni« akarta a zsidóságot, hanem eseményemlékezetüket a sajátjával szerette volna helyettesíteni. A teljes kipusztítás nem pusztán a fizikai megsemmisítést vagy a rájuk való későbbi utalások törlését jelentette volna. A nácik ehelyett a zsidó *típusú* emlékek kiirtásán keresztül tették volna lehetővé a zsidó léte jelképező emlékeken keresztül történő újjászületést.”²²

A zsidók szimbolikus kiiktatásának náci programját és gyakorlati politikáját merész értelmezési keretbe állítja Alon Confino nemrégiben megjelent munkájában.²³ Egy korábbi tanulmányában Confino már sürgette annak újragondolását, miben tért el egymástól a második világháború előtti és a háború alatti náci zsidópolitika. Nem olyan nagy szerinte ez a különbség, hogy külön indokolni kelljen a háború során megvalósuló holokausztot, amire a funkcionalista értelmezés is fókuszál.²⁴ Mivel Confino nem észlel éles különbséget a két időszak hivatalos német zsidóképe között, ebbéli meggyőződését igazolandó az alábbi elképzelést fejti ki a náci német zsidógyűlölet mögöttes tartalmáról és eszmei mozgatórugójáról.

Kivételesen nagy súlyt kölcsönöz Confino könyvében a zsidóüldözés azon vonatkozásának, amely arra irányult, hogy teljességgel megszüntessék a *bibliai zsidóság* jelenlétét a jelenbeli német világban. A szimbolikus megsemmisítésnek ez a görcsös akarata oda vezetett Confino megítélése szerint, hogy már a nácik hatalomra jutását követő első években napirendre került a szent könyvek, az Ótestamentum és a Tóra-tekercek nyilvános elégetése, és nem utolsósorban

²¹ A hivatalos emlékezet utólagos mesterkedéseiről bőszégesen beszámol Tulipán 2012: 113–139; 2014: 144–201.

²² Young 2002: 24.

²³ Confino 2014.

²⁴ Confino 2012: 40.

a zsinagógák fizikai megsemmisítése. Mindez pedig jóval azelőtt lezajlott, hogy megkezdődött volna az európai zsidók tömeges és szisztematikus meggyilkolása, mivel a *német* zsidók jogi diszkriminálása és egzisztenciális tönkrététele párhuzamosan folyt a harmincas évek folyamán. Confino szerint „memorycide” jellegű ténykedésük nem úgy kapott értelmet a náci gondolkodásában, ahogy Young is gondolta, nevezetesen, hogy a zsidó emlékek elpusztításával és közülük némelyek felelésztésével a náci a saját kezükbe kívánták volna venni a zsidó múlt elbeszélését. A holokauszt szerinte csupán eszköz volt a német történelem merőben új, a náci fajelméletnek leginkább megfelelő fogalmi rendjének a kidolgozásához. A náci zsidópolitika valójában nem azt a megsemmisítést célozta, amely szükségképpen a felejtést vonja majd maga után, hanem főként arra irányult, hogy a zsidók maradéktalan fizikai megsemmisítésével a zsidóságnak mint történelmi népnek és eszmének (a zsidó-keresztény kultúra és civilizáció fogalmába foglalt erkölcsnek és ethosznak) a meghaladását ériék el. Pontosabban, amennyiben addig a zsidók töltötték be az európai népek mitologikus öntudatában a történelmi küldetés hordozójának a szerepét, a náci németekre az a feladat hárul, hogy maguknak sajátítsák ki ezt a szerepet, visszavegyék tehát a zsidóktól ezt a magasztos történelmi missziószerepet.

Midőn a náci szakadatlanul eltüntetni igyekeztek a zsidó nép történetiségét dokumentáló objektumokat, a Bibliát, legalábbis annak ótestamentumi részét vagy a zsidó hit gyakorlásának színterét, a templomépületet, azt kívánták elérni, hogy akár már a közeli jövőben teljesen feledésbe merüljön a zsidóknak az európai, a keresztény történelem és kultúra megalapozásában játszott történelmi küldetésszerepe. Az utóbbit hosszú időn át a zsidó gyökerű, mózesi monoteizmus élte, dacára annak, hogy azt kezdetektől élénknek és a történelemben végig lankadatlanul bizonyuló antijudaista előítéletek (és nemcsak a vallási meggyőződések) erodálták. Azért szerették volna a náci a zsidóknak még az írmagját is kiirtani a föld felszínéről, mert szüntelenül azzal szembesültek, hogy a zsidó nép áll a német és az egész európai, keresztény történelem és civilizáció kiindulópontjánál, velük, a zsidókkal kezdődik az európai történelem.

Ha a németek – a náci jóvoltából – meg tudják semmisíteni a zsidó történetiség eszméjét (és ideálját), és ezért a tettért az európaiak – szerintük – különösen hálások lehetnek, az európai történelem végleges dejudaizálásával megnyílik az út a tisztán európai történelem fogalmának a helyreállítására előtt. Azzal, hogy a náci nyilvános rituálék keretében ítélték autodafé sorsára a (zsidó) Bibliát, amely mégiscsak a keresztény szent könyv autentikus megnyilatkozása, azt a megingathatatlan meggyőződésüket fejezték ki, hogy új alapító mítosszal látják el az európai és mindenekelőtt a német népet. Ha ugyanis nem a Bibliára támaszkodva kell önmagukat a történelemből eredeztetni, mint történt korábban, akkor semmi sem akadályozhatja meg többé, hogy a fajelméleti alapozású nemzet- és népgenezis elve váljon immár megfellebbezhetetlen kánonná. Ez utóbbit szánták a náci annak a modern ideológiának, melyet a (faji) *tudomány* érvkészlete is alátámaszt, és már ez okból is érvényesen állítja, hogy a német árják

hatalomra temett emberek, akik a maguk történelmi eredete és küldetése alapján feltétlenül jogosultak mindenki más alávetésére és főként a zsidók eltüntetésére. A Kristályéjszaka atrocitásaiban kulminálódó események Confino szerint elsőként jelezték teljes nyíltsággal, hogy a német nemzeti öntudat képes a zsidó gyökerektől teljesen elszakadva is megállni a maga lábán. A német ugyanis olyan hamisítatlanul történelmi nép, amely feloldódva a saját fajiságában maradéktalan nemzeti-népi egységet képes megvalósítani, amire azonban a bibliai eredetű germánság soha nem bizonyult alkalmasnak. A zsidóknak a jelenbeli Németországból való kiűzését (a kirekesztésüket), paradox módon, egyszerre igazolta a gyökértelenségük, valamint mély történelmi begyökerezettségük, mely utóbbi abból fakadt, hogy bennük öltött testet a Biblia imaginárius népe. „A nácik azért üldözték a zsidókat, mert gyökértelen kozmopolitákként nem tagozódtak be a német identitásközösségbe, és azért még inkább üldözték őket, mert a Könyv népeként közvetlen közük volt a német keresztény identitáshoz.”²⁵

Ha így áll a helyzet a zsidókkal a Confino által ekként rekonstruált náci képzeletvilágban, akkor semmi szégyenkeznivalójuk sincs a náciknak azért, mert különösen kegyetlenül bántak a zsidókkal. Hiszen történelmi szükségyszerűség diktálta számukra, hogy sort kerítsenek végre az európaiak dejudaizálására, megszabadítván őket ezáltal történelmük súlyos teherétől, a zsidókkal összekapcsolódó bibliai eredetmítosztól. Amikor a nácik a zsidótlantított európai kereszténység történelmi fogalmának a gyakorlati megvalósítására törnek – szól Confino argumentációja –, akkor megtörik a Bibliában rögzített, a zsidókkal egybekötött keresztény morál uralmát, hogy egy teljesen új morális világrendet léptessenek életbe, amely a faji felsőbbrendűség ethosából, annak a mitológiájából veszi a maga eredetét. A zsidók elleni harc ilyenformán egy új erkölcsi világrend, egy új (európai) kultúra megteremtésére irányul a náci elképzelések szerint, amely elkerülhetetlen történelmi végzete a jelenkori európai népeknek. S bár a háború során ildomos titkolni a zsidókkal szembeni brutalitás megannyi tényét, a gázkamrák valóságát, a győztes háború után mindez dicsőségnek fog majd számítani, mert arra utal, hogy végre sikerült legyőzni és az abszolút nemlétebe száműzni a zsidók eredendően bűnös világát. Ezért is vette tervbe Hitler a prágai múzeum felállítását azt követően, hogy a harci cselekmények elülnek, és ez okból határozott számos további kommemorációs intézmény létesítéséről, melyekkel arra szerette volna emlékeztetni a németeket és a nagyvilágot egyaránt, hogy mitől és kiktől is szabadították meg a nácik az európai népeket.

Confino koncepciója a modern önkényuralmi rendszer *egyik* lehetséges felejtési-felejtetési doktrínájáról, a neki megfelelő gyakorlati viselkedésmódot magyarázza szokatlan érveléssel. A tézis nincs talán minden téren kellően alátámasztva empirikus eszközökkel, ahogy arra a könyv számos recenzense is felhívta a figyelmet. Mi azonban nem kívánjuk bírálni a koncepció empirikus teherbíró képességét, azt jegyezzük meg csupán vele kapcsolatban, hogy számos továbbgondolásra érdemes

²⁵ Confino 2014: 121.

elképzeléssel van itt dolgunk. Bár, ahogy Confino például a Birodalmi Kristályéjszaka néven elhíresült, 1938. november 9-i németországi zsidóellenes atrocitásokat saját intencionalista fogalmi megközelítésének keretében értelmezi,²⁶ nem feltétlenül nyeri el az olyan történészek tetszését, akik a funkcionalista szemlélet jegyében tárgyalják az adott esemény történetét. Confino például kijelenti: „A németek a Kristályéjszaka során erőteljesen artikulálták belső énjüket (*thoughts*) szabadjára engedve érzelmeiket, amely akkor is beszédesen vallott, amikor az emberek hallgattak ezeken a nyilvános eseményeken megjelenve.”²⁷ Egy ilyen értékelés nem feltétlenül talál támogatókra az olyan funkcionalista szemléletmódot érvényesítő historikusok részéről, mint Hans Mommsen, aki a náci eliten belüli folytonos érdek- és frakcióharcok összefüggésében látta ennek az eseménynek a megtörténtét is. Ráadásul meg van róla győződve, hogy az esemény korántsem élvezte a német átlagemberek tömeges és feltétlen támogatását. „A pogrom napjaiban a független megfigyelő arra a megállapításra juthatott, hogy a zsidók Németországban törvényen kívüliek lettek, még ha a lakosság többsége az ellenük alkalmazott erőszakot elutasította is.”²⁸ Mommsen úgy találja tehát, hogy a Kristályéjszaka nem a német társadalom őszinte antiszemitizmusának, hanem inkább a hatalmi elit által való megfélemlítésének volt beszédes megnyilatkozása.²⁹

Túllépve most már a náci zsidóellenesség Confino által adott értelmezésének egyes dilemmáin, azt semmiképp sem tagadhatjuk, hogy a szélsőbaloldali totalitáriánus politikai rendszerek, a bolsevista-kommunista rezsimek a náci megoldásokhoz kísértetiesen hasonló felejtetési stratégiákkal operáltak. Ez nyilván azzal is magyarázható, hogy a bolsevikoknak a történelemhez, a történelmi időhöz való viszonya épp olyan volt, mint a nácik hatalmi elitjének. Erre a kézenfekvő analógiára már Hannah Arendt is felfigyelt, mondván, amikor a nácik a természet törvényét, akkor a bolsevikok a történelem törvényét emlegetik nagy előszeretettel, noha sem a természet, sem a történelem nem forrása ezeknek az állítólagos törvényeknek. A nácik által hivatkozni szokott „természeti törvények” Darwin azon tanításából veszik eredetüket, mely szerint az ember szintén természeti fejlődés eredménye, és ez az evolúció korántsem ért még véget. Amikor pedig a bolsevikok emlegetik az osztályharc kapcsán a történelem törvényét, akkor Marx tanítását veszik alapul, mely szerint a társadalom a roppant és feltartóztathatatlan történelmi mozgás eredménye, amely saját belső logikája, önnön mozgástörvényei szerint halad előre az idők végezetéig, hogy végül elérje saját felszámolását, az osztályszerű társadalmi létforma végét.³⁰

A modern forradalmak vagy az akként értelmezett mozgalmakból kiemelkedő államrendszerek különösen nagy hajlandóságot mutatnak arra, hogy az erőszak alkalmazása mellett ideológiai tantételek révén (is) legitimálják

²⁶ Confino intencionalista beállítottságáról dicsérően beszél Stone 2012: 48.

²⁷ Confino 2014: 136.

²⁸ Mommsen 2016: 111. Kiemelés tőlem – Gy. G. Mommsen 2011: 21–29.

²⁹ Mommsen 2016: 114.

³⁰ Arendt 1973: 463.

a hatalmukat. S amint az ilyenkor egyáltalán nem meglepő, a történelem fokozott használatbavétele jelenti ehhez az egyik kézenfekvő megoldást. Így kerülhet előtérbe – kommunista oldalon – a történelmi szükségszerűségnek és az egyéni akarat voluntarizmusának a dialektikus olvasata. Raymond Aron pontos megfogalmazását idézve ez azzal a dogmatikus feltételezéssel jár együtt, hogy:

„A minden szakmai és politikai szervezetet magába olvasztó (szovjet) állam lényege szerint a jövő felé halad. [...] Elméletileg ez a mozgás a történelmi szükségszerűségnek engedelmessé válik, gyakorlatban viszont olyan döntéseknek, amelyeket egy kisszámú embercsoport, olykor egyetlenegy ember hozott meg. Hogyan kapcsolódik össze a történelmi szükségszerűség tantétele az egyéni akaratoknak ezzel a kivételes szerepével?”³¹

A válasz a kérdésre a következő: már Lenin szakított a történelmi determinizmus passzív elfogadásának álláspontjával, amikor kinyilvánította az akarat, valójában kevesek akaratának a jótékony szerepét.

„Valahányszor Leninnek a marxista tanítás betűje és a történelmi helyzet által sugallt cselekvés között kellett választania, sohasem habozott: sutba dobta a doktrínát, vagy legalábbis alkalmazkodott a pillanatnyi szükségszerűséghez, s megtalálta az igazolást ahhoz, amit elméletileg néhány évvel korábban még elítélt.”³²

Így, ezen az úton jut vagy juthat a felejtés, az erőnek erejével kicsikart amnézia döntő szerephez az ideológiai tantételek által vezérelt, persze a praktikus megfontolásoktól sem egészen mentes modern diktatúrákban. A létezésüket nem a közvetlenül adott történelemből (történelmi folyamatból) származtató modern kori diktatúrák legitimitásukat az általuk fennhangon hirdetett doktrínák állítólagos történelmi igazságaival támasztják alá, mely igazságok azonban gyakran és nyilvánvaló módon ellentmondanak mind a múlt valóságos emlékének, mind a jelen tényleges tapasztalatainak.³³ A plauzibilis történelmi emlékek, valamint az aktuális jelenbeli tapasztalatok érvényének a felfüggesztése, a történelem ekként való tagadása és a jelen nyílt átideologizálása végül oda vezet, hogy kizárólag valamely politikai mítosz szolgál a politikai és a mindennapi cselekvés vezérfonalául: rajta áll vagy bukik a rendszer egész működőképessége. Ezért sem merő véletlen, hogy a náci-fasiszta és a kommunista politikai rendszerekben a múlt tárgyi és szellemi rekvizitumaira, a könyvekre (az írott kultúrára) és a bármi okból nem kívánatos múltat befogadó objektumokra (a templomokra) egyaránt a megsemmisítés sorsa vár.

* * *

³¹ Aron 2005: 174.

³² Aron 2005: 175.

³³ Ennek ékes bizonyítékaival szolgál Apor Péternek a Tanácsköztársaság utóéletéről szóló munkája: Apor 2014.

Nem kívánom mindenáron túlfeszíteni a politikai mítoszképzésre felhasznált felejtésnek a modern kori nem demokratikus államrendszerekben betöltött szerepéről kifejtett álláspontomat. Úgy tűnik azonban számomra, hogy midőn valamely hatalmi elit túlságosan is lazán bánik az emlékezet, a közemlékezet dolgainak a meghatározásával, és akár még a saját korábbi elveiről és gyakorlatáról is kész megfeledkezni, nem beszélve a múlt konszenzusos képét alkotó „igazságokról”, ott nyomban felmerül a gyanú, hogy diktatórikus rendszer van keletkezésben. A felejtés politikai haszonnal kecsegtető gyakorlati kiaknázása ugyanis *nem* a szorosán vett demokratikus politikai gyakorlat elengedhetetlen velejárója; viszont különösen veszélyes eszköz gyanánt működik a korlátlan politikai hatalom mindenkori szolgálatába szegődve.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apor Péter 2014: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete 1945–1989*. MTA BTK TTI, Budapest.
- Arendt, Hannah 1973: *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt Brace Jovanovich, San Diego.
- Arendt, Hannah 1991: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária.) Európa, Budapest.
- Aron, Raymond 2005: *Demokrácia és totalitarizmus*. (Ford. és jegyz. Kende Péter.) L'Harmattan, Budapest.
- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. (Ford. Hidas Zoltán.) Atlantisz, Budapest.
- Black, Jeremy 2005: *Using History*. Hodder Arnold, London.
- Confino, Alon 2012: A World Without Jews. Interpreting the Holocaust. In: Dan Stone (ed.): *The Holocaust and Historical Methodology*. Berghahn, New York, 23–43.
- Confino, Alon 2014: *A World Without Jews. The Nazi Imagination from Persecution to Genocide*. Yale University Press, New Haven.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Akadémiai, Budapest.
- Interjú Hans Mommsennel 2011. *2000* (23.) október. 21–29.
- Judt, Tony 1993: A múlt más világ. Mítosz, emlékezet és nemzeti identitás a háború utáni Európában. *2000* (5.) szeptember. 11–20.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. (Ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton.) Atlantisz, Budapest.
- MacMillan, Margaret 2010: *The Uses and Abuses of History*. Profile Books, London.
- Meyer, Henning 2012: Memory of World War II in France. In: Eric Langenbacher – Bill Niven – Ruth Wittlinger (eds): *Dynamics of Memory and Identity in Contemporary Europe*. Berghahn, New York, 136–148.
- Mommsen, Hans 2016: *A nemzeti szocialista rezsim és a zsidóság megsemmisítése Európában*. Corvina, Budapest.
- Rainer M. János 2016: *Az 1956-os magyar forradalom*. Osiris, Budapest.

- Renan, Ernest 1995: Mi a nemzet? (Ford. Réz Pál.) In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 171–187.
- Ricœur, Paul 2004: *Memory, History, Forgetting*. (Trans. Kathleen Blamey – David Pellauer.) University of Chicago Press, Chicago.
- Rousso, Henry 1991: *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1944*. (Trans. Arthur Goldhammer.) Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Stone, Dan 2012: Holocaust Historiography and Cultural History. In: Dan Stone (ed.): *The Holocaust Historical Methodology*. Berghahn, New York, 1–19.
- Todorov, Tzvetan 2005: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. (Ford. Lenkei Júlia.) Napvilág, Budapest.
- Tulipán Éva 2012: *Szigorúan ellenőrzött emlékezet. A Köztársaság téri ostrom 1956-ban*. Argumentum, Budapest.
- Tulipán Éva 2014: *Ostrom 1956-ban. A Köztársaság tér emlékezete*. Jaffa, Budapest.
- Varga László 1991: A harmadik napon. In: Somogyi Éva (szerk.): *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára*. MTA TTI, Budapest, 277–298.
- Young, James E 2002: Az emlékezés szövete. *Regio* (13.) 3. 3–25.

Kövér György

Tiszaeszlár „felejtethetlen” emlékei

Hosszú időn keresztül úgy gondoltam, hogy alapvetően a per főszereplőinek emlékezeti narratívái a felelősek azért, hogy a tiszzaeszlári ügy nem tud ki kikerülni abból a csapdából, amelybe a 20. század során szorult. Eötvös Károly és Bary József memoárjai,¹ mert elsősorban ezek lebegtek a szemem előtt, fatálisan kijelölték azokat a kereteket, amelyek mind a mai napig két ellentétes, egymást alapjában kizáró értelmezési hagyományt táplálnak.

Ennek ugyan némiképp ellentmondott, hogy a per koronatanújának, Scharf Móricnak szintén megjelent visszaemlékezései nem töltöttek be hasonló funkciót, sőt inkább arra szolgáltattak példát, hogy a kortársak és az utókor sem fogadja el automatikusan a szereplők narratíváit.² De még Szabolcsi Miksának, a per által az országos média porondjára katapultált publicistának a halála után közzétett emlékezései sem tettek szert ahhoz hasonló jelentőségre, mint a védőügyvéd és a vizsgálóbíró által elbeszélte történelem.³

Töprengve a szemtanúk által utólag elmesélt történetek sorsának forgandósága felett, még az is megfordult a fejemben, hogy lehetséges, hogy a szaktudományos történeti feldolgozás hiányairól is jórészt e memoárok tehetnek. Nem lehet, hogy a historikusok egyszerűen nem tudtak vagy nem mertek versenyre kelni, mondjuk, Eötvös szépírói tehetségével? Az értelmiségi diskurzusok ingerküszöbét nem tudták áttörni az alapjában politikatörténeti beállítottságú, kötött ideologikus szempontú munkák. Később is inkább a szépirodalom, a publicisztika, a film keltette fel a közönség érdeklődését.

AZ ELTŰNÉS „NAGY ELBESZÉLÉSEI”

Az évek során azonban rá kellett jönnöm, hogy itt valószínűleg többről és másról lehet szó. Vissza kell mennünk az emlékek természetéig. Henri Bergson 1896-ban megjelent híres művének felvetése óta szokás differenciálni az emlé-

¹ Eötvös 1968; Bary 1933. A műfaji kérdések körüli vitára most csak utalva: Margócsy István Eötvös művét „visszaemlékező dokumentumregényként” aposztrofálja (Margócsy 2013: 334), jöllehet a függelékben közölt források túlmutatnak a fikciós kereteken. Bary „emlékirata” szintén több szimpla visszaemlékezésnél, amennyiben kiterjedt kéziratos forrásbázisra, sőt sajtókutatásra támaszkodik. A visszaemlékezések „első nemzedékének” kérdéseire lásd nemrég megjelent tanulmányomat: *Tiszaeszlár (biografikus) emlékezete*. *Apertura* 2017. tél. <http://uj.apertura.hu/2017/tel/kover-tiszaeszlár-biografikus-emlekezete/> – utolsó letöltés: 2017. április 28.

² Scharf 1927.

³ Szabolcsi 1922.

kezet különböző formái között.⁴ A kísérleti neuropszichológia azonban csak az 1970-es évektől fogalmazta meg és próbálta módszeresen tisztázni a problémát. Tulving 1972-től több lépésben, önmagát időről időre korrigálva dolgozta ki a hosszú távú többretű emlékezeti rendszerek koncepcióját, amely megkülönbözteti – többek között – az epizodikus, a szemantikus és a procedurális memóriát. S bár ezek funkcionálisan elkülönülnek, működésük valójában egymásra épül és interaktív.⁵ Daniel Schacter – hajdani doktori témavezetőjére, Endel Tulvingra hivatkozva – differenciál az epizodikus, a szemantikus és a procedurális memória között, amelyből az első sajátossága az, hogy elválaszthatatlan az emlékező személyes élményeitől, a második fogalmi és ténybeli tudásunkon alapul, a legutóbbi pedig tanult cselekvéseken és szokásokon nyugszik. Az epizodikus emlékezet révén „életünk egyes eseményei felidézhető”, a szemantikus emlékezet „tárolja a világról való általános tudásunk alapjául szolgáló asszociációk és fogalmak irtatlan tömegét”, a procedurális emlékezetbe vésett készségeink „segítségével tudjuk, mit, hogyan tegyünk”.⁶ Mind Tulvingnál, mind Schacternél kifejezetten jelen van a bergsoni inspiráció. S még nem is szóltunk a kollektív kommunikatív emlékezet különböző modusairól, s azon belül, ami most különösen fontos számunkra: a biografikus emlékezetéről.⁷ Vagyis arról, hogy a megélt személyes tapasztalat hogyan örökítődik tovább a következő nemzedékre. Ebből a szempontból az eszlári ügy mindenképpen különleges helyet foglal el mind a tapasztalatban, mind az emlékek felidézésében.

Történeti elbeszélésként miről is szól a tiszaszlári ügy? Elemeire egyszerűsítve a sztorit: egy 14 éves leány rejtélyes eltűnéséről, kereséséről, soha meg nem kerüléséről. Nem nehéz belátni, hogy erre a történetre nem könnyű emlékezni. Én is sok szemrehányást kaptam, hogy 750 oldalon keresztül az orránál fogva vezetem az olvasót anélkül, hogy megmondanám, mi lett Solymosi Eszterrel.⁸ Mentségemre csak annyit szoktam tudni felhozni, hogy a 3. oldalon megmondom, hogy nem tudom. Persze könnyebb azt hinni, hogy ez csak írói fogás.

Az eltűnést, lássuk be, tapasztalni is nehéz, nemhogy emlékezni rá. Ki látta Solymosi Esztert utoljára? Ki látta még élve, és ki látta meghalni? Pontos a nyelv, amikor azt mondjuk: „nyoma veszett”. Hiszen a nyomtalan eltűnést látni, halani sem lehetett. Az egész vizsgálat mindvégig nem tett mást, mint nyomába

⁴ Henri Bergson szerint (Bergson 1939: 46–50) szerint eredetileg a múlt motorikus („dans des mécanismes moteurs”) és független („dans des souvenirs indépendants”) formákban él tovább, az egyiket a szokás-emlékek („souvenir-habitude”), a másikat a kép-emlékek („souvenir-images”) révén elevenítjük fel. Az angol fordításban a ’motorikus mechanizmusok’ terminus változatlan maradt, de a második forma ’independent recollections’-sá alakult. A megkülönböztetés pedig „habitualis emlékezet” („habit-memory”) és „kép-emlékezet” (image-memory”) alakjában rögzült. Bergson 1911: 87–98.

⁵ Az elmélet-történeti folyamat lépcsőfokairól lásd Tulving 1984: 223–226; Tulving 1993: 67; Tulving 2002: 3–8.

⁶ Schacter 1998: 33–34, 187–188.

⁷ Assmann 1999: 51–52.

⁸ Kövér 2011.

szegődött a „láthatatlan nyomoknak”: az „utolsó láthatás” újabb és újabb szemtanúit próbálta felkutatni, helyszíni szemlén, kulcslyukon keresztül kukucskálással valószínűsítette vagy cáfolta a látottakat, „próbamenéssel” lemérte a távolságokat, „próbakiáltozással” ellenőrizte a fűltanúkat, azaz az épületből jövő hangfoszlányok szomszédból való hallhatóságát igyekezett igazolni. S ha valamire emlékezni nehéz, hogyan lehet elfelejteni?⁹ A nyomtalan eltűnésről szóló homályos történetnél sokkal átélhetőbb egy kevés tényvel alátámasztott gyilkossági verzió. Ott a cselekményesítés révén nemcsak áldozat van, ott vannak tettesek, sőt társ-tettesek is, s mindjárt jobban kidolgozható maga az eltűnés is, abból ugyanis egy csapásra eltüntetetés lesz. S a bűnügyi történet főszereplőjét természetesen nem kántorként nevesítik, aki riválisaival együtt próbakönyörgésre érkezett a faluba, hanem sakterként, akinek még kést sem kell adni a kezébe, hogy öljön. Hogy a fiókhítközség méretei miatt a kántor-metsző állásra egyetlen embert alkalmaztak (arról nem is beszélve, hogy az előző kántor-sakter neve egyetlen körülmétlésnél sem bukkan elő az anyakönyvből), mindjárt lényegtelen részletnek tűnik. S hogy maga a vád teljesen abszurd, az csak hitelesítő misztikus derítőfény egy kibogozhatatlan eltűnési ügy megvilágításához. Hiszen a *corpus delicti*, a „tárgyi tényálladék” hiánya mindent beárnyékol. Hiába ásták fel a pincéket, kotorták fel szigonyokkal a folyómedret.

És semmivel sem tapasztalható érzékletesebben a „megkerülés”. Egy női holttest felbukkanása a Tisza habjaiból kilométerekkel odébb, akiről először mindenki azt hiszi, hogy Eszter, aztán a saját anyja, testvére sem ismer rá. Kis megszorítással: csak a ruhájára. S innen már szinte egyenesen következik a hullatúsztatás, a holttest felöltöztetésének története. Kitágítva az eszlári és környékbeli zsidók ellen emelt vádat egész Máramarosig, s azon keresztül Galíciáig. Ez sem kevésbé abszurd, mint az eltűnés köré szőtt mese, de annál inkább megmozgatja a fantáziát. Aligha véletlenül Krúdy Gyula tapintott rá a lényegre regénye végén:

„Az események, a helyzetek, a tanúk, az ötletek, kezdve Scharf Móric vallatásától, egészen a hullacsempészet szokatlan szenzációjáig, egy percre sem voltak unalmasak; percről percre, napról-napra, amint egy esztendeig egymást követték, még az életunt, úgynevezett »blázirt« kedélyeket is érdekelték. Ha színdarabnak vagy regénynek írja meg egy költő a cselekményt, mielőtt az a valóságban lejátszódott volna, akkor is világsikere van az eszlári mesével.”¹⁰

A leány eltűnésére és meg nem kerülésére vonatkozó értelmezés mentén két diametrálisan ellenkező emlékezeti narratívára bomlanak az elbeszélések. Az egyikben Esztert megölték, majd egy idegen hullát a ruháiba öltöztettek, ezért sohasem került elő, a másikban nem tudjuk, hogyan fulladt a folyóba, de amikor előkerült, sértetlen volt a nyaka, tehát a zsinagógabeli gyilkosság nem

⁹ Keszei 2015: 93–127.

¹⁰ Krúdy 2003: 512–513.

történhetett meg. Itt nemcsak a kompromisszum lehetetlen, hanem a felejtés is. Az amnézia hiánya is külön kötött pályákon halad.

Krúdy abban is pontosan fogalmaz, hogy percekre és napokra bontja az események szövetét. Témánk szempontjából nemcsak a történések idejére, hanem azok elbeszélésének időhorizontjára is tekintettel kell lennünk. Abban, hogy 1882. április elsején tűnt el Solymosi Eszter, majdnem teljes az egyetértés.¹¹ Annak azonban, hogy pontosan ki és hány órakor látta aznap Esztert utoljára, talán még nagyobb jelentősége volt. Délelőtt 11 óra és ebéd után egy óra között számtalan, sokszor önmagukkal is ellentmondásba keveredő variáns bukkant fel a kihallgatások és a tárgyalás során. A kérdés az volt, hogy ott lehetek-e még a próbaéneklésre érkezett kántorjelöltek a tótfalusi zsinagógában, amikor Eszter arra haladt, vagy már elmentek onnan, szétszéledtek a faluban. Ha Solymosi Eszter túl későn tért vissza az ófalusi keresztény boltostól, akkor a vádlottak már nem követhették el a gyilkosságot.¹² Az idő pontos meghatározásának nemcsak az emlékezés/felejtés volt az akadály, hanem maga a falusi ember időmérése is. Harangozás előtt vagy harangozás után, ebéd előtt vagy ebéd után, az állatok etetése előtt vagy etetése után, ezek voltak a legfontosabb markerek. No, meg persze a nap állása. Ahogy több mint egy évvel a történetek után, a tárgyaláson az újfalusi Fekete Jánosné Kramer Borbála pontosan elmesélte saját időszámítását:

„Odahaza a pitvarban is van hely, ahová a nap is besütött, azt is tudom, hogy 11 és 12 között szokott besütni, oda tekintettem, 11 órát láttam, mert a kéménybe is besütött a nap...”¹³

Rádadásul a tanúk emlékezete az eredeti vizsgálati jegyzőkönyvben vallottakhoz képest a tárgyalásra gyakorta nemhogy elhalványult volna, hanem egyenesen „megélesedett”. Ilyen körülmények között nem csoda, ha a hajdani szereplők nagy elbeszélései kiemelten foglalkoznak a felállított kronológia pontosságával. Eötvös Kohlmajerről, a keresztény boltosról, azon az alapon, hogy nem emlékezett a patkószege Eszter vásárlásai között, ezt a következtetést vont le:

„Tévedhetett tehát a pontos idő meghatározásában is. Ez nem is csoda. Ötven nap múlva melyik boltos emlékezik biztosan arra, hogy egy ismeretlen, jelentéktelen cseleklány hány órakor fut be hozzá pár krajcárnyi árucikkért?”¹⁴

Eszter nővérének, Solymosi Zsófinak a vallomása kapcsán pedig, aki a különböző kihallgatásaikor eltérő időpontokat adott meg találkozásukra, ezt

¹¹ Azt, hogy Szabolcsi Miksa posztumusz megjelent emlékezése miatt teszi az általa szombatnak vélt április másodikára az eltűnést, nem tudjuk megmagyarázni. Szabolcsi 1922: 3.

¹² Az egész problémára részletesen Kövér 2011: 340–357.

¹³ *Tisza-Eszlár (Napi Értesítő)* 1883. június 22. Idézi Kövér 2011: 347.

¹⁴ Eötvös 1968: I. 75.

fogalmazza meg: „Ez a tanú ingadozik az időre nézve.”¹⁵ Eötvös visszaemlékezésével szemben Bary, aligha véletlenül, hitet tesz korábbi vallomása nagyobb valószínűsége mellett, hiszen „a valószínűség, a józan ész amellett szól, hogy az első kihallgatáskor, néhány héttel a találkozás után, az emlékezetében még frissebbek voltak az események[...]”.¹⁶ De Bary nem bízott mindent a „józan észre”, ő ugyanis percre pontosan meg akarta állapítani Eszter útvonalát, a következő módon:

„Próbamenéssel megállapítottuk, hogy ha Eszter nem 10 órakor – mint Huriné és Lánzi József állították –, hanem még később, fél 11 órakor indult is útnak, beleszámítva a vásárlással eltöltött időt is, 11 óra 47 perckor érhetett a zsidótempom elé.”¹⁷

Bary tehát tekintettel van arra is, nehogy túl korán, még az imádkozás idején érjen Eszter a zsinagógához, ezért az őt a boltba küldő gazdaasszony és a szembeszomszéd állításával szemben inkább a saját maga által felállított tényellenes hipotézis „próbamenéssel” történt tesztelését tekinti hitelesnek.

Az eltűnésnél talán még nehezebben megfogható utólag a rituális gyilkosság gondolatának fogantatása. Eötvös, aki szerint „az eltűnés után másod-harmadnap múlva arról kezdtek suttogni, hogy ünnepnapjukon a zsidók emésztették el a lánykát”,¹⁸ elgondolásához igazítja a kronológiát. Ennek megfelelően április 2-ára, vasárnapra teszi az anya, Solymosiné és a hitközségi samesz, Scharf József találkozását, amikor egybehangzó vallomásuk szerint Scharf így vizsgált Solymosinét:

„Ne búsuljon, szomszédasszony, megkerül a lánya, csak valahova elködörgött. Történt már ilyen eset Hajdúnánáson is, ott is elveszett egy gyerek, már a zsidókra kezdtek ráfogni, hogy ők emésztették el, de azután csak hazajött a gyerek, valahol a zombékok közt aludt hosszú ideig.”¹⁹

Ehhez még azt is hozzáfűzte: „Sarf mindig azt hitte, hogy a vérvád gondolata e vigyázatlan ötletből sarjadozott ki. Én is azt hiszem.”²⁰ De eleinte bárkinek mondta is el félelmét Scharf, vagy véleményét Solymosiné, Eötvös szerint senki sem adott hitelt a vérvádnak a faluban.

Bary persze nem hagyja ki ezt a ziccert, ő ugyanis irataiból pontosan tudta, hogy a beszélgetés nem másodikán, hanem még az eltűnés napján, szombat délután zajlott. S a későbbre datálást Eötvös azon törekvésével magyarázza, hogy az eszlári népet fel akarta menteni a rituális gyilkosság hiedelmének felélesztése

¹⁵ Eötvös 1968: I. 75.

¹⁶ Bary 1933: 32. S még azt is hozzáteszi: „Eötvös természetesen, a valószínűség és a józan ész ellenére, a védelemnek jobban kedvező későbbi vallomását fogadja el megbízhatónak [...]”

¹⁷ Bary 1933: 34.

¹⁸ Eötvös 1968: I. 5.

¹⁹ Eötvös 1968: I.77.

²⁰ Eötvös 1968: I. 77.

alól, s hogy elhitesse, hogy „előbb a sajtó, parlament, bíróság készítette volna elő a zsidók elleni vádat s így jutott volna el azután a nép körébe”.²¹ Ő persze gyanús viselkedése miatt rögtön Scharfra hártja a felelősséget.

Az emlékezet szempontjából röviden összegezve az eddig elmondottakat: az eltűnésnél sem Bary, sem Eötvös nem volt ott, tehát erről emlékeik sem lehettek. Bary mint vizsgálóbíró részt vett a dadai füzesekben talált holttest boncolásánál, Eötvösnek viszont csak a decemberi exhumálásnál való jelenlét lehetősége adott meg. Ebben az értelemben tehát epizodikus emlékeik is csak ezekről az aktu-sokról lehettek. Visszaemlékezésük ezért sokkal inkább a nyomozásból levonható következtetéseken, vagyis egyfajta szemantikus emlékezeten alapulhatott.

A LOKÁLIS EMLÉKEZET

Az értelmiségi nagy elbeszéléseken kívül azonban a tiszzaeszlári ügynek vannak olyan lokális narratívái is, amelyekről nem nagyon szoktunk tudomást venni. Nyilván abból a megfontolásból, hogy az utóbbiak csak az előbbieik „leszivárgá-sai”, gyatra utánzatai. Ez ugyan máig jellemző történelemszemléleti megközelítés, azonban mégsem tekinthető szakmailag igazán korszerűnek. Jómagam személye-sen is szembekerültem ezzel a kihívással. Könyvem nyíregyházi könyvbemutatóján megismerkedtem egy idős úrral, Gunya Sándor hajdani eszlári jegyző unokájával. Kérdésekre, hogy maradt-e nagyapja után valamilyen irathagyaték, azt válaszolta, hogy tőle ugyan nem, de édesapja, Gunya Miklós írt emlékezéseket, és ezeket szí-vesen rendelkezésemre is bocsátja. Ezt ígéretéhez híven megtette a Szabolcs-Szat-már-Bereg Megyei Levéltár közvetítésével. Ezúton is köszönet érte.

A visszaemlékezés szerzője, Gunya Miklós 1886-ban született és 1966-ban halt meg, tehát nem lehetett az eszlári ügy közvetlen szemtanúja, viszont édesapja, Sán-dor (Fony, 1852 – Tiszaeszlár, 1928) egyike volt a közigazgatási nyomozás részt-vevőinek, sőt több kortársi vélekedés szerint Ónody Gézával együtt komoly szere-pet játszott az ügy gerjesztésében.²² Gunya Miklós visszaemlékezésében nemcsak saját életútját rögzítette, hanem külön részt szentelt az ügy általa csak hallomásból ismert helyi történéseinek. Gunya evidensnek tekintette, hogy az Eötvös és Bary által írottakat ne rekapitulálja, hanem inkább arra támaszkodjon, amit a legfonto-sabb hajdani szereplők személyes ismerete révén helybeliként ő tudhatott.²³ Ennek következtében mind a nevekre, mind az eseményekre nézve jó néhány általunk tévesnek tekintett információt is rögzít, de nem ezek számbavétele most a fő fel-

²¹ Bary 1933: 36.

²² *Magyar Állam* 1882. december 21. R. lev. [Adamovics József]: A tiszta-eszlári rituális gyilkosság-hoz; Verhovay 1890: 43. Gunya Sándor életpályáját bemutattam: Kövér 2014.

²³ „Az eszlári per történetét már megírta Eötvös Károly 'A nagy per' című munkájában. Erre vála-szolt Bary Zoltán [sic!] könyvében, melyben igyekezett atyját – ki az ügyben vizsgálóbíró volt – mentesíteni az Eötvös által rászórt rágalmak alól. Így én mint eszlári bennszülött hozzáfűzöm, az általam ez ügyben hallottakat a nagy perrel kapcsolatban.” Gunya 1962.

adatunk. Sokkal inkább olyan emléknymokat keresünk, amelyek a nagy narratívákban nem kaptak megfelelő helyet, amelyek láthatóan csak a lokális emlékezet szájhagyomány útján továbbörökített emlékei között maradtak fenn.

Az egyik történet egy induló, korabeli kifejezéssel élve „népizgatottsági” eset helyi lecsendesítéséről szól, szembeállítva Eszlárt az antiszemitizmustól forrongó Dunántúllal.

„Érdekes, hogy Eszláron teljes csend volt, míg a Dunántúlon sok helyen pogrom szerű zsidóüldözések voltak. Egy ízben Eszláron is felzúdultak és az Ujfaluban villát, ásót, baltát ragadott emberek indulni akartak a zsidók ellen. Mielőtt elindultak volna, felszólalt Juhász József gazdaember – kinek háza mellett volt a gyülekezés – mondván: »Megálljunk emberek! Ha agyonütjük Lajbist, ki írja alá a váltónkat?« Az emberek csóválták ugyan a fejüket, de igazat adtak Juhásznak és szétszéledtek. Lajbisnak hívták Groszberg Eliás korcsmárost, ki tényleg vállalta a kezességet sokaknak. Így aztán az eszlári zsidókat nem bántották, holott Dunántúlon üldözték a zsidókat.”²⁴

Az eszlári úgynevezett „pünkösdhétfői népizgatottság” esete ma már feldolgozott a szakirodalomban.²⁵ Ami mégis érdekessé teszi számunkra Gunya Miklós emlékezését, az, hogy a válság lecsendesítőjének szerepét Juhász Józsefre ruházza. Róla ugyanis tudjuk, hogy Tiszaeszlár Ujfalu déli, Tiszalökhöz legközelebb eső szélső házában lakott, s valóban kihallgatták 1882. május 30-án ebben az ügyben. Akkor ugyan nem a lecsendesítő szerep miatt kérdezték ki, hanem éppen az izgatottság kiváltó okáról faggatták. Ujfalu Tiszalök felé eső végénél ugyanis zsidókat láttak gyülekezni estefelé, s a nép éppen azért indult meg, mert el akarták kergetni az ott gyanúsán gyülekezőket. Juhász ennek a gyülekezésnek volt a tanúja, s ezért hallgatta ki a faluban tartózkodó Bary vizsgálóbíró. Viszont ha valóban Juhász háza mellett történt volna a lecsendesítés, az már meglehetősen késő lett volna az ünnepi alkoholfogyasztástól is felizgatott tömeg megállításához. Akkor ugyanis, ha nem a szántóföldeken akartak zsidókat üldözni, vissza kellett volna fordulniuk a téglalap alakú Ujfalu függőleges, középső utcáján, hiszen Groszberg ugyan maga is Ujfaluban, ám annak északi részén lakott. Egyébként ennek az utcának a déli oldalán állt özv. Solymosi Jánosné és Solymosi Eszter gazdaasszonyának, Huri Andrásnének is a háza. A gyülekező idegenek állítólag Solymosi Eszter hazaérkezését várták csapatostul.

Az eszlári szájhagyomány anyagának megőrzésében múlhatatlan érdemei voltak, vannak Sándor Ivánnak, aki 1973 őszén magnetofonnal több interjút is készített, köztük a falu legidősebb emberével, Ar dai Miklóssal (1883–1976), akinek apja maga is tanúskodott Nyíregyházán a perben. Mostohanagyapja pedig nem volt más, mint Farkas Gábor, a falu bírása, aki szintén kulcsszerepet játszott az ügyben. A gyilkosság-narratíva felidézése közben ő is elmesélte a fenti epizódot:

²⁴ Gunya 1962.

²⁵ Kövér 2011: 417–424.

„Neki akartak menni a zsidóknak. Én nem tudom személyesen, csak ahogy hallottam már az apámtól. Igen, mert a zsidók, jöttek szekerekkel ide, ahol most a református templom van. Jöttek ide, itt arra búza volt, oszt kiabáltak »Itt megy Solymosi Eszter, ott megy Solymosi Eszter!« – a zsidók, ilyen félrevezetésnek. Oszt azt megtudták az ófalusi emberek, akik benn laktak ott Óeszláron, jöttek ki cséppel, villával, hogy mennek a zsidókat verni agyon. Az a Farkas Gábor, aki bíró vót itt, az én nagyapám, az elibek állt a tömegnek: »Emberek, nem menjetek sehova! Mert tudjátok, nektek is család van, ki tudja, azok hogy vannak felfegyverkezve, közibetek lú, s hogy melyikőtök marad ott, s a családjaik árván. A törvény majd elintézi. Ne menjetek!« Mert neki jöttek volna az Ófaluból a sok nép, hogy a zsidókat itten ütik-verik, mert mondom, a nagyapám bíró volt, az lecsillapította. Még ezért, ezért a tettéért nagyapám, hogy így járt el, még kapott a királytól egy kitüntetést, egy érdemkeresztet, egy ezüst érdemkeresztet.»²⁶

Ugyanarról a történetről van szó, de Arдай Miklós elbeszélésének különbségei (nyilván, ahogy az apjától hallotta!) jól láthatók. Egyrészt itt Eszlár Ófalu lakosai ragadnak szerszámot a szekerekkel Ujfalu széléhez érkező zsidók ellen, s a pacifikátor szerepét a mesélő saját nagyapjára, a hajdani bíróra ruházza. A meggyőzés eszköze sem gazdasági érv, hanem inkább pacifista törvénytisztelet, no, meg az a józan szempont, miszerint lehet, hogy az idegen zsidóknál fegyver van, ezért jobb a dolog elintézését a törvényre bízni.

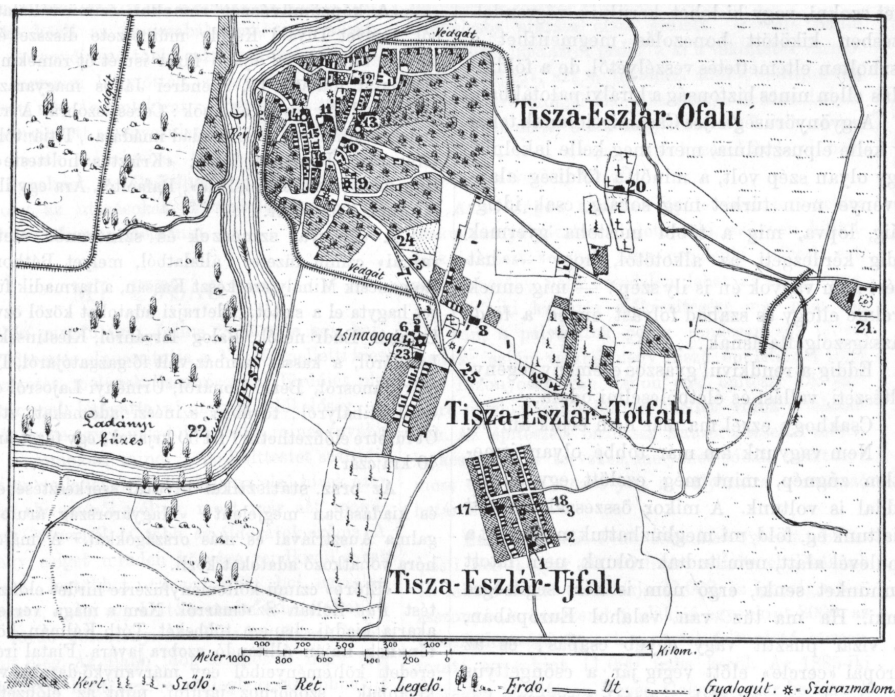
Hogy ez a történet nem szerepel Eötvös Károly nagy elbeszélésében, azzal is indokolható, hogy Eötvös ekkor még nem volt megbízva a védelemmel, és nem is tartózkodott Eszlárnak még a közelében sem. Persze a sajtóból értesülhetett az eseményekről, de a kollektív erőszakra kész eszlári nép képzete nem is fért volna bele Eötvös koncepciójába. Annál meglepőbb azonban, hogy Bary visszaemlékezésében sem bukkan fel a történet, pedig ő nemcsak ott volt a helyszínen, nemcsak jelentést és jegyzőkönyvet vett föl róla, nemcsak nevéen nevezte az eseményeket („népizgatottság”), hanem (a helyettes ügyész, a falusi bíró és egy csendlegény társaságában) maga is szerepet játszott előbb az Ujfalu szélénél gyülekező tiszalöki zsidók eltávolításában, utána pedig a kapatos ófalusi tömeg lecsillapításában.²⁷ Ha úgy tetszik, ez az emlék Bary személyes/epizodikus emlékezetének részét kellett volna, hogy képezze. Farkas Gábor szerepe is megerősítést nyert, miközben különösen érthetetlen, hogy miért maradt ki a történet a visszaemlékezésből, hiszen az idézett jegyzőkönyv Bary hagyatékában maradt fenn, s mint tudjuk, Bary szinte történeti precizitással használta fel visszaemlé-

²⁶ Sándor 2015: CD-melléklet. [1973. október 1.] Az interjúrészletet a CD-mellékletben közreadott hangfelvétel alapján idézem. Az eredeti esszében Sándor Iván részben szerkesztett változatban közölte ezt az emléket Arдай Miklóstól, részben szövegszerűen idézte ugyanezt a történetet Arдай Miklós öccsének a feleségétől, Arдай Gáborné Pásztor Juliánától a „robbanásveszélyes” helyzet bizonyítékaként. Sándor 1983: 77–78, 194.

²⁷ OSZK Kt. Föl. Hung. 1847/1. 118–119. T. Eszláron Május 29-én történt népizgatottság alkalmából felvett jegyzőkönyv. (1882. május 30.)

1. térkép

Tiszaeszlár helyszínrajza a korabeli sajtóban

Tisza-Eszlár helyrajza.

1. Huriné háza (a hol Solymosi Eszter lakott) Új-faluban. — 2. Özvegy Solymosi Jánosné lakása. — 3. Szárás malom, a hol Hrabár molnár látta menni Esztert. — 4. Zsinagóga. — 5. Scharf József lakása. — 6. Báthoriné lakása. — 7. A gáton áthaladó gyalogút. — 8. Lichtmann Mór gazdasági tanyája. — 9. Papp József malma és kertje (Ó-faluban.) — 10. Adamovics r. kath. pap lakása. — 11. A község háza. — 12. Kolhmayer boltja. — 13. Özv. Kállay Gusztávné Korniss grófnő udvara és a r. kath. templom. — 14. Ref. templom. — 15. Láposi ref. lelkész lakása. — 16. Rosenberg lakása (Ó-faluban.) — 17. Cseresnő lakása (Új-faluban.) — 18. Groszbergék lakása (Új-faluban.) — 19. Zsidó temető. — 20. Keresztény temető. — 21. Onody Géza udvara. — 22. A ladányi fűzes a Tisza partján. — 23. Lengyelné háza és a kovácsműhely (Új-faluban.) — 24. Láncai kertje Ó-falu széle és a védgát között, a hol Kaposi kisbíró látta Esztert.

Forrás: *Vasárnapi Ujság* 1883. augusztus 7. 507.

kezéséhez saját iratgyűjteményét. Pedig szinte elő van készítve a hely, ahol ennek a történetnek kellene következnie. Csakhogy e helyütt éppen Szabolcsi Miksa túlfűtött tudósítását a „nép között izgatott hangulatról” „koholmánynak” minősíti, s azt állítja, hogy a katonaság beavatkozását kívánta Szabolcsi ezzel elérni. Majd ez a megállapítás következik:

„Szinte csodálatra méltó a nép higgadtsága, józansága, törvénytisztelete e napokban az egész országban. Sehol a legkisebb zavargás fel nem ütötte a fejét. Bízott mindenki a magyar bíróság pártatlanságában, s bízott abban, hogy a bűnösök, ha a bűn

rájok bizonyul, bizonynal elveszik büntetésüket. A zsidóság pedig szóban, írásban, cselekedetekben valósággal kihívta maga ellen a közvélemény hangulatát.”²⁸

Úgy látszik, az 'elfelejtés' mellett a szövegszerkezetből való 'kifelejtés' jelenségével is számolnunk kell az eszlári narratíváknál.

Arra, hogy a nagyapák és apák nemzedékében hogyan örökítődött apáról fiúra a tradíció, már Sándor Iván interjúi érzékletesen utaltak. Arдай Gábor fiát, Arдай Józsefet idézzük:

„[...]ezt a hagyományt igyekszünk is azért olyan formában fenntartani, hogy hát én is a fiamnak egész kicsi korában már elmagyaráztam, hogy na fiam, itt zajlott annak a híres per[nek az] eseménye, amiről, majd amikor te is a kezvedbe veszed a könyvet, akkor már megvolt ez a két Eötvös kötet, hát azért mégis tisztaeszlári vagy, mert azt ugye illik tudni, hogy itt volt a Újfalú, itt volt a Tófalú, itt volt az Ófalú, itt kellett Solymosi Eszternek elmenni, itt volt a zsidótemplom stb. Tehát én is továbbadtam a fiamnak, mint ahogy én is hallottam édesapámtól, de még nagyapámtól; még egészen kicsi, nyolcéves voltam, illetve még annyi se, mikor nagyapám meghalt, de már én legapróbb mozzanatokig ismertem ezt a dolgot, mert hát nyáridőben minden nap bejártunk a régi falú helyére, ahol neki a háza volt, ott érezte magát jól, jó időben mindig reggel elindultunk, besétáltunk és délre jöttünk haza. Hát nemcsak ezeket tudtam, hanem tudtam, hogy hol volt a községháza, hol volt az iskola, hol volt a templom, hol lakott Kohlmayer meg, a fene se tudja, a Kállay-kastély, hol volt a papnak a pincéje, hol volt a bolt. Hát ezeket ma is meg tudom mutatni, ezeket a helyeket, bár most sokkal nehezebb már eligazodni ottan.”²⁹

Jól látható, hogy válhatott Solymosi Eszter útvonala a régebbi generációknál szinte a procedurális emlékezetbe beágyazott helyismeret részévé.³⁰ Nyilván a régi épületek maradványainak hétköznapi bejárásához kapcsolódva. De világosan megmutatkozik a nagy elbeszélések beszüremkedése is a legújabb nemzedékek világképebe. A szemantikus és a procedurális emlékezet összekapcsolódik, egymást erősíti. Az 1968-ban megjelent Eötvös-kötetek információi persze csak utólag rakódhattak az eszlári terep mentális térképére. S közben az is érzékelhetővé válik, hogyan mosódtak el még a helyben lakóknál is a térbeli emlékezet színhelyei előbb Ófalú és Tófalú árvíz utáni kitelepítésével, majd a kolhozosítással.

A szájhagyomány természetesen a néprajzosok figyelmét sem kerülte el. A kevés általunk ismert vizsgálat egyik tanulságos darabjánál nem sikerült kide-

²⁸ Bary 1933: 136. Ugyanebben a szellemben felbukkan(hatna) az ügy a 148. oldalon.

²⁹ Sándor 2015: CD-melléklet. [1973. október 1.] Sándor Iván eredeti esszéjében az interjú ebben az esetben is szerkesztett változatban idézte, s a közbeékelte Eötvös-utalást kihagyta a szövegből. Sándor 1983: 8. Arдай József nagyapja, Arдай István, aki tanúskodott a perben, 1934-ben halt meg. Arдай József 1960 és 1969 között tsz-elnök volt.

³⁰ Schacter 1998: 33.

2. térkép

Tiszaeszlár áttelepítése a régebbi Újfalu köré 1889 után

Forrás: MNL OL S 79. 758. cs.

rítenünk a szerző kilétét, iskolai végzettségét, csak valamilyen fokú helyi érintettségét hozza tudomásunkra a szövegben:

„Felnevelő, az összes atyafiságomat adó kicsiny falumban mindig is ismerték ezt a történetet[...] Én elkerültem innen lassan 30 éve, de a történet ugyanaz, nem változott semmit.”³¹

Végső soron azonban nem az idevalósi mivolt vagy a messziről érkezés számít, hanem a szemlélet és a módszer. Például az, hogy hivatkozik ugyan Sándor Iván munkájára, idéz is belőle, de Sándor interjúi úgy „kerültek feldolgozásra”, mintha azok a néprajzi anyagot gyűjtő Borbély saját adatközlőitől származtak volna.³² Ráadásul az eredetiben maga az interjúalany mondta meg, hogy mikor született, Borbély viszont – ki tudja milyen meggondolásból – odabiggyeszt egy téves születési évszámot lábjegyzetben a névhez: „Született 1919-ben, azóta meghalt.”³³

Pásztor Júlia: „Amikor kisjány vótam, lakott a közelünkben egy zsidó család. Vót azoknak olyasmi jánnya mint én, és még barátoktunk is annak idején. De ezután az eset után nagyon tiltottak minket egymástól a szüleink. Szóval féltek, meg hitték is, hogy megtörtént, hogy igaz vót[...]”

Ardayné Pásztor Júlia: „Én 1904-ben születtem. Kislány voltam, közel lakott hozzánk egy zsidó család. Volt ott egy olyan kislány, mint én. Hát barátnők voltunk, de nagyon tiltottak tőle a szüleim, és hitték abban az időben, hogy megtörtént, szóval féltek, meg hitték is, hogy az igaz volt.”

Borbély 2005: 140.

Sándor 1983: 202.

Az átvétel annyira kétségtelen, hogy nem érdemes rá sok szót vesztegetni. Az átírás furcsaságai, hiszen most már rendelkezésünkre áll az eredeti hangfelvétel, mégis megérdemelnek egy megjegyzést. Pásztor Júlia az első mondatban valóban „kisjánynak” mondta magát, de a másodikban a zsidó család lányának említésekor egyértelműen „kislányként” beszélt magukról. „Olyasmi jány” egyáltalán nem hangzott el. A transzkripció tehát – bár következetesen népiesnek akart látszani – önkényes. A művi archaizálás vagy folklorizálás, tehát épp a helyben otthonosnak látszani akarás túlzásaival leplezi le önmagát. Egy 1904-ben született interjúalany-nál pedig végképp értelmetlen az „ezután az eset után” időjelölés interpolációja.

Az is különös, hogy egyes Sándor Iván interjúiban elhangzott mondatok más szereplő szájából bukkannak elő. Arday Miklós még el is mondta a magnófelvéte-

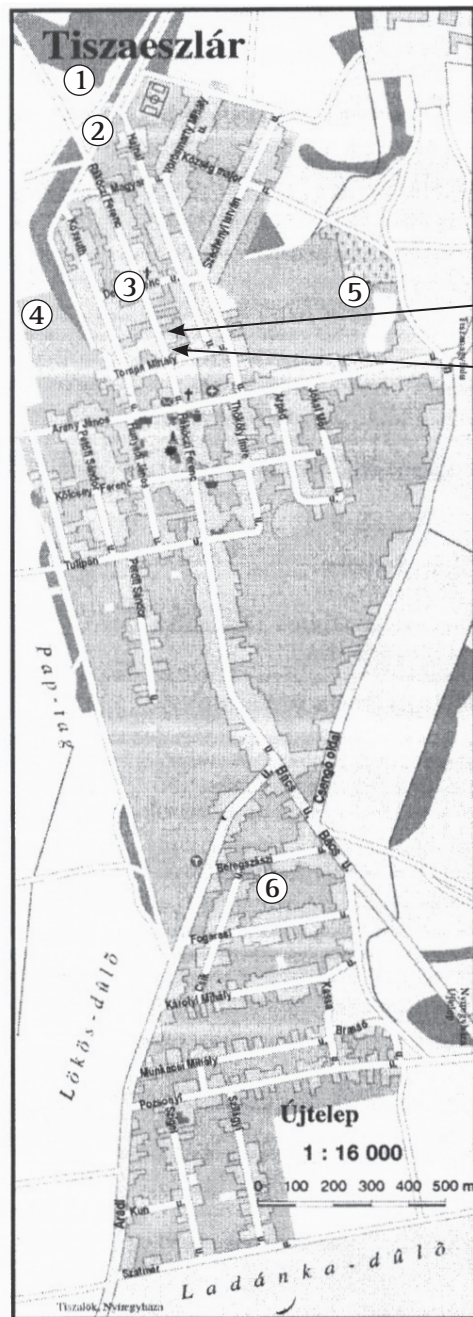
³¹ Borbély 2005: 139.

³² Borbély 2005: 140. Az ezen az oldalon saját gyűjtésként közölt interjúrészletek egyrészt nem Arday Miklóstól (1883–1976), hanem Arday Józseftől, illetve Arday Gáborné Pásztor Júliától származnak. Vö. Sándor 1983: 8, 202. Egyébként a hibásan azonosított Arday Miklós adatközlő lábjegyzetben közölt születési adata („született 1902-ben”) szintén téves.

³³ Borbély 2005: 140*.

3. térkép

Tiszaeszlár települése 2005-ben

özv. Solymosi Jánosné hajdani lakóházának valódi helye

Huri Andrásné hajdani lakóházának valódi helye

1. Az árvíz előtti Ófalu eredeti elhelyezkedése
2. Az 1994-ben felállított és sajnálatos módon lerombolt emlékoszlop egykori helye
3. Itt állt egykor a zsinagóga és rituális fürdő
4. Itt állt Solymosi Eszterék lakóháza
5. Solymosi Eszter üresen álló sírhelye
6. Hury Andrásné háza.
Itt volt cseléd Solymosi Eszter

Forrás: Borbély 2005: 146.

len a Solymosi Eszter eltűnéséről szóló nóta szövegét, majd hozzátette, mintegy magyarázatként: „tréfás gyerek voltam, hát megtanultam”.³⁴ Borbély Tündénél is felidézódik ez az írott változatban is megjelent mondat, csak éppen Dobin András szájába adva.³⁵

A megőrizni kívánt hagyomány „megszakadásának” ékes bizonysga az is, ahogy a szerző saját adatközlőivel és a helyekkel járt. „Juhász Miklós bácsi ma Solymosi Eszter egykori lakóházától száz méterre lakik. Meg is mutatta, hogy hol lakott a cseléd lány, de hiába magyarázta készségesen, semmi nyoma a régi háznak.”³⁶ A szerző ráadásul egy mai térképen be is jelölte, merre vélelmezi Solymosi Eszterék és Huri Andrásék házának a helyét, ahonnan Eszter utolsó útjára indult.³⁷ Aki csak kicsit tanulmányozta a fentiekben Eszlár hajdani térképét, egy pillantás alatt megállapíthatja a tökéletes dezorientáltságot. Nemcsak Solymosiék háza került téves helyre, de ennél is nagyobb melléfogás Huri Andrásék házának lokalizálása. A falunak a hatos számmal jelölt újtelepi része ugyanis csak valamikor a világháború után keletkezett. A helyes tájékoztatás érdekében külön szövegdobozokkal jelöltük a régi Újfalú térképe (és helyszínbejárásunk) alapján könnyen azonosítható két valóságos helyszínt (3. térkép)

Elképzelhető persze valamifajta Margaret Mead-szerű magyarázat, vagyis hogy az eszláriak „megvezették” a folklorizáció nyomába kellő óvatosság nélkül szegődő hagyománygyűjtőt.³⁸ Lehetséges, hogy a sokszoros térbeli átrendeződés miatt kiveszőben van az a hagyomány, amely a korábbi generációkat még a földrajzi keretek ismeretére megtanította, s ebben a tudásban megtartotta. Az azonban kétségtelen ténynek tűnik, hogy az eszlári lokalitás gyerekkori ismeretével büszkélkedő szerző már csak a többszörös térbeli átrendeződés utáni „szakítás” térképét ismeri, s történeti látásmód híján azon félrevezető lesz a szemantikus emlékeztetés. Kognitíve sincs ugyanis mit elfelejtenie.³⁹

³⁴ Sándor 1983: 195.

³⁵ Borbély 2005: 140. A szöveghez tartozó lábjegyzet Dobin Andrást 1924-es tanyasi születésűnek állítja, aki csak 1933-ban költözött be Eszlárra.

³⁶ Borbély 2005: 140. Jegyzetben 1921-es, eszlári születésűnek állítja.

³⁷ Borbély 2005: 146.

³⁸ Huszár 2003: 277–279.

³⁹ A helyekre alkalmazva a kognitív memória fogalmát: „a failure of cognitive memory could mean, for example the inability to recall the gestalt of a city, the memory of an overall shape which is indispensable if we are to be able to orient ourselves in that city”. A személyes emlékezetek ezzel szemben „entail a class of personal memory claims which refer to those acts of remembering that take as their object of one’s own life history”. A habituális emlékek az előzőektől eltérően „consist in our having the capacity to reproduce proficiently a certain set of performative acts”. Ismét csak a helyekre alkalmazva: „in addition to the cognitive forgetting of a spatial layout, the landmarks, the entrances and exits, the pathways of a human settlement, may be a set of personal memories and of habit memories”. Connerton 2009: 139–142. A kétféle kategóriarendszer egymásra vonatkoztatására lásd Keszei 2015: 105. „[...] a »kognitív« emlékezet tulajdonképpen a szemantikus emlékek területéhez tartozik, és a birtokolt, de élményszerűen nem felidézhető forrású tudást jelenti. A »személyes« leginkább az epizodikus emlékeknek felel meg, amely a múltbéli esemény körülményeivel együtt képes reprodukálni

* * *

Úgy tűnik tehát, hogy miközben az eszlári ügy nagy elbeszéléseit jó két évtizedre tabusította a magyar (kultúr)politika, aközben a lokális szájhagyomány hajszálerein, elsősorban a családi kommunikáció körében tovább terjedt a „nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja” jegyében a még élő epizodikus emlékekkel ugyan nem bíró második nemzedék szemantikus emlékezeti tudása. Ezt az ismeretanyagot az árvíz utáni áttelepítést követően is képes volt rögzíteni a helyben élő idősebb generáció procedurális emlékezete. Ennek nyomait sikerült hitelesen megörökítenie Sándor Iván interjúinak. Ezt a helyi hagyományt a hatvanas évek végétől Eötvös Károly és Krúdy Gyula nagy narratíváinak az értelmiségi diskurzusba történt beengedése sem volt képes felülírni. Részben csak nagyon korlátozott körben jutottak el Eszlárra, részben alulmaradtak a családi kommunikáció egyre gyéresebb tartalommal rögzült narratíváival szemben.

FORRÁSOK

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
S 79. Kataszteri iratok, 758–759. cs. 947.
Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)
Fol. Hung. 1847/ I–II. Bary József tiszaeszlári vizsgálattal kapcsolatos iratai.
Magyar Állam, 1882.
Tisza-Eszlár (Napi Értesítő), 1883.
Vasárnapi Ujság, 1883.
Gunya 1962: *Gunya Miklós visszaemlékezései* [a család birtokában].

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* (Ford. Hidas Zoltán.) Atlantisz, Budapest.
Bary József 1933: *A tiszaeszlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró emlékiratai.* Egyetemi Nyomda, Budapest.
Bergson, Henri 1911: *Matter and Memory.* (Transl. Paul, N. M. – Palmer, W. S.) Allen & Unwin–Macmillan, London–New York.
Bergson, Henri 1939: *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corps à l'esprit.* Presse universitaires de France, Paris.

a történeteket, mégpedig személyes perspektívából. A »habituális« a procedurálishoz áll a legközelebb: a testbe írt emlékezet akár gondolkodás nélkül képes irányítani a mozdulatokat.”

- Borbély Tünde 2005: Történelmi esemény – közösségi emlékezet: a tiszaezlári Solymosi Eszter népmondahőssé válása. *Néprajzi látóhatár* (XIV.) 3–4. 128–149.
- Connerton, Paul 2009: *How Modernity Forgets*. Cambridge University Press, Cambridge–New York et al.
- Ötvös Károly 1968: *A nagy per mely ezer éve folyik, s még nincs vége*. I–II. kötet. Szépirodalmi, Budapest.
- Huszár Ágnes 2003: Margaret Mead megvezetése. *BUKSZ* (15.) 3. 277–279.
- Keszei András 2015: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidőzésében*. L'Harmattan, Budapest.
- Kövér György 2011: *A tiszaezlári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris, Budapest.
- Kövér György 2014: Jegyzők és gazdászok – Gunya Sándor eszlári jegyző családi portréjához. In: Gyulai Éva (szerk.): *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok. In memoriam Vári András (1953–2011)*. Miskolci Egyetem, Miskolc, 140–148.
- Krúdy Gyula 2003: *A tiszaezlári Solymosi Eszter*. 3. átdolg. kiad. (S. a. r. Fábri Anna.) Magvető, Budapest.
- Margócsy István 2013 [2003]: A tiszaezlári per a magyar irodalomban. In: Uő: „...A férfikor nyarában...” *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*. Kalligram, Pozsony, 331–342.
- Sándor Iván 1983: *A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaezlári per körülményeiről*. 2. bőv. kiad. Kozmosz Könyvek, Budapest.
- Sándor Iván 2015: *A tiszaezlári per és 2015*. L'Harmattan, Budapest [CD-melléklettel].
- Schacter, Daniel L. 1998: *Emlékeink nyomában. Az agy, az elme és a múlt*. (Ford. Dankó Zoltán.) Háttér, Budapest.
- Scharf Móric 1927: Megszólal a nagy tanú. Scharf Móric emlékiratai. *Egyenlőség* 1927. szeptember 3. – december 3.
- Szabolcsi Miksa 1922: *Tiszaezlár. Emlékek sötét időkből*. (A Zsidó Irodalom Kincsesháza.) Neues Politisches Volksblatt Hírlap és könyvnyomdája, Budapest.
- Tulving, Endel 1984: Précis of Elements of episodic memory. *Behavioral and Brain Sciences* (7.) 2. 223–268.
- Tulving, Endel 1993: What Is Episodic Memory? *Current Directions in Psychological Science* (2.) 3. 67–70.
- Tulving, Endel 2002: Episodic Memory: From Mind to Brain. *Annual Review of Psychology* (53.) 1–25.
- Verhovay Gyula 1890: *Az ország urai*. Buschmann F. Könyvnyomdája, Budapest.

Bögre Zsuzsanna

A „szelektív” felejtés és a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán

Az emlékezés és a felejtés dinamikája

Platónnál az emlékezet egy „viasztáblához” hasonlítható. Elképzelésében születéskor minden emberi lélekre viaszbevonat kerül, olyan, amely nem tartalmaz „be-nyomásokat”. Az ókori szerző szerint minden ember egyéniségéhez illő viasztáblát kapott születési ajándékba.¹

A metaforánál maradvá megjegyzendő, úgy gondoljuk, hogy ez a viaszbevonat mára már többrétegűvé vált. Használatuk során bizonyos „benyomások” gyorsan eltörölhetővé válnak, mások viszont makacsul bennragadnak a viaszban. A dolgok a platóni értelemben akkor működnek jól, amikor a viasztábla törlésével megindulhat a felejtés, vagyis az újratekésítés, amellyel jöhetnek az új „be-nyomások”. Platónnál a felejtés szükséges és jótékony hatású folyamat, a lélek normális működésének a feltétele.

Szent Ágoston *Vallomások* című művében látszólag mintha éppen az ellenkezőjét hangsúlyozná a feledés/emlékezés viszonyával kapcsolatban.² Nála az utóbbi végső célja az emlékezés az Istennel való szövetségkötésre. Amikor a földi világban az ember elfelejti ezt a szövetséget, akkor bünt követ el. Itt a felejtés bűn, az emlékezés jótékony hatású. Nem emlékezni (felejteni) önmagunk elleni véték Ágostonnál, mert igazi énjétől távolodik el az, aki nem emlékezik. Szerinte az ember elfelejti a szövetséget, Isten viszont emlékezik. Az emlékezés tehát – ebben az értelemben – szakrális folyamat, általa tisztulhatunk meg, általa találkozhatunk újra igazi önmagunkkal.

Ágoston énképe az örökhöz való visszatérést feltételezi (az emlékezéssel), míg Platón a folyamatos változásra teszi a hangsúlyt (a felejtéssel). A látszólagos ellentmondás úgy oldható fel, ha elfogadjuk, hogy mindketten ugyanannak a dolognak a két oldaláról beszélnek, mert egyik jelenség sem létezhet a másik nélkül.³

Könnyebb azonban e szerzők elméleti megközelítése között logikai kapcsolatot felfedezni, mint megérteni a felejtés és emlékezés dinamikáját a mindennapi életben. Különösen igaz ez, amikor az egyéni élet mezején szeretnénk ren-

¹ Platón 2013: 79E–86C. Vö. Weintich 1997: 40–49. és Keszei: 2015: 17–45.

² Augustinus 2015: 246–303. Vö. Weintich 1997: 40–49.

³ A felejtésről és annak dinamikájáról lásd részletesebben: Keszei 2010: 21 és Keszei 2015: 93–127.

det teremteni, amelyben egymásra rakódhat a személyes és a történelmi trauma, amelyeken hol felejtéssel, hol pedig emlékezéssel próbálunk úrrá lenni.

A fentiek fényében egy életút kapcsán mutatok be olyan felejtési/émlékezési mechanizmusokat, amelyek egymásra épültek az évek során, a külső szemlélő számára szinte szétválaszthatatlanul.⁴ A tanulmány főhősét V. Ziaának nevezem, akit B. faluban, többedmagával, államellenes szervezkedés vádjával letartóztattak 1953-ban. Hét évre ítélték el, amit napra pontosan le is töltött. Elemzés segítségével megfigyelem, hogy miként beszél, miről mesél az ember akkor, amikor nem tudja feldolgozni traumáját, illetve ugyanez fordítva: hogyan beszél, miről mesél akkor, ha fel tudja dolgozni a vele történt fájdalmakat.

Abból indulok ki, hogy a trauma egy olyan puskalövéshez hasonlít, amelynek nyoma soha nem fog eltűnni az ember lelkét jelképező viasztábláról, de amellyel meg lehet tanulni együtt élni.⁵ Sőt, a traumapszichológia szerint a személyiség meg is erősödhet egy tragédia feldolgozása után. Ezt a fordulatot nevezük pozitív traumafeldolgozásnak vagy rezilienciának⁶ (megújulásnak), s hasonló jelenségről olvashatunk a logoterápia megalapítójánál, Viktor E. Franklnál is.⁷

Jelen tanulmányban a trauma feldolgozásnak a Janoff-Bulman és Frantz szerzőpáros által kidolgozott felfogására támaszkodom.⁸ Azért esett rájuk a választásom, mert ők olyan összetett fogalommal írták le a poszttraumás növekedés folyamatát, amellyel eredményesen lehet értelmezni a bonyolultabb esetet is. A történetem főszereplője egyrészt nem tudott szabadulni a számára felejthetetlen eseményektől, másrészt fel is dolgozta azok bizonyos részleteit. A fenti szerzőpáros különbséget tesz a *trauma megértése* és a *trauma jelentősége* között. Szerintük a feldolgozás akkor lehet sikeres, amikor az áldozat képes arra, hogy a vele történt traumatikusan eseményt egyfelől *megértse* (*jelentés értés*), majd megtalálja a *megértés jelentőségét is* további élete szempontjából. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a traumából erőt merítve, életét valamiféleképpen többnek, jobbnak értékelje. Ekkor beszélhetünk a szerzők szerint *poszttraumás növekedésről*.⁹ Elméletük lényege, hogy a trauma feldolgozásnak két szakasza van, egyrészt a *megértés*, másrészt a „*többé*” *válás*. Ebből az következik, hogy vannak közöttünk olyan „*túlélők*” is, akik „*csak*” megértették azt, ami velük történt, s vannak olyanok is, akik erőt is tudtak abból meríteni. *A poszttraumás növekedéshez ez utóbbi „fokozat” elérése szükséges.* Jelen tanulmányban V. Zia történetével foglalkozom, aki „*sorsproblémáját*” elhallgatta (feltételezésem szerint megértette, de elfogadni nem tudta), s úgy beszélt életéről, mint aki megerősödött az átélt traumák után.

⁴ V. Ziaával készítettem élettörténeti interjúkat 2001. október–november folyamán. V. Zia szülőfalujának történetét másutt feldolgoztam (Bögre 2010).

⁵ A puskalövés-hasonlat Heller Ágnestól származik: Heller 2006.

⁶ Örkényi 2007: 286–291.

⁷ Frankl 1996, 2010.

⁸ A Kulcsár Szusanna által bevezetett szerzőkről lásd Kulcsár (szerk.) 2005: 151; Janoff-Bulman–Frantz 1997: 91–106.

⁹ Kulcsár (szerk.) 2005: 151.

A bemutatásra kerülő élettörténetben összekeveredett egymással a személyes megrázkódtatás a történelmi traumával, illetve a felejtés – ami itt inkább nevezhető elfojtásnak, mint jótékony felejtésnek – az emlékezéssel. A tanulmány arra is példát ad, hogy a valóságban igencsak összegabalyodik egymással a Platón és Ágoston által megfogalmazott ideális felejtés, emlékezés folyamata. A részletek bemutatása előtt azonban érdemes néhány szót ejteni az oral history elemzések természetéről.

ORAL HISTORY ÉLETTÖRTÉNET-FELDOLGOZÁS¹⁰

Az oral history élettörténet abban különbözik a „sima” élettörténettől, hogy az interjúalanyok átélnek jelentősebb történelmi eseményeket, amelyekre visszaemlékeznek, s elmesélik azokat saját nézőpontjukon keresztül. Jelen esetben az interjúalany élettörténete a vallásüldözéssel, a diktatúrával, a bebörtönzésekkel és mindezek következményeivel hozható összefüggésbe, s e témák megéléséről számolt be a megkérdezett.

Az oral history során az alanyok elmesélik az életüket, és a kutató azon túl, hogy végighallgatja a történeteket, megpróbál minden fontos részletre rákérdezni, amit ismeretei és az elmondottak alapján gondol. Minden élettörténet a mesélő önértelmezését mutatja meg. Az mindig kiderül az elmondottakból, hogy a megkérdezett személy visszamenőleg hogyan látja önmagát, hogyan értelmezi a vele történt eseményeket. Az ilyen szövegek elemzése többféleképpen képzelhető el. A kutató vagy megelégszik az elmondottakkal, s azokat többé-kevésbé ugyanúgy teszi közzé, ahogyan elhangzott. Másik lehetőségként a kutató összefoglalhatja az élettörténetet, s lerövidítve bemutathatja az elhangzottak tanulságait. Ilyenkor az elemző által fontosnak vett részletek kerülnek előtérbe. Harmadik módszer lehet az alany önértelmezésének és a kutató véleményének, értelmezésének az ütköztetése, amelyet hermeneutikai esetelemzésnek is szokás nevezni. Ezt az eljárást inkább a német élettörténet és narratíva iskola használja.¹¹ S negyedik megoldásként említhető, amikor a szöveg elemzéséhez további kutatásokat végzünk, mert úgy látjuk, hogy kiegészítő információkra van szükségünk a megértéshez. Ez jelentheti további alanyok megkérdezését vagy egyéb személyes források gyűjtését, továbbá ha vannak ilyenek, akkor levéltári források felkutatását. Ez a módszertani eljárás a szociológiában a francia élettörténeti iskolára vezethető vissza.¹² Jelen esetben ez utóbbi megoldást követem. Először élettörténeti interjút készítettem V. Zíával, majd az interjúban elhangzottak alapján levéltári

¹⁰ A témában a *Replika* folyóirat 2007-ben részletes bibliográfiát közölt, így a tanulmányban csak a mondanivalóm alátámasztására teszek hivatkozást (Gerhard–Udvarnok 2007).

¹¹ A német iskola magyarországi képviselői és továbbfejlesztői: Kovács Éva és Vajda Júlia tanítványaikkal. Lásd például: Kovács–Vajda 2002; Rosenthal 2004; Riemann–Schütze 2005.

¹² Bertaux–Bertaux–Wiam 2005; Bertaux 2005. Ezt a módszert követi általában a hazai történettudomány is a biográfia területén. Lásd erről Kövér György legutóbbi monográfiáját: Kövér 2014.

kutatást végeztem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában,¹³ ezt követően felkerestem az ügyben az érintett élő személyeket, illetve azok hozzátartozóit. Ezeket a forrásokat kiegészítettem a szóban forgó per fővádlottjával készült dokumentumfilmmel.¹⁴ A különböző források egymással történő összevetése lehetővé tett egyfajta valóságkonstrukciót. Egy olyan képet raktam össze a felejtés/emlékezés mechanizmusait figyelembe véve, amelybe a saját megértésemet helyeztem középpontba. Mivel V. Zia egyoldalúan mesélte el élettörténetét, az ÁBTL-forrásokról pedig tudjuk, hogy a hatalom nézőpontja szerint konstruálódtak,¹⁵ ezért a két oldalt további nézőpontokkal kellett kiegészítenem.

Egy élettörténeti elbeszélés a felejtés/emlékezés szelekciójának eredményeként születik meg. A koherensnek tekinthető élettörténetek időkezelése valamilyen módon egy „befejtetlen spirális körre” emlékeztetnek, amelyet úgy képzelhetünk el, hogy a mesélő a jelen perspektívájából visszatekint a múltba, s a múlt emlékeit a jövővel kapcsolatos vágyai szerint rendezi el. Azokban az élettörténetekben azonban, amelyekben fontos életesemények részletei elfelejtődnek, vagy elhallgatásra vannak ítélve, megváltozik az időkezelés. Egyrészt valamelyik idősíkként (a múlt, a jelen vagy a jövő) eltűnik, vagy jelentőségét veszíti, míg egy másik túlságosan előtérbe kerül.¹⁶ A tanulmányban közölt történetnek külön érdekessége, amikor a főszereplő múltja egy részét el akarja felejteni, de paradox módon mégis döntően a múltból beszél. Lényegében egy „újraírt” múlt elevenedik fel valaminek az elhallgatása miatt, talán mert önmagát is folyamatosan meg akarja győzni története hitelességéről.

2001-ben készült az alábbiakban bemutatott élettörténet, amelynek interjúalánya 2009-ben hunyt el. Halála előtt e sorok írójának átadta önéletrajzi naplóját, amelyek megismerése nagyban hozzájárult az elemzés kialakulásához. A vizsgálat első részében bemutatom az élettörténeti narratíva azon részleteit, amelyek a letartóztatásról, a kihallgatásokról szólnak az alany nézőpontjából. Nem feledhetjük, hogy szelektált emlékezetről van szó, amely önmegerősítés is egyben. Ezeket a szövegeket saját kérdéseimmel egészítem ki, amelyek majd átvezetnek az elemzés második szakaszához. Ekkor következik a levéltári források elemzése, amelyben vizsgálati jegyzőkönyvek, fogdaügynök-jelentések, B. faluból származó ügynökjelentések beszámolóit vettem össze egymással és az interjúkban elhangzottakkal. A levéltári források szövegei is konstrukciók, csak azok a hatalom álláspontját képviselik.¹⁷ A kétféle forrásanyagot az általam felvetett kérdések segítsé-

¹³ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1-2a.

¹⁴ V. Zia-val hagyományos élettörténeti interjú készült, továbbá strukturált interjúkat készítettem V. Dórával, V. Ágnessel (V. Zia rokonaival), V. Jánossal és feleségével (a per fővádlottjával). Ezenfelül V. Jánossal élettörténeti dokumentumfilm készült 2010-ben. A filmet Erdélyi János (filmrendező) és Bögre Zsuzsanna készítette a kérdezett otthonában. Erdélyi 2010.

¹⁵ Lásd erről Farkas 2006: 146–171.

¹⁶ Augé 2004: 64–65.

¹⁷ A témában felmerülő források értelmezéséről lásd Farkas Gyöngyi tanulmányát. A szerző kitér az ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek mint források kezelhetőségének kérdésére. Farkas 2006: 146–171.

gével vetem egybe. Az összevetés során mutatok rá arra a lényeges életeseményre, amely végső soron a 2001-ben született élettörténet mondanivalóját befolyásolta. Következtéseimet a börtönelmények elemzésével támasztom alá.

A letartóztatás emléke az élettörténeti narratívában kérdésekkel

2001 október–novemberében többórás élettörténeti interjút készítettem V. Zia-
val, aki többek között elmesélte 1953-as letartóztatásának és bebörtönzésének
a történetét.

Az interjúban több elvi magyarázatot kaptam letartóztatásának okáról, valójá-
ban azonban alig tudtam meg valamit a konkrétumokról. Zia megemlítette, hogy
B. falu tanítónőjeként 1948 után, az egyházi iskolák államosítása után is naponta
járt misére, s ezt a falu vezetői nem nézték jó szemmel. Beszélt arról, hogy több-
ször kapott ezekben az években tanfelügyeletet, „ki akarták törni a nyakam”,
mintha ezzel is a letartóztatását készítették volna elő. Majd részletesen beszámolt
az 1952-ben zajlott hittan-beíratási botrányról, aminek következtében egyetlen
éjszaka 12 „kulácsoládót” a Hortobágyra deportáltak.¹⁸ Ezen az éjszakán arra szá-
mított, hogy őt is elviszik. Ehhez képest rá, ténylegesen, csak egy év múlva került
sor. A fenti történeteket Zia úgy rakta össze, mintha azt akarta volna mondani,
letartóztatták, mert templomba járt, mert nem lett az „ő emberük”. Vajon tényleg
„csak” ezért tartóztatták le? Minden története ebbe a keretbe illeszkedett.

„Jöttek a tanítványaim, [az 1980-as években] hogy osztálytalálkozó lesz. Mondták,
el se tudjuk képzelni, hogy ne tessék jönni. Három csoport is lesz. – Mondtam:
Én már nem tudok közlekedni. – Meg lesz oldva minden. – Azt mondtam: Ha nem
szentmisével kezdődik, ne haragudjatok, én nem megyek el... – Azt mondta egy fiú,
aki nagy pártember lett. – Nincs ott kocsmá, hogy ott legyen a találkozó? Mond-
ták, hogy van, de V. Zia tanító néni azt mondta, hogy nem jön el a találkozóra, ha
nem szentmisével kezdjük. – Tudod mit mondott ez a nagy pártember? Az más!
– És ő állt itt [az interjúalany háza előtt] az autójával, hogy levisz. Amikor már
Gyöngyösön jártunk, azt kérdezte: Hogy is volt az? – Én tudtam, hogy arra kíváncsi,
hogy miért vittek el. – Jancsi, én olyan voltam a 30-as évek végén, én olyan voltam
a háború alatt, én olyan voltam 48-ban, én olyan voltam Rákosi alatt, Kádár alatt
és olyan vagyok a fordulat évében, mint ahogyan indultam: katolikus, keresztény,
magyar ember akartam maradni. – Azt mondta, köszöni elég. Semmi mást nem
mondtam, hogy [miért] vittek el...”¹⁹

Máshol ugyannerre a témára részben másképp válaszolt:

¹⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1–2a; amelyet megerősített Klavida Imréné visszaemlékezése
2010-ben.

¹⁹ V. Zia: 21.

„K: – Miért figyelték Zia nénit?

V: – Azért figyelték elsősorban, mert ott születtem. Ők tudták azt, hogy én hatni tudok. Olyan volt, hogy az egyik gyerek mondta az iskolában, hogy látott engem, mert esti mise volt. Felugrott egy másik: nem mondta neked anyád, hogy ilyen helyen nem kell meglátni a tanítókat? – Hogy az egyik anyuka hogy gondolkodott!?”²⁰

Tovább faggatóztam, mert még mindig nem hangzott el egy konkrét indok sem, ezért újabb kísérletet tettem:

„K: – Én nem éltem abban az időben, nehéz megértenem azt, hogy miért volt Zia néni annyira szem előtt. Ez egy kis falu volt...

V: – Hát pont azért! Még azt is tudták, hogy mikor mész a WC-re. Hogy kivel. Hogy akkor, amikor ott mersz templomba menni, akkor mindenki meghúzta a nyakát. Az igazgató is. Egyszerre kiürült a templom. Feltűnő volt, hogy hogy mer ez itt? Aki szem előtt volt, és aki szellemiséget adott, ők attól féltek, hogy ez még mindig dolgozik. Azért számított szervezkedőnek, mert... mert ő ellenük, egy orosz szellemiséggel szemben?! Hogy magyar volt, és nem ijedt meg. Én csak egy akartam lenni: keresztény magyar. És az a kommunista gyerek megértette, és többet nem kérdezett... Vagy félreállítani, vagy börtönbe tenni. Kivonni a forgalomból, mert ez rossz példát ad, illetőleg mer. Nem tudatosan csináltam ezt. Ez jött belülről...”²¹

Másodszor érvelt a „keresztény” és a „magyar” kifejezésekkel, így jellemezve önmagát, s ezzel magyarázva a történeteket. Ennél közelebbit akkor és ott nem tudtam meg. A szöveget később újraolvasva azonban feltűnt a „szervezkedés” kifejezés használata az „orosz szellemiséggel szemben”, de mintha nem folytatta volna a témát. Hétköznapi beszédmódban ritkán használjuk a „szervezkedő” fogalmat, ez a politikai rendőrség nyelvazete. Feltételeztem, hogy „szervezkedéssel” vádolták a kihallgatások során, onnan maradhatott meg benne ez a szófordulat. A szöveg újraolvasásakor azonban egyre kérdésesebbé vált Zia letartóztatásának oka, ami szerinte a rendszeres templomba járása, a vallásossága miatt történt, hiszen mások ezért „csak” elveszítették állásukat, nem kerültek befolyásosabb pozícióba, marginalizálódtak.²² Nem lehetett kizárni az általa említett okokat sem, de felmerült a kérdés, hogy vajon tényleg csak erről volt szó. A kételyt erősítette az utóbbi idézetben elhangzott mondat is: „És az a kommunista gyerek megértette, és többet nem kérdezett...” Vajon kinek szólt ez a megjegyzés? A régi diákját akarta ezzel felértékelni, vagy a kutató faggatózását

²⁰ V. Zia: 29.

²¹ V. Zia: 3940.

²² Bögre 2004.

lezárni? Zia szerint is az olyanokat, mint amilyen ő volt, vagy „félreállították vagy börtönbe vetették”. Őt miért vetették börtönbe?

Összességében leszögezhető, „csak” elvontabb, absztraktabb válaszok hangzottak el 2001-ben a letartóztatása indokaként. Kitartott amellett, hogy azért tartóztatták le, mert vállalta vallásos felfogását, keresztény és magyar kívánt maradni. Nyilvánvalóan mindez megfelelt a valóságnak, de még mindig hiányzott valami konkrétum az életszerűséghez.

„K: – Hogy történt a letartóztatás?

V: – 53. november 4-én volt. Egész nap olyan nagyon ideges voltam. Nem sokszor történt meg, csak amikor nagyon ideges voltam. Kimentem, rágyújtottam. Este leveleket olvastam, fejem alá tettem a leveleket. A dombóvári barátaim, később ők is benne vannak. Ezek mind hasonlóképpen gondolkodtak, mint én, de nem akartak forradalmat, csak ez összetartott, ez a keresztény gondolkodás.”²³

Feltűnően részletesen kezdett mesélni. Érzelmeit, pszichés állapotát írta le, egyes szám első személyben beszélt magáról. A történet kezdetén lendületesen indított, majd mintha meggondolta volna magát: „A dombóvári barátaim, később ők is benne vannak”, s lezárta az egészet újra a keresztény gondolkodásra hivatkozva. A szöveget olvasva jogosan merülhet fel a kérdés: mitől volt ideges egész nap? Vajon lehetett-e valami konkrét oka idegességének? Érzelmei felidézése mellett átváltott egy újabb témára, amelyet nem fejezett be: a dombóvári barátok kapcsán kijelentette, hogy azok nem akartak forradalmat, de hasonlóképpen gondolkodtak. Miért beszélt erről, s főleg miért nem folytatta? Van-e jelentőségük ezeknek a gondolatfoszlányoknak? Korábban nem említette a „dombóvári barátokat”. Mire vonatkozik valójában az „ők is benne voltak” kijelentés? Letartóztatták őket is? Egy perben szerepeltek? Mi adta mindehhez a közös nevezőt? Miben voltak benne? Ahogyan lépésről lépésre haladtam előre a kérdésekkel, úgy erősödött bennem az az érzés, hogy van valami, amiről Zia nem akart beszélni. Így folytatta az estére való emlékezést:

„Valamit éreztem, hogy itt valami nagy dolog lesz. Majdnem betörték az ajtót, mert hirtelenében, nem azonnal... faluhelyen nem úgy van, hogy csengő. Jöttek be a szabad udvarra. A konyhánál, mint egy örült lötkék be [az ajtót]. Édesanyám nem is hallotta meg. Én hallottam meg, hogy mi van. Három autó. Nagy Csajka autók. Le volt[ak] függönyözve. Jöttek oda. Feldúltak az égvilágon mindent. Édesanyámat odaültették a kályha mellé. Előttem van még. Riadtan nézett. Már az ő szobájába átvittek engem. Már ott elkezdett vallatni, egy ÁVO-s. Hogy neve legyen a gyerekeknek, két szomszédot az éjszaka felzavartak, és odaültették, hogy ők nem lopnak el semmit. Nem tudom, miket kérdeztek most már, valahogy a Lélek súgthatott. Akkor

²³ V. Zia: 43.

se sírtam. Hálóingben voltam már. Visszavitték a szobámba, s látszott, hogy mindent feldúltak már. Ott volt a zongorán a sok javítani való füzet, ahogy ott feldúlva az egész lakás. Fegyvert találtak. Az mondják, hogy divat volt akkor, hogy hozták és elhelyezték. Érthető. Ez most már annyira világos.”²⁴

A fegyver találásának ténye nem lepett meg, elfogadtam a magyarázatát. Tudjuk, „divat volt” ez a módszer. Nem is kérdeztem vissza, ő hozta föl újra a témát egy másik történetben:

„Az osztálytalálkozón [a saját osztálytársaival való találkozóóról van szó] azt mondták az osztálytársaim: Terka, olyan hírek voltak, hogy nálad fegyvert találtak a kútban. T: – Kútban? Fegyvert? Látod, mennyi hazugság volt akkor. Most tudtam meg, ennyi év után, mikor már régen lement a tárgyalás, már rehabilitáltak. [1990 után.] Ilyenek voltak, ki tudja, miket terjeszthettek ezek rólam. Hogy a saját osztálytársaim miket mondhattak rólam? Nem véletlen volt beleplántálva a többiekbe, hogy ezek rongy emberek, meg akarták szüntetni a rendszert. Nem is tiltakoztam ellene, annyira jól mosolyogtam rajta.”²⁵

Kétszer tért vissza a fegyver kérdésére, s mindkétszer az „ávósok” trükkjeként beszélt róla. A szöveggel megint csak az a „baj”, hogy olyan toposzok jelentek meg benne, amelyek hihetővé tették, mert „általában így történtek a dolgok akkoriban”. Ugyanakkor mégis kérdés, hogy miért nem védte meg magát az osztálytársai előtt. Miért „csak „mosolygott” 1990-ben, amikor már rehabilitálták a korábbi vádak alól? Miért nem akarta a nevét tisztára mosni a falubeliek előtt? A továbbiakban rátérek a kihallgatásokról szóló történeteire.

A kihallgatások emléke az élettörténeti narratívában – újabb kérdések

Folytatva az élettörténeti interjút, elhurcoltatásáról így mesélt Zia:

„Letartóztatáskor hálóingben voltam, mondja, hogy öltözzek fel! – Itt? – Láttunk már ilyet. – Még azt se, hogy elvonulnak. Felöltöztem a gyászruhámba, mert előtte halt meg édesapám augusztusban, ez novemberben volt. Egy bugyit a zsebembe. Mintha tudtam volna. Mert később még azt se tudtam volna leváltani. Valamikor áprilisig ugyanabban a ruhában feküdtem, keltem. Akkor ott letartóztattak.”²⁶

Elhurcoltatásának drámaiságát a ruhadaraboktól való megfosztottsággal fejezte ki. A „lemeztelenítésre” gyászruhába öltözéssel válaszolt, jelezve ezzel lelkiállapotát is. Ugyanakkor van ebben a képben valami büszkeség, dac, sőt kihí-

²⁴ V. Zia: 45.

²⁵ V. Zia: 44.

²⁶ V. Zia: 45.

vás! Óhatatlanul eszünkbe juthat Németh László hősnője a *Gyász*ból.²⁷ Együttal a hálóing, gyászruha, bugyi, váltóruha hiányának emlegetése Zia-t sérülékeny nőnek mutatja.

Először Egerbe, onnan Budapestre, a Fő utcába vitték. Az első élmények között ismét a női ruhadarabokat említette:

„Úgy kellett aludni, hogy a kezed magad mellett legyen. Mert nehogy öngyilkos legyél, vagy nem tudom, mit csinálsz magaddal, a keziddel ugyan mit csinálhattál? A sálát is elvették. Egy zsebkendőt szerencsére hagytak nálam. A bugyit nem vették el, de a gumit [igen] – állandóan féltél, hogy leesik. Harisnya nem volt, azt is levették rólad. Mezítlábba – télen, ez volt november–decemberben, akkor már bizony hideg volt – húzott cipő, a bugyi így megcsavarva, mert a gumit kivették belőle. Egyetlen, ami volt a zsebkendő, hogy az orromat tudtam törölni. Más semmi nem maradt nálam.”²⁸

Az utóbbi sorokat olvasva megerősödhet az a feltevés, hogy Zia akkori megalázottságát a női ruhadarabok hiányával érzékeltette. Mindez érthető, hiszen női emlékezetéről van szó, mégis felmerülhet a kérdés, hogy miért éppen ezzel és így kívánta érzékeltetni lelkiállapotát? Miért nem arról beszélt, hogy hányszor hallgatták ki, miket kérdeztek tőle, mit akartak rábizonyítani? Ezekre a témákra azonban egyáltalán nem tért ki, később sem, mintha azok nem lettek volna fontosak, vagy mintha 2001-re elveszítették volna jelentőségüket. Börtönemlékeit így folytatta:

„Bizony akkor nagyon fáztam. A kabátot azért rajtam hagyták, de nem volt bélelt kabát, nem téli kabát. Alatta volt egy selyem fekete blúz és egy fekete szoknya. Gondold el, hogy az hogy piszkolódik. A csajkába, amibe az enivalót kaptam, ahogy ültem, egy alacsony ágyon, a szoknyámat felhajtottam, hogy nehogy mellé lötytyenjen a leves, amit adtak. – Ki kíváncsi a lábára? – kérdezte az őr, aki benézett a cellába. Gondoltam, hogyha visznek, én úgy képzeltem, hogy majd pár nap múlva tárgyalásra visznek. Hogy ne mocskosan, [hanem] egy értelmiségi ember[ként]. Vigyáztam magamra, hogy ne egy pecsétes, elhanyagolt külsejű, nem egy csavargó valaki, hanem egy ember megy a tárgyalásra.”²⁹

Láthatóan Zia „nőként” emlékezett önmagára, még 2001-ben is fontosnak tartotta, hogy ezt a vonalat folytassa. Identitásának még egy elemére figyelhetünk fel: úgy vélte, „értelmiségiként” nem jelenhet meg a bíróság előtt mocskosan. Börtönemlékeiből a nőisége és értelmiségi lényge emelkedett ki. Elkönnyvelhetnénk ezeket tényeknek, mint az interjúalany természetes vonásait. Ugyanakkor vajon milyen választ kapunk, ha megkérdezzük, hogy „miért?”. Miért nem egyforma mindenki a maga nyomorában a börtönben? Az értelmiségi voltáról szóló

²⁷ Németh László *Gyász* című regényének főhőse, Kárász Nelli (Németh 1976).

²⁸ V. Zia: 49.

²⁹ V. Zia: 49.

megjegyzése összecseng a korábban már emlegetett, de akkor kevésbé fontosnak érzett mondataival. „V. Zia tanító néni azt mondta”, „jöttek a tanítványaim”, „osztálytalálkozó”, „a szellem embere”, „irányt adott”, „mert” stb. A szövegből kiderült, hogy tanítónői léte mennyire fontos volt még 2001-ben is, annak ellenére, hogy „csak” tíz évet taníthatott. A börtönévek után több mint húsz évet dolgozott még, de politikai okok miatt nem térhetett vissza az iskolába, ezért keramikus lett belőle. Ugyanakkor Zia továbbra is úgy beszélt önmagáról, mint aki tanítónő maradt, legalábbis a történetei erről vallottak. Miért ragaszkodott ehhez ennyire? Azért, mert éppen emiatt tört ketté az élete? Ilyen egyszerű lenne a válasz? Mit adott neki a tanítónői szerep, ami a történetek ellenére fontos maradt a számára? – kérdezhetnénk. A következő idézetben mintha választ kapnánk a kérdéseinkre, legalábbis egy részükre. A családjáról és az édesanyjáról mesélve a következőket jegyezte meg:

„Ha olyan szegények is voltunk, még mindig tudtunk kínálni. A semmiből is, mert a lélek volt gazdag. Amit ő kapott a szüleitől [az édesanyja], és mi azt vittük tovább. Most ezt nem tudtuk már tovább adni, vagy én nem tudtam, mert derékba törték az életemet. Én még egypár évig taníthattam volna.”³⁰

Az alábbiak is tanítónői identitásáról vallanak. Beszámolt arról, hogy céljában az első mondata, emléke szerint, a következő volt: „Mondtam, hogy én tanítónő vagyok. Dudorásztam, annyira nem félttem.”³¹ Ugyanakkor a kihallgatásokról beszélve ügyének részleteit továbbra sem tárta fel az interjújában.

„A kihallgatások azok borzasztó hosszadalmasak voltak. Néha kedveskedett [a kihallgató], hogy gondolta, azzal levesz a lábamról. Láta, hogy érzelmi típusú ember vagyok. Azt mondta egyszer – mert a papot akarta mindenképpen belekeverni: Én jóban voltam a pappal? – Jóban voltam. – Hogy? – Hát jött a hittanóráról, és én mentem be, természetesen: Hogy tetszik lenni? – Falun mindenki mindenkit ismer.”³²

Ekkor még nem derült ki, hogy mibe akarta a kihallgató tiszt belekeverni a papot. Az interjújában Zia elmesélt egy 1952-ben történt esetet (amelyet fentebb már említettem), amikor a falubeli szülők felláztak az igazgató ellen a hittanbeíratás ellehetetlenítése miatt. Akkor éjszaka több mint 12 „kuláknak” tekintett családot Hortobágyra kitelepítettek. Erre utal a következő részletben.

„Még mindig a hittanbeíratás, hogy a szülők ragaszkodtak hozzá, hogy legyen hittan. – A kihallgató kérdezte: Ő részese volt? – Én azt mondtam, arra válaszoltam, hogy köszöntünk egymásnak. – És ő arra, hogy részese volt, annak folytatásképpen

³⁰ V. Zia: 45.

³¹ V. Zia: 46.

³² V. Zia: 46.

azt mondtam, hogy igen. És amikor én visszaolvastam, és azt mondtam, hogy nem írom alá, mert ez nem igaz, én nem mondtam azt, hogy a pap tudta...”³³

Vajon miért ilyen zavaros ez a szövegrész? Mire célzott Zia, és szerinte mit akart a kihallgató tiszt megtudni? A hittanbeíratással kapcsolatos „lázadásról” ne tudott volna a pap? Meglehet, hogy nem a pap szervezte, de annyi bizonyos, hogy tudott az eseményről, hiszen egy „faluban mindenki mindenről tud”. Mi másról kellett volna tudnia a papnak a kihallgató szerint, amit Zia kereken megtagadott? Az interjúnak ezen a pontján azt éreztem, ideje lenne tisztázni a homályos pontokat.

„K: – Mit?

V: – Azt, hogy a szülőket a pap biztatta fel, hogy mi a szabályos, s hogy legyen ott a papír, hogy a férj is követeli a gyereke beíratását. Mindenképpen a papot is bele akarta keverni. Tehát, hogy ez szervezkedés volt.”³⁴

Megint előbukkant a „szervezkedés” kifejezés, így akár azt hittem, a hittanbeíratás eseménye miatt tekintették Ziát szervezkedőnek. S mint megtudtuk, Zia szerint a pap nem volt benne. Ezzel kapcsolatban már csak az a kérdés maradt megválaszolatlanul, hogy ha ezt az eseményt tekintették „szervezkedésnek” az ÁVO-sok, akkor miért nem 1952-ben tartóztatták le Ziát (amikor a többi családot is), miért „csak” 1953-ban?

„K: – Zia néni 53-ban tartóztatták le, és 53-ban volt az, hogy mindenki ott volt a beíratásnál?

V: – Nem, a beíratás az előbb volt, az ’52-ben volt, mert utána elvitték a Hortobágyra akkor éjszaka az embereket. A kulákokat, ahol sok gyerek volt, akik nem is mertek odajönni, mert meg voltak félemlítve. 20 vagy hány családot...³⁵ Akkor éjszaka elvitték már az embereket. Hogy még jobban megfélemlítsék [őket]. Én akkor felöltözve vártam, hogy hátha engem is. Egész éjszaka az óvónőnél ültem. Annyira lakott, hogy a kerítésen átléptem, az óvoda ott volt. Félt ő is, hogy rossz... volt, mert a papnak a sógornője volt. Ott ültünk, ültünk egész éjszaka. És vártunk. Kb. annyira lehetett tőlem a sarok, mint ide a templom, vagy még közelebb, ahol én laktam. Átmentem hozzájuk, szomszédban volt. Vártuk azt, hogy befordul-e az autó, mert akkor az értem jön.

K: – Ehelyett?

³³ V. Zia: 51.

³⁴ V. Zia: 51.

³⁵ Kutatásaim szerint tizenkét családot.

V: – Akkor nem jött értem. Eltelt még egy év.³⁶

Az interjú ezen a pontján mondta ki Zia, hogy szerinte a hittan-beírási botrány miatt tartóztatták le. Ezek után másról kezdett beszélni, szinte megállíthatatlanul.

Zia történetei a letartóztatása tényei helyett inkább érzéseiről, nőiessége meghurcoltatásáról szóltak. Az alábbiak is ezt erősítették meg.

„Azt is el kell mondanom, az nagyon csúnya volt. Egy jó ideig nem jött elő a havi ciklus. Nagyon soknak végig nem jött elő. De akkor még volt, és olyan erősen, hogy kénytelen voltam kikéredzkedni, hogy valamit csinálni kell. Maga az is, hogy nincs veled semmi. A fegyőrtől kell kérni valamit, ha nem akarsz elázni... A vattát úgy bedobta, hogy »itt a golyóbis«. Férfitől kérni egy nőnek! Még kikísért a WC-re is! Nyitott volt az ajtó, ott állt a WC előtt. A kihallgató. Ezek azok, amik borzalmasak, egy nőnek a női méltóságát – hogy minek kellett ott állni? Hova tudok menni?»³⁷

A kihallgatásaival kapcsolatos utolsó történetében még erősebben jelent meg a nemiség kérdése:

„Emlékszem rá, akkor úgy meg akartak törni. Látták, hogy én mennyire pirulok, amikor ilyen mocskos dolgokat kérdezgettek. – Mit? – Körülálltak vagy hatan a széknél. Hogy a férfi meg a nő kapcsolat. Hogy mit gondolok? – Azt gondoltam, hogy mit akar tőlem itt hat férfi, hogy lefog itt. Persze nem, csak azért, hogy megtörjék az erőmet. Rögtön az jött bennem, hogy ki vagyok szolgáltatva. Addig nem féltem. Akkor se, csak hogy mit akarnak ezek? Ott úgy zsebre tett kézzel élvezték, hogy hülye az, aki nem él nemi életet. Mikor már látták, hogy ez a gyenge pontom, hogy vallásos, meg az ilyen, nem tűröm.»³⁸

A kihallgatás ezen részletének emlékezetében ismét a női téma merült fel. Zia azt akarja ezzel mondani, hogy szerinte így akarták megtörni. Mivel ma már sokat tudunk, és még többet el tudunk képzelni a kihallgatásokról, minden további kérdés nélkül elfogadhatnánk ezt az érvelést. A probléma inkább az, hogy egyelőre még mindig nem ismerjük, hogy Zia mit akart ezzel a történettel kimondani vagy elhallgatni. Utolsó mondatában a „nem tűröm” kijelentés, s a vallásra való hivatkozás nagyon hangsúlyos. Ebből akár arra következtethetnénk, hogy ezen a megalázó emléken egyfajta erkölcsi fölülelemelkedéssel akart úrrá lenni. Elhangzott azonban egy mondat, „látták, hogy én mennyire pirulok, amikor ilyen mocskos dolgokat kérdezgettek”, amely nehezen összeegyeztethető a „nem tűröm” záróakkorddal. Az utolsó mondatban elhangzott kijelentés, mely szerint „ez a gyenge pontom, hogy vallásos, meg az ilyen nem

³⁶ V. Zia: 51.

³⁷ V. Zia: 55.

³⁸ V. Zia: 56.

tűröm”, elbizonytalanította a megértést. A vallásossága nem lehet a gyenge pontja, de az igen, ha a nemi életről akarják faggatni. Mégis mintha megint úgy tünne, hogy a vallásossága mögé rejtené el azt, amit nem akar kimondani.

Láthattuk, Zia élettörténetében bőségesen szerepeltek a letartóztatásának és kihallgatásának részletei, ugyanakkor az érzéseken, a helyzetértelmezéseken kívül alig tudtunk meg valami olyat, amely életszerűvé tette volna bebörtönzésének okát. Így szükségesnek látszott a rendelkezésre álló levéltári források tüzetes elemzése, amire – Zia kérésére – csak halála után kerülhetett sor.³⁹

AMIT A VIZSGÁLATI JEGYZŐKÖNYVBŐL TUDNI LEHET⁴⁰

A vizsgálati jegyzőkönyvek, az ügynökjelentések, a fogdaügynök jelentései és a per fővádlottjával készült strukturált és élettörténeti interjúk egybevetése alapján állítható, hogy Zia története egy másik személy letartóztatásával kezdődött.⁴¹ 1953. november 4-én, B. településről elhurcolták V. Jánost (született: 1926), akinél másnap, 5-én házkutatást tartottak.⁴² Ezek után őrizetbe vették V. Jánoson kívül V. Ziát (született: 1916), a falu egyik tanítónőjét.⁴³ „V. János és társai” perében összesen nyolc személyt vettek őrizetbe és ítélték el, s további nyolc személy ellen rendeltek el megfigyeléseket. A peranyag szerint a vád így szólt:

„V. János és társai ellen B. H. Ö. 1. pontja alapján Népköztársaság elleni büntett miatt. A »Magyar Nemzeti Rend« elnevezéssel népi demokráciaellenes szervezkedést kezdeményezett, amelybe beszervezte V. Zia, U. János B. lakost, R. György káli, F. Mihály egri, és S. István budapesti lakosokat [...]. A szervezkedés részére két darab pisztolyt szerzett Sz. Imre B. lakostól. Célja az 1953 őszére tervezett rendszerváltozás elősegítése volt. A két pisztoly egyikét V. János a saját lakásán, a másikat V. Zia lakásán tartotta.”⁴⁴

³⁹ Az interjú után Ziával való barátságom miatt, s az ő kérésére, nem foglalkoztam tüzetesebben a 2007-ben már rendelkezésemre álló vizsgálati dossziéjával. Csak a fentebb már jelzett naplónak átadása után merült fel bennem, hogy megírom személyes tragédiája részletes elemzését, halála után.

⁴⁰ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1.

⁴¹ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1, V. János strukturált interjú, V. János élettörténeti interjú.

⁴² V. János letartóztatásának ténye és körülménye megerősítést nyerhet Őrszigeti monográfiájában is: Őrszigeti 1995. Fontos megemlíteni azonban, hogy ebben a forrásban egyáltalán nem szerepel V. Zia, még csak említés szintjén sem. V. János V. Ziáról az élettörténeti és a strukturált interjújában mesélt 2010-ben. Zia temetésén találkoztam vele és feleségével, s akkor kértem tőle interjúzásra lehetőséget. V. Ziáról csak akkor kezdett beszélni, amikor erre a témára külön rákérdeztem.

⁴³ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1. 122. Sz. Sándor plébános panaszolta el az eseményeket 1953. november 17-én, a Heves Megyei Tanács egyházügyi előadójának. Innen is arról értesülhetünk, hogy V. Jánost és V. Ziát ugyanazon perben tartóztatták le.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.9. V-111768/1. 378. Az idézetekben a „szereplők” nevét anonimizáltam.

A politikai rendőrség láthatóan pontosan informálódott a letartóztatott személyek nézetei felől és napi tevékenységükről. A letartóztatás érdekében három ügynököt foglalkoztattak a faluban az érintettek megfigyelésére. Az ügynökök V. János közeli ismerősei közül kerültek ki, akiket feltehetően rájuk nézve terhelő adatok felhasználásával szerveztek be. Az ügynökök által összegyűjtött információk alapján az ÁVH tudta, kiket kell letartóztatni, hol és mit kell keresniük.⁴⁵ Állítólagos szervezkedésük lényege röviden összefoglalva a következő volt: V. János megelégtelte a kommunisták tevékenységét, valamit tenni szeretett volna. Figyelve a nagypolitika eseményeit, nem sok jövőt jósolt a Rákosi-diktatúrának. Bízott egy közelgő változás lehetőségében, amit Sztálin halála reménytelibbé tett. A politikai fordulatra fel akart készülni, röplapozással gyengítve a hatalmat. Ehhez nyomdára, papírra lett volna szüksége, amihez pénzt kellett gyűjtenie. Letartóztatásuk napjaiban Dombóváron élő műszerész barátai már elkezdtek egy nyomdagépet felépíteni. A források szerint⁴⁶ terveiről több ismerősének is beszélt. Megfogalmazott a még nem létező szervezete számára egy belépési nyilatkozatot, amelyet a letartóztatott személyekkel alá is íratott. Az ÁVH számára tehát néhány levél, a belépési nyilatkozat, néhány postai csekk és két fegyver mint tárgyi bizonyíték állt rendelkezésre. Az ügyet két hónap alatt fegőngyöltették, a letartóztatott személyeket bűnösnek találták és elítélték. A bírói döntés szerint V. Jánost életfogytiglanra ítélték (végül tíz év börtön után szabadulhatott), V. Ziát pedig hét év börtönre. S. Istvánt tizenkét évre, Ú. Jánost öt évre, id. K. Gyulát két évre, ifj. K. Gyulát két évre, Cz. Lászlót négy évre, Sz. Gábort három évre, Sz. Imrét két évre ítélték el.

A fentiek ismeretében felmerülhet a kérdés: miként lett egy politikai „szervezkedés” másodrendű vádlottja egy katolikus tanítónő, aki az utókor számára mindössze annyit kívánt elárulni ügyéről, hogy ő „csak keresztény és magyar akart maradni”?

Az ÁBTL vizsgálati dossziéi szerint V. Zia is részt vett a szervezkedésben. V. János már november 4-én bevallotta, hogy Ziát beszervezte.⁴⁷ A cellájában így beszélt egy Oszkó nevű fogdaügynöknek Ziáról:

„V. Ziáról való viszonyáról annyit mondott, teljesen megértik egymást, politikailag egyetértenek. Terkát nem beszéltem rá semmire. Ő akart dolgozni, ezért nincs is semmi lelkiismeret-furdalásom. Okos és nem bejeddős nő. Nem féltém.”⁴⁸

A kihallgatások során rendszeres téma volt Zia szerepe a szervezkedésben, amelyről V. János a cellájában a következőket mondta Oszkó jelentése szerint:

⁴⁵ A levéltári források adatai és a per fővádlottjával készült strukturált és élettörténeti interjúk adataival egybecsengtek.

⁴⁶ Ezen a ponton is egyeztek a levéltári források és az érintettel készült interjúk.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 213.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 73.

„Arról érdeklődtek a kihallgatói, hogy Zia, hogy néz ki, csinos-e, ua. arról is beszéltek neki, hogy Ziát már letartóztatták, s nem akar vallani. Nem hiszi, hogy letartóztatták, mert Zia tanítónő, s nagy feltűnést keltett volna a letartóztatása, meg tevőlegesen nem is vett részt semmiben.”⁴⁹

Zia kihallgatási jegyzőkönyve egybecsengett a fogdaügynök jelentéseivel. Ebből kiderült az is, hogy 1948-ban ismerkedett meg V. Jánossal.

„Pénzünket együtt kezeltük, ebből a pénzből lett elküldve K. Gyula [Dombóvárra] részére a pénz [a nyomda összeszerelésére]. [...] Tudomásom szerint V. János és az én fizetésemből fedeztük a szervezkedés kiadásait.”⁵⁰

A vizsgálati dosszié szerint Ziát tizenhárom alkalommal hallgatták ki a közel két hónapig tartó előzetes letartóztatás ideje alatt. A hatodik alkalommal a következőket vallotta:

„V. nem beszélt arról, hogy ki a szervezkedés tagja [...]. Volt idő, amikor ½ év is eltelt, hogy nem beszélt a szervezkedésről. Beszélgettünk arról, hogy a nyomdát milyen formában fogjuk Dombóvárról Besenyőtelekre szállítani. Elképzelésünk az volt, hogy postán, vagy vonaton fogják poggyászként küldeni... Nem tudok visszaemlékezni, hogy miért volt V-nek szüksége nyomdára. Határozott választ nem adott.”⁵¹

A kihallgatások végére összeállt Zia bűnlistája, melynek pontjai a következők voltak:

„Bűncselekményeire bizonyíték:

1. K. Gyula által írott levél, melyben a nyomda munkálatairól ír.
2. Feladóvevény 1500 forintról.
3. Pisztoly a lakásán, selyemharisnyában.
4. Programnyilatkozat.
5. V. János vallomásai, mely szerint tagja volt V. Terézia a szervezkedésnek.
6. S. István házkutatási anyagában megtalált cédula, melyben V. saját kezűleg írta rá V. Terézia címét.”⁵²

A fentiek alapján látható, hogy az ÁBTL-források szerint Zia részt vett V. János mellett a szervezkedésben. Mivel a rendelkezésre álló egyéb források is megerősítik ezt a feltételezést, már csak azt kellene tisztázni, hogyan került kapcsolatba a „szervezkedőkkel,” amiből talán az is kikövetkeztethető, hogy miért

⁴⁹ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 58.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 212.

⁵¹ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 221–222.

⁵² ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 221–222.

hallgatott erről az interjújában. Az általam feltett kérdést a vizsgálati fogságában a kihallgatói is feltették, amelyre így válaszolt:

„Én tanítónő, V. János is k. volt [egyházi munkát végzett] a faluban. Nekem kelemetlen lett volna, ha V. János... [a faluban lesz] a férjem. Úgy terveztük, hogy feljövünk Budapestre, állásainkat otthagya és elhelyezkedünk. V. kikerült volna így a szülői környezetből, és össze tudtunk volna házasodni.”⁵³

A szöveg szerint Zia és V. János házasságra akartak lépni egymással, ám terüknek több akadálya is volt. Az egyiket történelmi oknak lehetne nevezni, hiszen a kor viszonyai között problémát jelentett volna tanítónői állásban maradni egy kántor férj mellett az 1950-es években. A másik nehézséget kulturálisnak nevezném, a két fiatal közötti korkülönbségre gondolva. János tíz évvel volt fiatalabb Ziánál. Talán ezért nem tetszett János szüleinek a kapcsolatuk? Zia is célzott erre, miszerint Jánosnak ki kellene kerülnie a szülői környezetből.

V. János letartóztatása előtti házassági szándéka mások számára is nyilvánvaló volt, ami az alábbiakból tudható:

„Borai Emil egyházügyi előadó feljegyzése olvasható a perrel kapcsolatban 1953. november 17-ei keltezéssel:

»Heves megyei tanácsházára Borai Emil behívatta Sz. Sándort,⁵⁴ aki nagyon idegesen jelent meg, ezért feltűnően barátságos hangnemet ütött meg az előadó. Izgatja őt egy dolog, amit kötelessége elmondani.«⁵⁵

„Volt nekem egy segédem... (V. János) Az egyházközségi képviselő testülete megszavazta. Így beleegyeztem. Nagyon ügyes fiatalember, ki tanítóképzőt végzett, s kántori képesítése is van. Most november elsején azzal állít be hozzám, hogy ő nem akar tovább kántor maradni, mert megnősülni szeretne, viszont ebből a fizetésből nem tud kijönni. Hanem felmegy Bp-re, hol alkalmazni fogják népszokás kutatónak. Ezért, hogy munkáját jobban végezhesse, mivel a falvak és tanyák között sokat kell utazni, gazdaságában lévő két csikáját eladja, s azon egy motort vesz. Távozásába XI. 1-ei hatállyal bele is egyeztem. Valóban eladta 2 csikáját, vett egy motort, XI. 4-én este azonban a rendőrök elvitték, azzal, hogy tisztázni kell, hogy a motort honnan vette. Hamarosan visszahozták, nála alapos házkutatást tartottak, s őt, valamint menyasszonyát, egy tanítónőt, s a segédkántor egyik barátját őrizetbe magukkal vitték. Azóta nincs hír róluk. Nekem semmi közöm az ügyhöz.”⁵⁶

⁵³ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 253.

⁵⁴ Besenyőtelek plébánosa.

⁵⁵ ÁBTL 3.1.9. V-111768./1. 121–122.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 121–122.

A két fiatal kapcsolatáról egy másik letartóztatott, Ú. János is említést tett: „V. Ziaival szoros kapcsolatot tart fenn (V. János), udvarolt neki.”⁵⁷ A kihallgató alaposan körüljárta a témát, s a következőket tudhatta meg Ú-tól:

„– V. Teréztől milyen vélemény volt a faluban.

– Jó tanítónőnek tartották. A közvélemény a magatartásában találja a hibát, hogy többre tartja magát, mint a falusi nép. Merev, hivatalos hangot használja a szülőkkel szemben. Barátai a falusi intelligenciából tevődik össze. Tanítók, pap stb. Szeret öltözködni, rendszerint olyan ruhát csináltat magának, amilyen a faluban még nincsen. Nevetségesnek tartják, hogy V. Teréznek olyan fiatal udvarol, mint V. János.”⁵⁸

A fentiek alapján feltételezhetjük, hogy V. János és V. Zia össze akartak házasodni, s Zia a dolgok természeténél fogva részt tudott venni, és amennyire lehetett, részt is vett a szervezkedésben.⁵⁹

További adatokból az is kiderül, hogy Zia a börtönbüntetését napra pontosan letöltötte, s csak 1960-ban szabadult, amikor 44 éves lett. János életfogytiglani büntetését tíz évre csökkentették, ő 1963-ban, 37 éves korában került szabadlábra. Zia ekkorra már 47 éves lett. Az eddigiekből sejthető módon az elhallgatásra, a „felejtésre” egy nem várt fejlemény adott magyarázatot. V. János szabadulása után hamarosan megnősült, azonban egy másik tanítónő, egy másik szőke hajú Terézia lett a felesége.⁶⁰ Útjuk, sorsuk ekkor végleg kettévált.

Eme tény fényében az élettörténeti elbeszélések mondatai más jelentést kapnak, mint azt korábban feltételeztem. Például: „derékba törték az életemet...”⁶¹

Már csak az a kérdés maradt hátra, miként dolgozta fel Zia a hiábavaló börtönéveket az elmaradt házasság után. Ezt a kérdést nem tudtam feltenni Zianak, ugyanakkor a 2001-es élettörténetéből mégis sejthetünk valamit. Ehhez megvizsgáltam a 2001-ben elhangzott elbeszéléseit a börtönben töltött évekről. Úgy gondolom, ezek a történetek inkább arról szólnak, hogy Zia „hiábavalóságnak” gondolhatta szerelméért hozott áldozatát. Kérdés, miként építette a börtönéveket énképébe. Mit tartott meg a tényekből, mire emlékezett, és mit szelektált ki annak érdekében, hogy „új életet” kezdhessen?

⁵⁷ ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 128.

⁵⁸ ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 161.

⁵⁹ A feltételezést megerősítette a V. Jánossal készült strukturális interjú is.

⁶⁰ Ezt az információt a V. Jánossal és V. Jánosnéval készült strukturális interjú adatai is megerősítik.

⁶¹ V. Zia: 45.

A „SORSTÉMA” ELMESÉLÉSE

Amikor Zia a Fő utcából átkerült a Markó utcai börtönbe, először köztörvényesekkel került egy cellába, majd később áttették a politikai elítéltek közé. A cellacserére így emlékezett vissza:

„Azt az örömet, ahogy ölelgettek [a politikaiak] ott, amikor átvittek. Akkor rögtön megváltoztatták a Teréziát Ziára. Ott kaptam, ott kereszteltek meg.”⁶²

A Markóban új nevet kapott, s a „megkeresztelés” kifejezés metaforikus használata igen beszédes. A megkeresztelés lényegében egy új élet kezdete volt, ami egyben egy életre szóló elhivatottságot jelent. A börtönvekről szóló történetek nagyon különböznek a korábbiaktól. Életének sorsmájáról, a börtönben töltött évekről azt lehet mondani, hogy csupa pozitív tartalommal beszélt.

„A karácsonyt el kell mondanom: Ültem egy ócska hokedlifélén talpig feketében, mert derékba törték az életemet. Én este mondtam: Hogy aki az Úrnál lakozik... – Az esti zsoltárt. Akkor indult el, hogy ezt nekem mindig mondanom kellett.”⁶³

Eszerint rendszeresen együtt imádkoztak esténként a rabok a cellájában.

„A Vilma pólját csinált nekem, mert vacogott a fogam, annyira fáztam a lefogyástól. Amikor először levetkőztem, mert együtt mosakodtunk, azt mondták, csontsovány voltam. Olyan pólját csinált, hogy hosszába tette először a pokrócot (kikopogott, hogy pokrócot kérünk), aztán vissza, hogy ne fájzak annyira...”⁶⁴

A fogolytársai gondoskodók voltak. Az ítélethozatal után a Markóból átkerült Kalocsára, a női börtönbe.

„Emlékszem rá, hogy nekem ott nagyon tetszett az, hogy nagy, finom paprikás krumplit és sok kenyeret kaptam. A befogadó zárka, úgy hívják, amikor odavittek. Akkor átöltöztetnek, megszabadulok végre a fekete ruhától, végre csíkosba, mert a fekete ruha már csak rongyokban volt. Mikor felvittek oda, átöltöztem, megjelentünk a folyosón, éppen vizeztek. A kibliket vitték ki, és vizet a zárkába. Ki volt ott? Akivel a Markóban voltam, a svájci nő, a Cecil volt, meg az Ilonka, az az apáca, aki a testvérehez akart külföldre szökni. – Zia, Zia! Örmester, tessék már idehozni, hadd legyen már a mi zárkánkban. Van egy üres ágy. Azt a boldogságot, hogy öhozzájuk kerülhettem. Hogy örültünk egymásnak. Már az főnyeremény volt. Hogy végre nem

⁶² V. Zia: 62.

⁶³ V. Zia: 62.

⁶⁴ V. Zia: 62.

csak az van, hogy magad vagy, meg csak egy szám vagy. Most már V. Teréziának hívnak. Öleltek, és vittek be az ő zárkájukba.”⁶⁵

Társakra talált a politikai foglyok között.

„A Cecil szoknyájából leesett a gomb. Kiment, hogy kérjen cérnát, és varrja fel a gombot. Mikor visszajött – ő a férjével csak franciául beszélt –, nem értette a magyar beszédnek a fordulatait annyira. Mondta, hogy kért cérnát, és a fegyőr adott neki cérnát, amiben ilyen keki cérna, olyan kemény volt. Felvarrta, de nem bírta elszakítani. Az ÁVO-s ott állt. Kérdezte tőle: Van magának? – (Hát tudod a bicska, amit a férfiak a zsebben tartanak. Mert a férjétől hallotta, hogy a katonaságnál hogyan volt.) Nagyon csúnya szóval azt mondja: Kérem szépen a picsáját – a bicskája helyett. Mint egy ló, amelyik nyertett, úgy felnevetett. Szegénykém, gyorsan elszaladt.”⁶⁶

Helyzetkomikumoktól hemzsegték a börtönről szóló elbeszélései. Még egy példa ez utóbbira:

„Ugyancsak Cecillel történt. Váradiné, jöjjön, tisztasági csomag! Odaadták a csomagot. Ez történt 54 áprilisában. Akkor még a nejlon luxusnak számított, Magyarországon még nem volt. Utólag derült ki, hogy nem a férje, hanem a francia nagykövetség küldött neki csomagot. Addig is próbálkoztak, de azt mondták nekik, hogy ilyen nevű foglyuk nincs, ők ilyen nevűt nem ismernek. De most már enyhülhetett a viszony. Gyönyörű bugyi, meg melltartó, nejlonból. Akkor még az luxusnak számított. Gyönyörű nejlon harisnya. Törülköző. Ahogy szedte ki, a papa [értsd: börtönőr] gúnyosan azt mondja: Mit gondolnak ezek, zárda intézetben vannak itt? – Dobta félre gúnyosan az elegáns ruhákat. A Cecil látja, hogy még mindig van valami a doboz alján. Erre kiemeli a papa: És ez? – Parancsnok úr kérem, mosdókesztyű. – Na és? – Hol a párja?”

A politikai foglyok egymástól tanulhattak, (imádkozás), összetartottak (közös cellába akartak kerülni), más fegyverük nem lévén kulturális előnyüket saját maguk szórakoztatására használták ki. Ezekben a történetekben nem az a különös, hogy az utólagos visszaemlékezésben megjelentek a „szép” történetek, hanem, hogy zömében „csak” ezek szerepeltek. Miért? Erre a kérdésre a tanulmány összegzésében válaszolok.

⁶⁵ V. Zia: 67.

⁶⁶ V. Zia: 68.

ÖSSZEZÉS: A SORSTÉMA MINT TRAUMA FELDOLGOZÁSA A FELEJTÉS ÉS AZ EMLÉKEZÉS DINAMIKÁJÁBAN

A börtönelmények történetei alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy azokról Zia szívesen és büszkén beszélt, ezek az elbeszélései (a közölt és az interjú további részletei) a feldolgozottság jeleit mutatják. Ezek alapján látható, Zia életében a börtönben töltött évek komoly jelentőségre tettek szert. Ahogyan Janoff-Bulman és Frantz írta a „trauma jelentőségéről”, itt is bekövetkezett a traumagyógyulás. A börtönbeli önmagát erős személyiségnek látja-láttatja, a cellatársakkal kialakított kapcsolatai identitásának fontos részét képezte. (A börtön utáni években rendszeresen találkoztak egymással, külföldi utakat köszönhetett a fentebb emlegetett Cecilnek, illetve novellákban is kiírta magából az emlékeit.) Vélhetően Zia számára a börtönnek pozitív hatása is volt későbbi életére, s emlékezete begyógyult ebből a szempontból. Továbblépett, a felejtés jótékony hatása érvényesült nála. Ha Platón gondolatát idézzük, akkor elmondható, hogy elsimította viasztáblája korábbi nyomait, s új életet kezdett.

A börtönelbeszélések ilyenén értelmezésével le is zárhatnánk Zia élettörténetét, ha nem maradt volna fenn az a nyugtalanító körülmény, hogy ő maga nem beszélt börtönbe kerülése „igazi” okáról. Mit jelent ez? Itt válik használhatóvá Janoff-Bulman és Frantz másik fogalma, a „trauma megértése”. Míg Zia a börtönben töltött éveinek emlékét láthatóan pozitívvá tudta alakítani, addig a börtönbe kerülése valódi okát elhallgatta. A hallgatás, a „mély csend”⁶⁷ nyilvánvalóan nem tekinthető gyógyulásnak, pozitív feldolgozásnak. Sőt! Fentebb olvashattuk, hogy a börtönbe kerülésének okát kimagyarázta a visszaemlékezésekben, kikerülve annak kimondását, hogy egykori szerelmét, vőlegényét támogatta egy diktatúraellenes szervezkedésben. Vőlegényről, szervezkedésben való részvételről, tényleges fegyverekről, illegális nyomdagép készítésének tervéről egyáltalán nem beszélt. Helyettük elvi szempontokkal indokolta meg letartóztatását, mint amilyen a vallásossága, a keresztény értékekkel való azonosulása. Kompenzációval tudott beszélni a történetekről, a valódi események helyett.⁶⁸

Felvetődik a kérdés, hogy miért nem házasodtak össze kiszabadulásuk után? Nem tudhatjuk egyértelműen a választ, de nyilvánvalóan a közöttük lévő különbség is az okok között szerepelt. Az adatokból tudható, hogy Zia szabadulása után még három évet várt a nála tíz évvel fiatalabb vőlegényére, hiába. 47 éves lett, mire V. János kiszabadult, s bizonyossá válhatott számára, hogy házasságukból nem lesz semmi. Mindketten láthatták, hogy túl idős lett az asszony a családalapításhoz, a gyermekszüléshez. V. János kérdésekre válaszolva elmondta, a börtön után családot akart alapítani, gyerekeket szeretett volna.⁶⁹ Zia nyilván értette a helyzetet, de ez kevés volt ahhoz, hogy a számára végzetes tényt pozitív-

⁶⁷ Ezt a kifejezést a jelenséggel kapcsolatban először Kövér György fogalmazta meg, a tanulmány konferenciaelőadásán. Köszönettel elfogadtam és átvettem tőle.

⁶⁸ Kulcsár (szerk.) 2005: 151.

⁶⁹ V. Jánossal készült strukturált interjú.

nak lássa, s előnyt kovácsoljon belőle. Meglátásom szerint ezért bebörtönzésének „okát kitörölte” életéből, tovább kellett élnie. Ő így tudott. Azokat a történeteket elevenítette fel, amelyek börtönévei előtti időszakáról, illetve a börtön napjairól szóltak. Úgy szelektálta emlékeit, hogy azokból pozitív énkép alakulhasson ki. Így érthetővé válik, hogy kettévált nála bebörtönzésének oka („elfelejtette”) s a börtönben töltött napjai (amire büszkén emlékezett).

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

ÁBTTL 3.1.9. V-111768/1–2a. V. János és társai pere.

Élettörténeti interjú (a szerző tulajdonában):

V. Zia élettörténeti interjúja. Készítette: Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.

Strukturált interjúk (a szerző tulajdonában):

V. Dóra visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. július.

V. Ágnes visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. július.

V. János és V. Jánosné visszaemlékezése. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

V. János élettörténete, dokumentumfilmben. Az interjút készítette Erdélyi János és Bögre Zsuzsanna, 2010. július.

Klavida Imréné visszaemlékezése B. falu 1950-es éveire. Az interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

Augustinus, Aurelius 2015: *Szent Ágoston vallomásai*. (Ford.: Dr. Vass József.) Budapest.

Platón 2013: *Menón*. (Ford.: Bárány István.) Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Augé, Marc 2004: *Oblivion*. Minneapolis–London.

Bertaux, Daniel 2005: Social Genealogies Commented On and Compared: An Instrument for Observing Social Mobility Processes in the 'Longue Durée'. In: Müller, Robert (ed.): *Biographical Research Methods*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 355–380.

Bertaux, Daniel – Bertaux-Wiame, Isabelle 2005: Artisanal Bakery in France: How it Lives and Why it Survives. In: Robert Müller (ed.): *Biographical Research Methods*. London – Thousand Oaks – New Delhi, 325–353.

Bögre Zsuzsanna 2004: *Vallás és identitás*. Pécs.

- Bögre Zsuzsanna 2010: Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken. Mikrotörténeti megközelítés. In: Soós Viktor Artilla – Szabó Csaba – Szigeti László (szerk.): *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban*. Budapest, 306–329.
- Farkas Gyöngyi 2006: Ügynökjelentések, jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai.) *Aetas* (21.) 4. 146–171.
- Frankl, Viktor E. 1996: *Az ember az értelemre irányuló kérdéssel szemben*. Nyíregyháza.
- Frankl, Viktor E. 2010: *... mégis mondj igent az életre! Egy pszichológus megéli a koncentrációs tábor*. 2. kiad. Budapest.
- Gerhard Péter – Udvarnoky Virág 2007: Oral history bibliográfia. *Replika* (16.) 58. 121–126.
- Janoff-Bulman, Ronnie – Frantz, Cynthia McPherson: 1997: The Impact of Trauma on Meaning: From Meaningless World to Meaningful Life. In: Mick Power – Chris R. Brewin (eds): *The Transformation of Meaning in Psychological Therapies*. New York, 91–106.
- Keszei András 2010: Az emlékezet rétegei. *Korall* (11.) 41. 5–34.
- Keszei András 2015: *Emlékek formájában*. Budapest, 17–45, 93–127.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest.
- Kövér György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest.
- Kulcsár Zsuzsanna (szerk.) 2005: *Teher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés. (Szöveggyűjtemény.)* Budapest.
- Németh László 1976: *Gyász*. Budapest.
- Örkényi Ágota 2007: Traumaélmény gyermek- és serdülőkorban. Reziliencia és poszttraumás növekedés. In: Demetrovics Zsolt – Kökönyei Gyöngyi – Oláh Attila (szerk.): *Személyiséglelektantól az egészségpszichológiáig: tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest, 286–291.
- Órszigei Erzsébet 1995: *Birsalmasajt*. Budapest.
- Riemann, Gerhard – Schütze, Fritz 2005: "Trajectory" as a Basic Theoretical Concept for Suffering and Disorderly Social Processes. In: Müller, Robert (ed.): *Biographical Research Methods*. London–Thousand Oaks–New Delhi, 107–155.
- Rosenthal, Gabriele 2004: Biographical Research. Clive Seale – Giampietro Gobo – Jaber F. Gubrium David Silverman (eds): *Qualitative Research Practice*. London, 44–64.
- Weinrich, Harald 2002: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Budapest.

Hidas Zoltán

Az emlékezés kultúrája és a felejtés rendszere

Mióta a történetiség a hétköznapi és az elméleti tudatba is beáradt, utóbbi új és új kísérleteket tesz az időhöz való viszonyulásunk elvi megragadására. Az alábbiakban a történeti tudat újkori megváltozásának rövid bemutatását két gyökerelesen eltérő idő- és emlékezetfelfogás tárgyalása követi, amelyek egyforma következetességgel igyekeznek megragadni lehetőségeinket az idő távlatainak kimérésére. Mindkettő a jelenből indul ki, de abban eltérő szerepet tulajdonít a múltnak: súlypontját tekintve az egyik a történetek felejtése, a másik azok emlékezete felé szerveződik. Az időhöz való viszonyulás körében egy harmadik elvi lehetőség is visszatérően megjelenik, de az már – emlékekre közömbösen – radikális kilépést keres a történések súlytalannak tűnő káoszából.

A „NYEREGKOR” TÖRTÉNETI TUDATVÁLTOZÁSA: IDŐCSUSZAMLÁS ÉS A JELEN FELÉRTÉKELŐDÉSE

A végtelenbe sokasodó különbségek korában, amelyek a külső és a belső emberi világot egymástól egyre függetlenedő életterületekre tagolják, megújuló erővel merül fel a töréseken átívelő folytonosságnak és a részek összetartozásának az igénye – de legalábbis kérdése. Az esetlegesség, „széttöredezettség” vagy éppen „cseppfolyósság” élményvilágában,¹ amelyek egy társadalmilag és szellemileg egyformán mozgásba jött idő horizontján érik a történések minden tartalmi meghatározás nélkül „újkornak” nevezett korszakát, az eligazodás keresése a jelen és a múlt között ingadozik, hogy távlatot nyerjen az immár nyitottnak látott jövő számára.² Ám sem az állandó mozgásban lévő jelen, sem a kimeríthetetlennek látott múlt nem kínál többé kétségbevonhatatlan eligazodási pontokat.

Mindez persze csak egy olyan világviszony számára okozhatott a legközvetlenebbül életbe vágó problémát, amely úgyszólván az időben akart berendezkedni. A mértékadó görög antikvitás változhatatlanul örök és ezért utánzásra méltó minták – „ideák” és „formák” – felé törekedett, hogy azokat valósítsa meg az illanó időben. Az isteni gondviselés keresztény gondolata – zsidó előzmények alapján – egyes pontokon üdvtörténetté szakralizálta ugyan a világbeli történéseket, de döntően a „semmi sem történhet Isten akarata nélkül” hite jegyében

¹ Vö. Frisby 1986; Bauman 2000.

² Ehhez alapvető Koselleck 2003, aki az 1800 körüli évtizedekre vezette be a „nyeregkor” elnevezést.

tulajdonított nekik vallási jelentőséget. A korai keresztény számára a Római Birodalom léte jobbára érdektelen esetlegesség: az „égi város” a belső ember ügye.³ A birodalmi közeg fennálló rendjének teológiai jelentőségére a kor emberének nincs kifejtett érzéke, ahogy az új vallás terjedésének szociológiai feltételeként a tágas történelmi horizont és a nagy befogadókészségű társadalmi talaj gondolata sem volt a hit számára mérvadó felismerés. A várakozások az „idők végének” eszkatologikusan elővételezhető és a fennálló egyházban is intézményesen képviselt jelenlétéhez igazodnak; az emlékezés legfőbb iránypontjai pedig az Isten által vezérelt zsidóság évezredes sorsának a Jézus utolsó életeseeményeire – mint beteljesült ígéretekre – vonatkoztatásával adódnak.

Ahogy a nyugati világ – egyrészt saját immanens törekvései, másrészt fokozódó vallási jóváhagyás alapján – felszabadul tisztán világi megközelítések számára, sokáig az időben vél érvényes támpontokat találni a világalakításhoz: egy kezdetleges, de jól beazonosítható múlttól egy eleve kijelölt értékes közeljövő felé tartó pályán haladva a fejlődés magaslatain látja magát. Az újkor történelemfilozófiai programjai bontakoztatják ki azt a nagyívű egységet, amely a világ önálló elvek szerint működő szféráit továbbra is összefogja: a világgazdasági gyarapodás, a világpolitikai egységesülés az emberiség egyetemes világtörténelmi kiteljesedésében éri el a humanitás általánosnak akart eszméit. Az egyes számban értett 'történelem' mint a különálló történetek sokaságán túli egység gondolata az emberiség értelemmel teli horizontjaként tud kiépülni.⁴

A szellemi „újkor” születése tisztán formális szempontból – vagyis földrajzi, történelmi, gazdasági és eszmei tartalmakon túl – alighanem a szigorú értelemben vett temporalitásnak a felfedezésével kezdődik: valami soha nem voltak az élménye és varakozása jegyében a jövő immár múlttól kötetlennek vélt és akart tettekkel tölthető meg.⁵ Ennek a gondolatnak a következetes alapja és egyben filozófiatörténeti záróköve az emberlét eredendő időbeliségének a felfogása. Kifejtett alakját mindez az élethalakító döntést követelő „pillanatok” és a személyes „élettervek” egzisztencialista programjaiban éri el, a „világba belevetett” ember feladataként.

A történeti tudat eluralkodása persze a kultúra jelenségeit is állandóan keletkezésben és pusztulóban lévőnek láttatja. Az általánosan érvényesnek a keresését mindig újból gyanúba keveri a mindig lehetséges kritika, amely az észet mint legfőbbnek szánt fórumot saját maga részéről éri. Herder öntudatos intése egyidős a legnagyobb szabású világtörténelmi programokkal: „bizonyos értelemben minden emberi tökéletesség nemzeti, szekuláris, és közelebbről tekintve individuális”.⁶ A 'lényegre' vonatkozó kérdéseket így felváltja a 'keletkezésre' vonatkozó kérdés: a metafizika szemléleti elsőségét széles fronton a genealógia veszi át. Az egység és a feltétlenség akarását azóta újra és újra alámossa a történeti forgandóság örvénye. Az elvi gondolkodás általánosságát is elérte a végtelenbe

³ Ágoston 2009: XVII–XVIII. könyv.

⁴ Lásd Koselleck 2003: főként 41. skk.

⁵ Koselleck 2003: 345. skk.

⁶ Herder 1891: 509.

fokozódó „reflexió”, amelynek rafináltsága végül – a kifejezés legközvetlenebb jelentéséhez híven – mindent mindenben tükrözni képes: az ész egykor vélt egyszerű racionalitások változatosságára bomlik – amely méltó tárgya marad az észszerű belátás megújuló törekvéseinek.⁷

A történezként világtörténelmi elmélkedésekbe bocsátkozó Jacob Burckhardt egy évszázados rezignált formuláját már csak időnként írják felül tudományos köntösben kínált történelemvíziók: „a história, vagyis a koordináció nem filozófia, és a filozófia, vagyis a szubordináció nem történelem”.⁸ Az időből való e világi kiemelkedés, más szóval a totális áttekintés lehetetlensége a valósághoz való hozzáférést közvetítésekre utalja, a történetek megismerését lezárhatatlanná teszi. Az ismeretelmélethez, vagyis az ész voltaképpeni képességeinek tisztázásához fűződött, metafizikai vagy éppen „posztmetafizikai” igényekről lemondva teret nyer az értelmezés művészetközeli mestersége. A gondolkodásról való gondolkodás előrehaladó folyamatában a világ egykori és mai látványai „világképekként” jelennek meg. Tények és értelmezések viszonya mindinkább megfordul: a legkövetkezetesebb megfogalmazás szerint „nincsenek tiszta tények”, minden tény eleve értelmezés.⁹ Az előrehaladón kibontakozó világértés a történetivé váló ész számára következetesen bizonyul mindig megújuló világértelmezésnek. A források sem beszélnek maguktól, hanem a jelen mindig sajátos szólítására várnak. A perspektívát a *saját* jelentőségek kínálják: belőlük kiindulva ölt alakot az önmagában tagolatlan végtelen esemény sokaság. A múlthoz való viszony mindig a jelenből szerveződik, ami a kettő teljes elhatárolását a mai tudat számára elvi okokból ellehetetleníti. Ha egyszer nem maga a múlt, a „tiszta”, megismerés előtti múlt az, ami a mindenkori jelen számára fennmarad, akkor az idő „rejtélye” a mindent beteljesítő történelemfilozófiai jövő helyett a jelenbe összpontosul.

Az időhöz való legmodernebb viszonyunkat máig ható erővel elővételezik Szent Ágoston híres fejtegetései, amelyek nála még az Istennel közvetlen kapcsolatot tartó belső ember kiépülésének kontextusába illeszkednek:

„Tisztán és világosan látjuk immár, hogy sem a jövő, sem a múlt nem tényleges valóságok; szorosán véve tehát nem mondhatjuk, hogy háromféle idő van: múlt, jelen és jövő. Több igazsággal talán úgy mondhatnók, hogy háromfajta idő van: jelen a múltra, jelen a jelenre, jelen a jövőre vonatkozólag. A három idő csak a mi felfogásunkban van, máshol nem található; a léleknek van jelen emlékezete a múltakról, jelen szemlélete a jelenről, és van a jövőre vonatkozó jelen várakozása.”¹⁰

⁷ Lásd ehhez Herbert Schnädelbach fogalomtörténeti munkáját, Schnädelbach 2007: főként 137. skk.

⁸ Burckhardt 2001: 12.

⁹ A legszélsőségesebb elvi állásponthoz lásd – természetesen Nietzsche nyomába – Hayden White „történelem-poétikáját” (White 1997), mely szerint ugyanaz az eseménysor a legkülönbélebb műfajokban legitím módon elbeszélhető, a szatírától a tragédián és a komédián át a románcig.

¹⁰ Ágoston 2015: XI/20.

Múlt, jelen és jövő eszerint egy olyan *jelen* három aspektusa, amelyben önmagát illetően is *különbség* támadt. Ha az idő a „lélek kiterjedéseként” most már az ember belső ügye, akkor nincs elvi akadálya annak, hogy a „jelenre vonatkozó jelen” belső hasadéka egyre tovább mélyüljön – amit évszázadok gondolkodói munkája valóban el is ér. Az „elrendelt” és „betelt” idő előbb történések egyenlő ütemű ritmusává, majd örök-emberi „szemléleti formává” vált, amit mára az időnek mint emberi viszonylatok folyton alakuló mintájának, közös egyidejűségeink és nem egyidejűségeink jól tagolt szimbólumrendjének a gondolata tett még emberszabásúbbá.¹¹ Az egykor közvetlenül adottnak gondolt jelen így lesz a „kortárs világ (*Mitwelt*)” jelentésekkel felruházott jelene, a jelen számára való múlt pedig a nemzedéki láncolatban távolodó és jelentőségében folyton változó „elővilág (*Vorwelt*)”.¹² A múlthoz való viszony emberileg ápoltt ’kultúra’, a folyton változó idő kezelése pedig ’stratégia’. Eszerint a múlthoz való jelenbeli viszonyunkat illető legfőbb kérdés már nem a történeti tudás nézőpontfüggése, hanem – most már a világértelmezés körén belül – a jelen mindenkori súlya a megtörténtekekhez képest, és megfordítva, a történeti tudat jelenalakító ereje. Ezt a dilemmát elsőként Nietzsche élezte ki, ’emlékezés’ és ’felejtés’ közelebbről meghatározatlan ’egyensúlyában’ és ’szövetségében’ keresve megoldást – a közelebbről ugyancsak meghatározatlan eleven emberi ’élet’ számára.

AZ IDŐ KOHERENCIÁJA ÉS AZ EMLÉKEZÉS KULTÚRÁJA

A valaha készült legtágasabb filozófiai világtörténelem bevezetőjében Hegel áttekinti a történelemfeldolgozás elvi lehetőségeit. Eszerint a történetírás saját jelenükben feloldódó atyamestereinek naiv kezdetlegességén a „reflexív történelem” lép túl, amely a múltba visszahelyezkedő anakronizmustól *a múlt pragmatikus célú megjelenítésén* át egy adott életkörben *történekek belső rendjének és egységének felkutatásáig* terjed. A történelem legmagasabb fokára a filozófiai szemlélet az események ésszerű menetének a feltevésével lép fel, hogy előfeltevése az események és bemutatásuk összetartozó menetében bizonyuljon szükségszerűen igaznak.

A múlt tudományossá váló kezelése később, az abszolút lépték történetietlen méltánytalanságai és totalisztikus következményei láttán, mindinkább a történések világon belüli részösszefüggéseinek szentelte magát, és a „tisza tények” bővületében sokáig a „voltaképpen” események feltárását tartotta legfőbb feladatának. A különbségekre, törésekre és elhallgatásokra érzékenyebb tudományosság kimutatja a koherens egység értelemépítményeinek fikcionalitását. A kézzelfoghatóan fennmaradt emléknymok olvasása azonban az önmagáról elgondolkodó történeti tudat számára mindinkább a forrásokon végzett rekonstrukciós tevékenységnek bizonyult. A tudományosság absztrakciós gesztusai a hétköznapi

¹¹ Lásd Elias 1984.

¹² Schütz 2003: 110–139.

életvilág elsődleges konstrukcióiból indulnak ki, amelyekből a hétköznapi evidenciákban kételkedő vitaközösség a gyakorlati „érdektelenségben” való gyakorlottsága ellenére sem képes maradéktalanul elszakadni.¹³ Fogalmak és események megszakíthatatlan dialektikája miatt az általános igényű történetírás részben maga is az emlékező „múltfeldolgozás” hatókörében marad. A múlt semmilyen alakzatban való lerakódása nem lehet végérvényes letisztulás.

Ami a Hegel által felállított megismerési hierarchiát illeti, a történések közvetlen elérhetőségének és szükségyszerűségük egészes belátásának a pályái időközben egyformán elrekedtek. Ami szűkebben az emlékezés lehetőségeit illeti, két következetes eljárási alternatíva maradt: egyfelől a speciális – gazdasági, politikai, vallási vagy éppen művészi – részjelenekekre vonatkoztatott emlékek hatékonysága a mindenkori környezetben, másfelől a megemlékezett múltnak a jelenből újra és újra megvont értelemhorizontja. Bár mindkét program alkalmazza a történeti kritika műveleteit, az előbbi súlypontja a működőképességet biztosító aktualitás, az ehhez felesleges emlékek kirekesztésével; az utóbbi az őrzött és a rejtett múltak sokrétű jelenléte, a jövő valamilyen eredetből származtatása.¹⁴ Mindez természetesen nem független az önmagunkhoz való viszonyunk lehetőségeitől sem.

Vegyük először szemügyre a múlt tartalmi bőségéhez közelebb maradó, másodikként említett elvi lehetőséget. Ami a *történetek valamilyen belső rendjének és egységének* egyik jellegzetes mai változatát illeti, a „kulturális emlékezet” programja a megismerési lehetőségekről való gondolkodás legújabb – egyszerre transzcendentális és historikus – feltételei között, a jelen nézőpontjából íródik, miközben a jelenre való rálátást a hozzánk vezető időbeli utak bejárása biztosíthatja. Az önmagáért való feltétlen megismerésről lemondva a számunkra jelentős múltat tesszük saját szempontjaink szerint tárgyunkká. A kitüntetett tárgyakat a közösnek feltételezett érdeklődés választja ki a végtelen anyagmennyiségből. A minket körülvevő jelenségeket az előzményeikre tekintettel alakítjuk valamilyen egységgé. Az így feltártak a tudományos értelemvilágon kívüli világ emlékezetében is szerepet töltenek be, mégpedig a jelenbe épült történetként. Az emlékezés jelenbeli aktusai ebben a megközelítésben történelmi meghatározottságokat elevenítenek fel. Jan Assmann a „kulturális emlékezet” elvét a felejtés prezentizmusával állítja szembe: helyzetmeghatározásának ellenképlete az „egyidejűnek a nem-egyidejűsége”.¹⁵

A történeti folytonosság keresésének egyik előzménye a ’hagyomány’, azaz a megöröklötték őrzésének és továbbadásának fogalma. A ’műveltség’ mint a mindenoldalú önkibontakoztatás újkori programja a kultúrajelenségek lehető legtöbb regiszterének befogadását és a teremtő világalakítást egyszerre tűzi célul, a kettő

¹³ Vö. Schütz 2003: 245–259.

¹⁴ Az utóbbi gondolathoz lásd Marquard 2001: 361. skk.

¹⁵ Assmann 2002.

valamilyen egyensúlyát keresve.¹⁶ A filozófiai történelem számára, amely végül a múlt, a jelen és a jövő végső soron múlhatatlan időegységének megragadására tör, az „öntudatos eszesség” nem más, mint az ésszerű kibontakozás foglalatja, az „elmúltakon keresztülhaladó szent láncolat”. Az így felfogott hagyomány a közös anyagi és szellemi építményeken át elevenen árad egyre tovább.¹⁷ Ez a mégoly mozgó totalitás azonban az ember számára hordozhatatlannak bizonyult.

A ránk bízottak átvételének kétségei és az egyensúllyal kapcsolatos tartalmi kérdések ugyanis egyre sokasodnak, ha egyszer a megismerési műveletek megbízhatóságát maga a múltékonyság is a gyökereinél kezdi ki. A tudás megtisztításának, azaz általános megalapozásának újkori mozgalmi – az életvilágok közvetlenségéből való kilépés eredeti filozófiai hagyományába illeszkedve – éppen a régiség eredendő tekintélyét és a történeti alakulások magasabb érvényét vonják legelőször kétségbe, a régi rendek külső megroppanása közepette. A biztos megalapozás és egyben a szabad önmeghatározás alapművelete a kontextusoktól való egyre következetesebb elvonatkoztatás lesz. A „szerves kibontakozásnak” mondott alakuláshoz való ragaszkodás és a bizonytalanságoktól eluralkodó válságtudat azonban szinte ezzel egyidejűleg értékeli fel a hagyomány eszméjét. A történeti romantika ellenmozgalma idővel hagyományteremtésbe kezd, akár koholt hagyományoktól várva mesterséges stabilitást.¹⁸ A történetietlenítés következetessége végül aztán minden történeti összefüggésrendet mérő konstrukcióként leplezhet le.

A hermeneutika műfogásainak felértékelődésével születik meg az a filozófiává váló program, amely – a „magában való világ” elérhetetlenségével számot vetve – a közvetettség viszonyai között keres tudást. A világhoz való viszonyunk eredendő értelmezhettségének jegyében az értelemösszefüggések a történeti hagyományálmányt – és az abban tükrözött önmagát – értelmező ember kompetenciájába kerülnek. A hermeneutika többértelműséget feltételező művészete átfogó értelmezési kultúrává bontakozik. A sokféleségben való útkeresésnek az „idegenség” kerülőútján elérhető végállomása Gadamer számára még a „horizontok összeolvadása”: „még ott is, ahol az élet viharosan változik, minden dolgok állítólagos változásában sokkal több őrződik meg a régiből, mint bárki is gondolná, és új érvényességgé egyesül az újjal.”¹⁹ A nyugati világ szent szövegek terében kibontakozott hermeneutikai kultúrája, amely állandó fordításra utaltan valóságos életformává vált, elkerülhetetlennek mutatja a belekapcsolódást a hagyományok és hagyományozóik egyre gyarapodó sorába.²⁰ A történelem roppant hatalmát mutatja gondolkodásunk felett, hogy még az ész is előbb történetivé, majd nyelvévé válik.

¹⁶ Lásd például Friedrich Schiller leveleit a humanizmusról és az esztétikai nevelésről (Schiller 2009: különösen 13. levél).

¹⁷ Hegel 1979: 21.

¹⁸ Lásd például Hobsbawm 1983a, 1983b.

¹⁹ Gadamer 1990: 286.

²⁰ Vö. Reinhard 2009: 68. skk.

A jelen tájékozódásvesztését mindinkább 'elbeszélte' vagy éppen 'megemlékezett' múltak igyekeznek kompenzálni.²¹ Az egyre varázstalanodó egyes számú történelem jelentőségghordozó 'értelemtörténetekké' sokasodik. Eszerint az identitásnak is jövőt alapító történetekből kell a maga véges állagát merítenie – a fordíthatatlanság és az értelmezhetetlenség kockázatával szemközt. Az aggodalom és a gondoskodás egyszerre motiválja azt az elkötelezettségében is egyre lemondóbb világviszonyt, amely a kimeríthetetlen történésekben a vállalt keletkezetséget tekinti sajátjának. Az idő nem az ész állandó kategóriája, hanem az értelem változó ritmusú és sűrűségű formája, amelyet a szándékolt és nem szándékolt események háttere előtt a közös értelmezés alakít.²²

A koherencia emlékezeti paradigmája számára a múlthoz való adekvát viszony a megtörténtek felénk irányuló értelemösszefüggéseinek folyamatos rekonstrukciója. Maurice Halbwachs programadóvá lett emlékezetszociológiája szerint ezt a jelen szempontjából elengedhetetlen munkát csoportok mindenkori igényei vezérlik. Az egyáltalán társadalmilag megszülető időt a tagok közösen átélte és belakott jelene szervezi; így hullik ki belőle minden, ami a csoportélet aktuális vonatkoztatási keretei közt jelentőség híján nem telepszik meg. Az emlékezés ereje nem a múltból, hanem a valahova tartozás szükségletéből fakad. Az érzelmezősséggként születő emlékezésközösségben elnyert hely minden odatartozónak térbeli állapotot és időbeli tartamot biztosít.²³

A szemtől szemben zajló érintkezésbe ágyazódó múltat, a kommunikáció három nemzedéig belátható távlatait terjeszti ki Jan Assmann a „kultúra” egyáltalán elérhető legtagabb szituációjává.²⁴ A kulturális emlékezet jelene nemcsak a közvetlen társiaságban számon tartott közelmúltjához, hanem az emlékezetben őrzött – vagy éppen nem őrzött, mert időleg elfelejtett, kiszorított vagy elfojtott – „kútmélyi” múltjához is viszonyulhat.²⁵ Az élményszerűen átéltekről zajló beszélgetésekben részt vevők kihalásával megkezdődik az értelem üledésének soha le nem záruló folyamata: „Nem létezik eredeti emlékezés.”²⁶ A megformált alakzatokba telepített „objektív”, azaz kézzelfoghatóvá tárgyiasult és érzéletesen intézményesített kultúra – a filozófiai történelem „objektív szellemének” historizált utódja – nem egyértelmű üzenet, hanem szövevényesen sokrétű szimbólumvilág. A saját élet – a cselekedetek és tapasztalatok – szüntelenül változó értelmi horizontja új és új vonatkozásokba kerül a megtörténetekkel, hogy eredettörténetekből,

²¹ A kompenzáció gondolatához Ritter 1974: 105–140.

²² Lásd ehhez programszerűen Rüsen 1997. Ehhez kapcsolódik Assmann 1996: 11.

²³ Assmann Halbwachsról például Assmann 2000c. Halbwachs az időről: Halbwachs 1950: 3. fejezet.

²⁴ Utolsó idevágó könyvében ezt a kétezer évre kiterjedő lépést Halbwachs is megteszi: Halbwachs 1941.

²⁵ Assmann külön könyvet szentelt Thomas Mann valláseméleti „időkönyvének”, a *József és testvéreinek*: Assmann 2006. Lásd újabban Assmann 2015a.

²⁶ Assmann 2015b: 101. Hasonlóan Assmann 2013: 42., Hans Blumenberget idézve: „Az emlékezésnek nincsenek tiszta tényei.”

azaz emlékezéssel 'mítosszá' vált történelemből táplálja a jelent. A mindenkori cselekvés és tapasztalás történelmi értelemvilágok mozgásban lévő keretei közt zajlik.

A legősibb csoportok rítusokban tartósított és nyelvi formulákban rögzített emlékezete az átélteket alig néhány közvetítő láncszemmel az alapító mitikus ősidőhöz kapcsolta, így teremtve meg és tartva fenn kötelekeiket és kötelezettségeiket.²⁷ Ünnepi összefüggések kölcsönöznek a jelentőségelt, mert közös eseményeknek mindig visszatérő ritmust. Valódi mélységet csak majd az írás kölcsönöz az időnek, amely így egyre kevésbé a mindenek örök-változatlan ismétlődése jegyében telik. A szó szerinti emlékezésben érdekelt dalnokkal szemben az írástudó hűsége nem a recitáltak elvéthetlenségéhez, hanem az írottak valamilyen értelméhez ragaszkodik. Illékony szavak helyett újraolvasható írások tartalmazzák az egyénekből szövődő csoportok számára az egyre tágasabbra bontakozó értelemkinccset: a feleleveníthető, azaz elevennek akart tartalmakat. Az alighanem mindennapi tárolásra született igazgatási eszköz a saját világgal azonosított világegészen való eligazodás eszközüvé, azaz a kulturális emlékezésként felfogott kultúra foglalatává válik. Így öltheti magára az írás a mindennapokon túli ünnepélyesség szentségét.

Ami az időhöz való új viszonyt illeti, az írások újrafelvétele, folytathatósága vagy éppen elmerülése persze változást gerjeszt – és érzékenyebbé tesz a változásra. A kibontakozó íráskultúrában szövegek valóságos folyama indul a szakadatlan át-, újra- és továbbírásban áradásnak. Miközben a rögzítettek távolodása lehetővé teszi a közvetlen kötelekekből való kilépést, mozdíthatatlan és sérthetetlen kánonokat is szentesít, azaz minden kulturális gyakorlat számára kötelező érvényű vonatkoztatási pontokat is kijelöl – amelyeket aztán, a keletkezési közeg elmúlása miatti félelemtől is hajtva, a mozgó jelen igényeihez szabott értelemápoló tevékenység vesz kezelésbe. A szellemi térben meghúzott határok élessége leginkább a saját kultúra külső vagy belső fenyegetettségének intenzitásával, törések tapasztalatával függ össze. A valóságos konfliktusok és a kielezett megkülönböztetések fokozódó mértékben egymásra vetülhetnek. Ha pedig megindul a történelem időbelivé válása, az ellenfogalmakkal is kirekesztett ellenvalóságok kizárólag a múlthoz tartozónak minősülhetnek, ami időről időre a jelenből való tetteles kitesztésükig fajul.²⁸ Az időben távolodó tartalmak újrafelvételének alapja a görög poliszvilág talaján megszületett diskurzusforma, amely a mégoly tiszteletreméltó klasszikussal is az „előttem szólóhoz csatlakozás” (*hüpolépszisz*) módján lép párbeszédbe.²⁹

A megtörténtekekhez való viszonyról azonban végső soron nem az „írás szelme” dönt. A változás megfékezése és lendületben tartása egyformán kulturális teljesítmény. Az egyiptomi királylisták annak bemutatására hivatottak, hogy az istenek korának letűnte óta évezredek leforgása alatt semmi érdemleges sem történt. Az uralom származtatási és megörökítési szükséglete rendkívüli támaszra találhat az emlékeztetés beavatott specialistáinak időtlenítő, vagy egyenesen a felejtést szolgáló feljegyzéseiben. A jelentőségeltinek tartott egyszerűségek és

²⁷ A következőkhöz Assmann 2000b, 2013.

²⁸ Utóbbi gondolathoz lásd Koselleck 2003a: 241–298.

²⁹ Assmann 2013: 280. skk.

alakulások ezzel szemben a mozgás intézményesítését ösztönzik: ez a voltaképeni történeti tudatnak alapul szolgáló szellemi tartás leginkább az elnyomott helyzet várakozásaihoz és reménykedéseihez köthető.

Emlékezés és identitás eredendő összefüggésének legújabb alakja önmagunknak a történeti időből merítése: a magunkba merülés egyben történetekbe való belemélyedés. A kultúra széles körben valóságos emlékezéskultúrává vált, amelyben az emlékezők önképét a velük megtörtént események és azok elbeszélései formálják. A történeti emlékezet az önállítás és az önmegettartás elsődleges fórumává lett, amely a – mindig rekonstrukcióra szoruló – történeti alakulásokat teszi bensővé. Nem egyszerűen „azok vagyunk, amire emlékezünk”, hanem – a történetiség eszméjének következetessége szerint – eredendő időbeliségünk miatt saját mivoltunkról mindenekelőtt történetek elmondásával igyekszünk tudomást szerezni. Elbeszélések rendjében bizonyosodunk meg mindig újra „saját gyökereinkről és céljainkról, igazságainkról és álmainkról”.³⁰

A tények és a rekonstrukciók között ilyen módon az értelemközösségekben hordozott történeti emlékezet hivatott közvetíteni: újraelolvasással megteremteni a közös tapasztalatok rendjét. A nagy elbeszélésekről lemondva az elbeszélhető történetekben igyekszik előre- és hátratekinteni, a mindig változó újraelbeszélés kényszerétől hajtva. A vitákban zajló emlékezetmunkába a maga eszközeivel ma már a történettudomány is bekapcsolódik, a folytonosság helyett a töresekre, az egység helyett a sokféleségre fogékonyabban.

A történelemnek ez a sajátos felértékelődése kultúrprotestáns előzményekhez kapcsolódik: a kultúrtörténetként felfogott kereszténység a történelem relativizáló erejével szemben történetileg akar megbizonyosodni saját feltétlenségéről: legyünk azzá, amivé a Nyugat termékeny erőiből lehetünk.³¹ Eminens emlékezéskultúránk távolabbi szociokulturális előzményei azonban – Assmann példaszzerű esettanulmánya szerint – a bibliai elbeszélésben keresendők: a történeti alapú emlékezéskultúra ősmoddellje és alapító története az egyiptomi kivonulás története.³² Az idő értelmi formáját Izrael számára az Istennel való vándorlás jelentőségteli történései szabják meg. Az emlékezés antropológiai-kulturális állandóját itt nem egy kozmikus rend zártsága, hanem egy isteni irányítású folyamat tölti meg jelentőségteli tartalmakkal. A kultúra kompaktsága, amelyben elvileg elkülöníthetetlen egységgé kapcsolódik össze hatalom és üdvösség, igazság és igazságosság,³³ az ókori Izraelben feltörik. Az ókori egyiptomi életszabályozást a késő egyiptomi templomban viselkedési előírásokat rögzítő feliratok tömkelege óvja meg a változástól, az idegenség tapasztalatai és fenyegetései közepette.³⁴

³⁰ Assmann: 2015b: 10.

³¹ A historizmuson való történelmen belüli felülkerekedés egyik legelszántabb programjában a teológus Ernst Troeltsch a történelem egészének összehasonlító áttanulmányozásából véli kiolvashatni a keresztény „perszonalizmus” minden vitán felül álló magasrendűségét. A keresztény teológia ezen a ponton kultúratudománnyá válik. Vö. Troeltsch 1998; Graf–Ruddies 1986.

³² Assmann 2013: 199. skk., legújabban Assmann 2015b.

³³ Assmann 1990: 177. skk., Assmann 2008.

³⁴ Assmann 2013: 181. skk.

A kozmoszban lehorgonyzott közösséggel és annak végül ikonszerűen stabilizált önképével szemben a teremtett és teremtő időben kifejlődő folytonosság gondolata világtörténelmi horderejű vívmány. A bibliai redakció elbeszélő könyvei a saját mivolt és a helyes cselekvés irányzékeit nem valami történetetlen előidőből, hanem a datálható múltból merítik. Az emlékezés deuteronomikus parancsa az összetartozásnak a világon belüli történésekből – jelentőségteli időmítoszokból – merített paradigmája. Politikai hányattatások és történelmi traumák talaján, a régi értelmi rend keretfeltételeinek felbomlása nyomán idézik fel egy isteni szerződő féllal kötött, de időközben feledésbe merült szövetség emlékét.³⁵ Az egyiptomi ellenvilágból kivetett néphez Isten hűségese marad, az utódoknak szóló ígéret betartásával. A kétes történelmi hitelű beszámoló szerint a szövetségnek a felejtésből váratlanul felbukkanó könyve indítja a megrendült Jósiást a Jahvéhoz való visszatérésre. A bűnösség és a szabadulás hatalmas történetei szimbolikus emlékalakzatokká szerveződnek, amelyeket eredetileg a legitimációra törekvő királyság és egy szűk körű monoteista vallási mozgalom hordoz. A felejtés rettenetével szemben kell kidolgozni a szívbe véső emlékezés technológiáit.³⁶ A történelmet a szabadulás emlékezési alakzatainak ellentörténetei avatják teológiává. Az Isten és népe közti szövetségesemény szüntelen „szívbe vésésére, megbizonyosodásra és tanúsításra” szorul:³⁷ a próféták a sorsfordulatokat a hűtlenség következményeiként olvassák; a felelevenítő emlékezés hétköznapi rendjét a papság folytonos szerkesztői munkája kanonizálja.

Assmann ugyanakkor a sokszor felszín alatti, tudattalan vagy egyenesen elfojtott emléknymok visszavezetését is elvégzi a saját kultúra legelső megkülönböztetéseire. Így derül fény azok áldatlan következményeire is, amelyek megszakítására új és új szellemi kísérletek történtek, többek között egy ellentörténet felidézésével. A monoteista egységgel szembeállított kozmoteista egység nagy hatású ellenemléke, az „egyiptomi Mózes” alakja is mindig újból előkerül az emlékezetből,³⁸ amely ilyenkor az 'igaz' és a 'hamis' vallás mózesi megkülönböztetésénél tágasabb ökumenét keres. A monoteista kizárólagossági igényben benne rejlő szerkezeti intolerancia egy eltérő elvű – differenciálatlanul kompakt – ellenvilág kontrasztjából rajzolódik ki, amelynek komoly feltétele, hogy a meghódítottak hajlandók a funkciók szerint szerveződő istenvilágok megfeleltetésére.

A számunkra jelentőségteli történelemből való – időben visszafelé tett – elméleti kilépés egy gyökeresen más világba vezet, amelynek az időszerkezete is más mintát mutat. A bibliai világot megelőző és övező világ időrendje, vagyis az ókori Egyiptom hagyományos időtudata számára a jelen nem más, mint jelen lévő múlt.³⁹ Minden uralkodóban az elődök működése folytatódik, amennyiben az országot és a világ egészét lendületben tartja, a tegnaphoz kapcsolva a holnapot.

³⁵ Lásd például Weber 1992: 128–129.

³⁶ Vö. Yerushalmi 2000.

³⁷ Assmann 2015b: 117., vö. Assmann 2013: 220.

³⁸ Assmann 1998; 2003.

³⁹ Az alábbiakhoz lásd Assmann 2011: 261. skk.

Az egyes emberi élet a jövőnek mintegy háttal, a múlt felé tekintve zajlik: a jótéteményekért érzett hála kapcsolja a közösséghez, miközben tetteivel saját emlékművét építi. Az időben rejlő morál szerint a voltaképpeni bűn nem a jövőre vonatkozó ígéret megszegése, hanem a tegnap elfelejtése.⁴⁰ A mitikus ősképek korától való távolság az idő múlásával nem csökken. Szigorú értelemben vett múltat a megtörténekből csak az addigi épség váratlan megroppanása támaszt. A káosz betörését Egyiptom számára az asszír és perzsa idegen uralom jelenti.

Ami végül a bibliai veretű Nyugat kulturális emlékezetének időaspektusait illeti, a visszatekintés lezárhatatlansága egy mindig többes számban értendő múltat feltételez. A mítosz „minden változó jelennel együtt megújul, amely új jelentésárnyalatot nyer ki belőle”:⁴¹ emlékek és ellenemlékek változatainak gazdagságából nyeri a szakadatlan megújulását, mivel régi és új, közzétett és eltorlaszolt, épített és betemetett, kanonikus és apokrif, ortodox és heterodox feszül benne egymásnak.⁴² A bibliai szövegen magán is gyökeres kettősségek vonulnak végig: a pusztaság a várossal, Izrael Júdeával, az állam a vallással, a próféta a papsággal, a kivonulás exkluzivitása a teremtés univerzalitásával szemben. Ha a sokszor felszín alatti emlékezésnek része marad a felforgató és az éppen kirekesztett is, a „tudattalanból” előtörő tartalmak artikulációja és elbeszélte tartalmak háttérbe merülése soha nem ér véget. „Az új is mindig csak rekonstruált múlt formájában léphet fel.”⁴³ A jelennek kontrasztot vető alternatív múlt nem-egyidejűséget teremt, amelyben „üdvös” ellentörténetekkel forgatható ki sarkaiból az elsődleges jelen.⁴⁴

A túlságosan erős koherenciaigény ellenében tehát folyamatosan zajlik a közelítés és távolítás munkája: magunkat elbeszélve új és új történetekben tükröztetjük magunkat. Bár a „kulturális emlékezés” programja a történetekben bontakozó jelenét másokkal együtt élő emberről és neki szól, az érvényességeink mindig adott csoportokhoz és azok történetmondásaihoz kötődnek, ami az eredetüket is mindjárt bizonytalanságba meríti. Az eredet mint valami megszólítható és megszólítandó „másik” úgyszólván mindig fölöslegben áll rendelkezésre. Ebben a modellben ez az újdonság betörésének a legitim helye. A jövőre való nyitottság ellenére ez az emlékezés révén szerveződő jövő nem a haladás ígéreteinek, hanem a múltakat megjelenítő megidézésnek a jövője. A prezentizmus súlya itt a „múltra vonatkozó jelenen” nyugszik.

A kivonulás paradigmatisz története persze a szabadság közös keresésének a nyugati története is.⁴⁵ Az „Egyiptom” szimbolikus teréből való kivonulás nem más, mint felkerekedés a szolgaság rossz rendjéből és belépés a szabadság rendjébe. Ez a bármikor elmondható forradalmi történet az önfelszabadítás

⁴⁰ Assmann 2008: 7. fejezet.

⁴¹ Assmann 2015b: 101.

⁴² Lásd Assmann 2000b: 38.

⁴³ Assmann 2013: 43.

⁴⁴ Vö. Assmann 2013: 80. skk. és 224. skk., utalással a protestáns teológus Gerd Theißen fogalomalkotására, a „kontraprezentikus emlékezésre”.

⁴⁵ Lásd Walzer 1985; Menke 2016.

hagyományokban gyökerező hagyománya. Az emlékezés a végességgel szemközt eredetvonalakat húz önmagán keresztül a tervei felé, ami az időkezelést tekintve a lassítás stratégiája.⁴⁶ A történeteket hordozó jelen persze bármikor túlterhelődhet: hol a múlt hatalmas kényszerével, hol fogódzóinak esetlegességével.

Szociológiai belátás szerint az egyes emberben egymást metsző csoportok szaporodásából fakadó gyorsulásérzet új ritmust visz a történesek egykori és mai egymásutánjába. Az apokaliptikus szemlélet még a végidők kegyelmi betöréséhez kötötte az ígéretek beteljesülését, a történelem váratlan lerövidülését. Az önmagát gerjesztő gyorsulás újkori hajtóerői közt a világ célszerű alakíthatóságának haladáshite összefonódik a forgalom fokozódásával és az érintkezések sokasodásával. Az egy időegységre jutó tudattartalmak gyarapodása, a cselekvések és a társulások mintázatainak rohamos változása az „idegélet fokozódását” és egyáltalán az emberi idő gyökeres átalakulását hozta.⁴⁷ Az egyre gyorsulónak tapasztalt jelen szorításának sokszerű élménye mindenestre nagy erővel támad neki a folyamatos elbeszélésekből való tanulás hagyományának.⁴⁸ A történelem elveszti tanító-mesteri minőségét: a jövőt illető várakozások a szerzett tapasztalatokból levezet-hetetlennek tűnnek. Az új jelen – egy eluralkodóban lévő pragmatikus program szerint – a funkcionális hatékonyság szellemében válogatja ki a működés kellekeit, éppenséggel akár a távolabbi múltból is. Stratégiai időkezelésünk jól illeszkedik a világhoz való uralmi viszonyulás kereteibe, mígnem ember és idő szolgáltatási dialektikájában egyre nehezebb fogódzót találni. Az emlékhárító felejtés külső és belső erői pedig mindig készenlétben állnak.

AZ IDŐ PRAGMATIKÁJA ÉS A FELEJTÉS RENDSZERE

A másik elvi úton, azaz a Hegel által *pragmatistának* nevezett szempont elméleti kidolgozása és egyúttal önreflexiója felé a legkövetkezetesebben Niklas Luhmann indult el differenciákra épülő rendszerszociológiájában. A rendszerműködéseket már semmilyen központi rendtervezet nem rendezi többé egyé. Luhmann programjában az identitás helyét egyre következetesebben a differencia veszi át: az elvont és paradox alapelv az „identitás és a differencia differenciája”.⁴⁹ A széttartó mozgások, amelyeket első észlelésüktől kezdve a „töredékesség”, a „cseppfolyóság” és a „mobilitás” metaforáiba foglaltak, ennek megfelelően „differenciálódásként” öltének rendszerezett elméleti alakot. Luhmann szemében csak működésüket tekintve zárt rendszerek elmélete ragadhatja meg a hatékony funkcionális rendszerműködések világát. A mindinkább elkülönülő társadalmi rendszervilágok mindegyike egy sajátos megkülönböztetésre épül: egy-egy kétértékű kód szerint választják ki – pontosabban teremtik meg saját elemeiket, eseményeiket és hatá-

⁴⁶ Vö. Assmann, A. 1999.

⁴⁷ Lásd Rosa 2005: 243. skk.; Koselleck 2000: 150–202; Simmel 2004: 594. skk., 1973.

⁴⁸ Vö. Nyíri 1990; Rushkoff 2013.

⁴⁹ Lásd Luhmann 1984: 26.

raikat, a mérhetetlen környezetüktől való elkülönülésben. A tudomány az igazat, a gazdaság a rentábilisat, a vallás a transzcendenset választja a hamissal, a megfizethetetlenel és az immanenssel szemben – és így tovább a rendszervilág különféle rendjeiben. A magukba záródva működő, azaz „önrerenciális” rendszereket eközben a kommunikáció fogja át: a társadalmi világ határait a kommunikáció határai jelentik. Funkcionális felfogásban a kommunikáció nem más, mint három egymásra következő megkülönböztetés: *ennek* minden *mástól*, majd a közlendőnek a nem közöltől és végül a megértettnek a meg nem értettől való elkülönítése. Minden rendszerépítő megkülönböztetés önmaga folytonossá tételére hajlik, így állandósítva önmagát. Ha most már a folytonosság nem más, mint a rendszerek önmagukra vonatkozása, akkor a feladat az éppen zajló kommunikációs aktusok hozzákapcsolása a legutóbbiakhoz a saját rendszer fenntartása érdekében. Az új és új rendszereseményeket ismételtén végrehajtott megkülönböztetések idézik elő.

A különbségek logikája természetesen a tudatos megfigyelőt – az események résztvevőjét és szemlélőjét – sem hagyja érintetlenül. Az egykori „ember” rendszerek sokaságának bizonyul: tudatának belső élete elvi alapon különül el a kommunikációs rendszerekben való társadalmi részvételétől. Csak kevésbé hatékony megkülönböztetésekre (fent/lent, mi/ők, ember/világ) épülő korok önértelmezése ragaszkodhatott emberek és csoportok egységes állagához és folytonos tartamához. Az önállóan számító, mert saját gondolatköreikben működő „pszichikai rendszerek” – az egykori „tudatok” – számára a különféle programokban való részvétel a sokféle jelen időbeli differenciáiban való berendezkedést egyre kezelhetlenebb feladattá teszi: a differenciálódás szétszóródásának feltartóztatása, vagyis a jelenek szinkronizálása a „pszichikai rendszert” próbára tevő kihívás. Mindannyian kommunikációs pozíciók sokaságában találjuk magunkat: általános érvényűen egyetemes perspektívák hiányában az egyén számára mindinkább a saját tudatának rendszeres belvilága lesz a meghittség egyedüli terepe. Az ember képtelen elhordozni a „világtársadalom” táguló kommunikáció terheit és a rendszerek összehangolásának feladatát. A lehetőségek sokféleségének és a bizonyosságá alakítandó bizonytalanságoknak az időaspektusát a bizonytalanság jellemzi: a mindig törekeny folytonosság „kontingenciája”.

A minden belső kapcsolat nélkül önállóvá bontakozó rendszerek úgyszólván a maguk külön idejét élik, ami a személyes világtapasztalat számára az életszférák egyéni és közös összehangolhatatlanságában mutatkozik meg. Az eleve is eltérő léptékű kozmikus világidő és személyes életidő közé különféle sebességű és ritmusú rendszeridők szerveződnek. Nem-egyidejű rendszerjelenek egyidejű sokasága verseng a kommunikáció résztvevőinek bevonásáért – azaz egyáltalán kommunikációs felekként való megteremtésükért. A központok és megkülönböztetések sokasága a személyes környezetünk sűrűsödését eredményezi – ez gerjeszti az örvénylő gyorsulás érzetét. A most már saját magukkal elfoglalt rendszerek egyre gyorsabb ütemben zajló megkülönböztetései a saját megfigyelői – az éppen megteendő minden elmulasztandótól megkülönböztető – pozíciókat mind erősebb választási nyomás

alá helyezi. „A nem-cselekvés elvesztegetett idő.”⁵⁰ A minden megkülönböztetéssel tovább épülő összetettség a jövőbe halaszthatónak mutatja az elmaradt választásokat. Csakhogy miközben a mindenkori jelenhez tartozó jövő így egyre nagyobb döntésmennyiséget hordozva úgyszólván utolérhetetlenné válik,⁵¹ az egyre bizonytalanabbá váló várakozások miatt egyre rövidebbre is zsugorodik. A variáció, szelekció és stabilizáció evolúciós folyamatlogikája ugyan időbeliséget feltételez, de a rendszerfenntartás nem tűr haladékat.

Az állandósult jelenben nemcsak a „jövő nem tud elkezdődni”,⁵² hanem a rendszerek továbbműködésének a folytonos kommunikációs bizonytalanságai a múlt státusát is elbizonytalanítják. Az „előbb” és az „utóbb” különbségében egyre rövidülő „most” a rendszerek számára egyfajta tartam nélküli, örök jelenidejűséget kölcsönöz: az elemek időtartamának pontszerűvé csökkentése – keletkezésében máris elmúlónak tekintése – az idő visszafordíthatatlanságához illő elemi érdek.⁵³ Ha a jelen immár a múlt és a jövő különbségének paradox egysége, az újdonság lehetséges keletkezési pontja,⁵⁴ akkor a működőképesség biztosítása számára a múlt egyre kevésbé mint megtörténtek jelenvalósága jelenik meg. A rendszer sajátjának választott – sokáig „hagyománynak” nevezett – múltja ilyen módon a jelenig érhet, de a tartalma, a mélysége és a sebessége az adott jelen igényei szerint folyton változik. A mindennapok ideje számára a történeti idő számontartását az adattárolás hovatovább felejtésképtelen – bár sebezhető – technológiája végzi, miközben a történelem bevonása alkalmi kérdéssé válik. A funkcionalitás elve számára a múlt történeti-oksági folytonossága csupán célszerűségi kérdés. Az oksági összefüggések kimeríthetetlensége miatt az éppen most figyelembe veendő okok kiválasztása ráadásul a mindenkori megfigyelőre hárul.⁵⁵

Egy rövidebb, a világ szociológiai öntisztázásának körébe tartozó tanulmányában Luhmann a mítoszok gondolkodásbeli szerepét és a nagy elbeszélések jelentőségváltozását tárgyalja.⁵⁶ A legnagyobb szabású alapító mítoszok, amelyek a világ átfogó magyarázatát kínálják, a „meghitten ismerőt” különítik el az „elrejtettől”, egy másik világba utalva a „rettenetet”: gyökeres különbségeket rögzítenek. Az ismerős mind tömörebbé ülepszik, miközben a rejtettek analógiákkal válnak megközelíthetővé, nehogy belevezzünk a szörnyűségbe: így válik bevonhatóvá a mindennapi világba. Sokáig ilyen formákban zajlik a rend operacionális stabilizálása. Az elbeszélések hangsúlyosan időbeli egymásutániságban fejtették ki az alapvető különbségeket, az „előbb” és „utóbb” logikájába szervezve a sokféleség egységét. Káosz és kozmosz hihetetlen egységét az utóbbinak az előbbiből eredeztetése tette elfogadhatóvá. Fejlődéstörténetek oldották fel a meghitt ismeretlen

⁵⁰ Luhmann 1980: 280.

⁵¹ Luhmann 1984: 70. skk.

⁵² Luhmann 1976.

⁵³ Vö. Luhmann 1980: 242. skk., 296.

⁵⁴ Luhmann 1997: 1004. skk.

⁵⁵ Luhmann 1997: 1011.

⁵⁶ Luhmann 2009.

paradoxonát; eredetileg nem narratív viszonyok narratív alakot öltöttek; dichotómiák az időrend révén nyertek jelentést és kínáltak tájékozódást. Luhmann – a szempontjából következetesen – a teremtéstörténetet választja a nyugati kultúra alapító történetévé. A kettősségek logikájában szerveződő elbeszélés a legelső megkülönböztetéssel veszi kezdetét. Kezdetben Isten elkülöníti magától az eget és a földet, harmadikként zárva ki magát ebből a különbségből. Harmadik félként paradoxont jelentene a belépése: éppen ennek a paradoxonnak a kiküszöbölése az elbeszélés első lépése. Így válik lehetségessé, hogy az ember a földön éljen és nem az égben, szárazföldön és nem a vizeken, férfiként vagy nőként. Innentől kezdve a történet szinte automatikusan folytatódhat. Isten kívülről biztosítja az értelmet és a konzisztenciát; az ember pedig, e világ különbségeibe zárva, csak a hit módján viszonyulhat hozzá. A kizárt harmadik visszatérésének lehetőségét valósítja meg később a „megtestesülés” keresztény eszméje.

Ha az idő szorításában a jelen mindinkább kiterjedését veszti, hogyan alakul végül is az emlékezés mozgásteré? A sikeres tapasztalatok újrafelhasználása – vagyis a korábban választottak választása, a bevált megkülönböztetések megismétlése – kedvező környezeti körülmények között persze bármikor lehetséges lehet, amivel az önmagát szabályozó rendszer úgyszólván időt nyerhet. Az összetettség fokozódása azonban mindinkább ellehetetleníti a redundáns önteremtést. Az örökkévalóság nyugalma és a változások nyughatatlansága, egy mintaadó kezdet és bizonytalan alakulások megkülönböztetése helyett ezért – a rendszerelméleti tudásszociológia magyarázata szerint – az újkori történeti szemléletben megjelenik és kiteljesedik a társadalom temporalizált önleírása. Történelem, mint már tudjuk, „akkor keletkezik, ha társadalmilag fontos események megfigyelése az előbb és az utóbb különbségére tekintettel zajlik”.⁵⁷ A történeti tudat a jelent a múltból keletkezteti, az egyáltalán lehetséges identitást pedig – paradox módon – állandóan mozgó differenciákra alapozza. A térbeliség helyett az időbeliség fogalmisága jól illik a társadalmi világ funkcionális elvű differenciálódásához: a „dolgok” „lényege” helyett a „képződmények” és a hozzájuk vezető „folyamatok” iránti érzék, az „eredet” helyett az „eredetiség” lesz a jelen számára információvá. Az emlékezés nem egyszerűen a történeti egymásutániségban keres eligazodást, hanem a múlt egy olyan felfogása felé tart, amely a jelent „mozgástérként” teszi láthatóvá, amelyben az elmúlt újdonságokból megszülethet a jövő újdonsága. A mindenkori jelen problémái nem mások, mint a múlt és a jövő mindig sajátos különbségei. A múlt folyamatos újírásának eredetiség-hajhászó igénye – a rendszerelmélet felől tekintve – az egykori evolúciós variációkban, azaz törésekben rejlő újdonság kereséséből fakad.

Mindezek után nem véletlen, hogy Luhmann az emlékezet tárgyalásával zárja a rendszerek voltaképpen időtlen evolúciós logikájának a bemutatását.⁵⁸ A rendszeremlékezeteknek a funkcionalitás jegyében érvényesülő prezentizmusa

⁵⁷ Luhmann 1997: 573.

⁵⁸ Luhmann 1997: 576. skk.

a végtelen anyagból a mindenkori rendszer működésére tekintettel válogat: mindent elfelejt, amire éppen most nincs szüksége, és mindig csak arra az egyvalamire emlékezik, ami a kommunikációt továbbblendíti. Az emlékezet legfőbb funkciója így lehet paradox módon a felejtés – még akkor is, ha a társadalom önleírása erről akár mindmáig téved. A tét nem az események koherenciája, hanem a rendszerek új ingerekre és zavarokra nyitott konzisztenciája, amit a társas világban olykor éppenséggel a 'történelmi koherencia' is szolgálhat. Korábbi eredmények 'identitássá' véglegesítése azonban a felejtés akadályozásával a rendszer pusztulásához vezet. Újabban a 'kultúra' fogalma hivatott rá, hogy átfogó összehasonlítások horizontjaként – stabil identitás helyett – legalább hasonlóságot biztosítson, minden különbség dacára. A kultúrának önmagában formátlan edényként kellene magába fogadnia a világtartalmakat, de külső megfigyelésükkel legfeljebb a megkettőzésükre képes. A múlt mai 'kultúrája' a társadalmi rendszer emlékezte, amely persze már emlékezet mivoltával is tisztában van. Ez a kétszeres reflexió, a hagyományozottak hagyománynak tekintése rávilágít a saját múlt kétszeres esetlegességére: hogy másként is alakulhatott volna, és más is választható lenne sajátnak. A kultúra rendezett emlékezéssel – például történeti összehasonlítások irányításával – próbál alkalmazkodni az egyre összetettebb társadalmi rendszervilághoz. A rendszergondolkodás ehelyett már annak megfigyelésére hív fel, „ki milyen megkülönböztetéseket alkalmaz, hogy a múltját a jövője számára felkínálja.”⁵⁹

A mítoszok eredeti funkciója – azaz az elvi kettősségek paradoxontalanítása – újabban, paradox viszonyok rendszervilágában, történetekkel nem látható el többé. A feladat tehát nem „mítoszokon végzett munka” (Hans Blumenberg), hanem paradoxonok kezelése. Szűkebb használatra megmarad ugyan a narratívák jelentősége, ám érvényességük sajátos tevékenységi körökre korlátozódik, más rendszerekre átvihetetlenül. A közös rend ellehetetlenülése nem jelenti az egészre való reflexió megszűnését: a megfigyelhetetlen megfigyelése, a bizonytalanság bizonyosságának és a lezárhatatlan lezárásának a kommunikációja tovább folyik, hogy válasz kerüljön a megválaszolhatatlanra. A tükröződések egyetlen közép-pontjának hiánya azonban kételyt és közömbösséget ébreszt – és új mítoszok sokszor manipulatív teremtését is gerjeszti, egyéni és közös használatra. Korunk azonban, 'örökkévalóság' nélkül, nem foglalható koherens történetekbe. Egy „kronometrikusan egalizált világidőben” nincs emberileg releváns kezdet és vég. A prezentizmus itt nem más, mint a rendszerműködések elvi időtlensége, amely a jövő elővételezett lehetőségeire és gyorsulására nyílik. A jelen: a mindenkori kiválasztott jövő múltja, egyre jobban elszakadva minden hagyománytól, a hatékony működés érdekében. Az elbeszélések magvaként, ahogy a teremtéstörténet példája szemléltette, a bináris kódolás funkcionális láncolata marad vissza.

⁵⁹ Luhmann 1995, 1997: 587. skk., idézet 593.

A kommunikációként felfogott társadalomban az emlékezés – személyes vagy csoportos – hordozói helyett annak médiumai lesznek fontosak.⁶⁰ A rítusok és formulák kötöttségére utalt szóbeli érintkezés szűk hatókörén, az ismétléses fenntartás lehetőségein az írás lép túl, amely hatalmas rögzítő erővel teszi valószínűvé a valószínűtlent, biztosítja az éppen kezdődő kommunikációs események kapcsolódását a megelőzőkhöz. Ha már nem szemtől szemben végrehajtottettek szervezik az időt, akkor a megelőző események a legtávolabbi múlthoz is köthetnek, feltéve, hogy írásos nyomuk maradt. A zajló és a befejezett, a pontszerű és a folytonos események kettősségében létrejövő, voltaképpen térbelinek tekintett *konkrét* időt fokozatosan felváltja az örökkévalóság és az időbeliség közti távolság *elvontsága*: a távolodó szövegek fokozódó érvényessége így alapít transzcendenciát. Annak nyomán azonban, hogy a hajdan rögzített tartalmak archívumokból való felelevenítése – azaz emlékezete – egyre függetlenebbé válik a születési körülményeiktől, nemcsak érinthetetlen kánonok épülnek ki, hanem a szakrális központoktól távolodva lehetővé válik az írottak tetszőleges alkalmazhatósága is. Ezt az írásban eleve benne rejlő lehetőséget újabban a tömegmédiumok egyre önállóbbá váló rendszerei teljesítik ki, az egyre nyitottabb hozzáférés körülményei között. Mivel minden, ami valaha történt és most történik, időtlen egyidejűségben bárki számára elérhető módon lehet jelen, ezért a múlt kizárólag re-prezentációként számít. A folyamatos jelenben élő közlések mindinkább az „újdonság” információját különböztetik meg a „régiség” redundanciájától, ezért egyre nehezebb bármilyen múlt leülepedése.

Az elsajátított múlton és az elővételezett jövőn kívüli lehetőségként újra és újra felmerül a változások esetlegességéből való kilépés vágya egy transzcendens időfelettségbe. Ám ez már egy egzisztencialista jövőbe vetülés minden világítól kötetlennek vélt programja, amely ezért minden időbeli elfelejtését követeli.⁶¹

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ágoston 2009: *Isten városáról*. IV. kötet, Kairosz, Budapest.

Ágoston 2015: *Vallomások*. Szent István Társulat, Budapest.

Assmann, Aleida 1999: *Zeit und Traditon. Kulturelle Strategien der Dauer*. Böhlau, Köln–Weimar–Wien.

Assmann, Jan 1990: *Ma'at. Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten*. C. H. Beck, München.

Assmann, Jan 1996: *Ägypten. Eine Sinngeschichte*. Fischer, München.

Assmann, Jan 1998: *Mózes, az egyiptomi. Egy emléknymom megfejtése*. Osiris, Budapest.

⁶⁰ Az alábbiakhoz Luhmann 2008 és Esposito 2002.

⁶¹ Legkövetkezetesebben lásd Søren Kierkegaard gondolkodását, különösen Kierkegaard 1997, 1998.

- Assmann, Jan 2000a: *Religion und kulturelles Gedächtnis. Zehn Studien*. C. H. Beck, München.
- Assmann, Jan 2000b: Was ist das „kulturelle Gedächtnis?“. In: uö: *Religion und kulturelles Gedächtnis*. C. H. Beck, München, 11–44.
- Assmann, Jan 2000c: Erinnern, um dazuzugehören. Schrift, Gedächtnis und Identität. In: uö: *Religion und kulturelles Gedächtnis. Zehn Studien*, C. H. Beck, München, 101–123.
- Assmann, Jan 2002: Nachwort. In: Elena Esposito: *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 400–414.
- Assmann, Jan 2003: *Die Mosaische Unterscheidung oder der Preis des Monotheismus*. Hanser, München–Wien.
- Assmann, Jan 2006: *Thomas Mann und Ägypten. Mythos und Monotheismus in den Josephsromanen*. C. H. Beck, München.
- Assmann, Jan 2008: *Uralom és üdvösség. Politikai teológia az ókori Egyiptomban, Izraelben és Európában*. Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Jan 2011: *Steinzeit und Sternzeit. Altägyptische Zeitkonzepte*. Fink, München.
- Assmann, Jan 2013: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. 3. kiadás, Atlantisz, Budapest.
- Assmann, Jan 2015a: Ehnaton, Mózes és a monoteizmus. Elfojtott emlékek visszatérése. *Pannonhalmi Szemle* (23.) 4. 19–35.
- Assmann, Jan 2015b: *Exodus. Die Revolution der Alten Welt*. München, C. H. Beck.
- Bauman, Zygmunt 2000: *Liquid Modernity*. Polity Press, Cambridge.
- Burckhardt, Jacob 2001: *Világtörténelmi elmélkedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába*. Atlantisz, Budapest.
- Elias, Norbert 1984: *Über die Zeit*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Esposito, Elena 2002: *Soziales Vergessen. Formen und Medien des Gedächtnisses der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt a. M., 400–414.
- Frisby, David 1986: *Fragments of Modernity. Theories of Modernity in the Work of Simmel, Kracauer, and Benjamin*. MIT Press, Cambridge.
- Gadamer, Hans-Georg 1990: *Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*. (Gesammelte Werke 1.) Mohr (Siebeck), Tübingen.
- Graf, Friedrich W. – Ruddies, Hartmut 1986: Ernst Troeltsch: Geschichtsphilosophie in praktischer Absicht. In: Josef Speck (Hg.): *Grundprobleme der großen Philosophen*. (Philosophie der Neuzeit 4.) Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 128–164.
- Halbwachs, Maurice 1941: *La topographie légendaire des évangiles en Terre Sainte*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Halbwachs, Maurice 1950: *La mémoire collective*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*. (Werke 18.) Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Herder, Johann Gottfried 1891: Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit (1774). In: uö: *Sämtliche Werke*. 5. kötet, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- Hobsbawm, Eric 1983a: Inventing Traditions. In: Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1–14.

- Hobsbawm, Eric 1983b: Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. In: Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 263–308.
- Kierkegaard, Søren 1997: *Filozófiai morzsák*. Göncöl, Budapest.
- Kierkegaard, Søren 1998: *A keresztény hit iskolája*. Atlantisz, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2000: *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Koselleck, Reinhart 2003a: Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája. In: uő: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest, 241–298.
- Koselleck, Reinhart 2003: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz, Budapest.
- Luhmann, Niklas 1976: The Future Cannot Begin: Temporal Structures in Modern Society. *Social Research* (43.) 1. 130–152.
- Luhmann, Niklas 1980: Temporalisierung von Komplexität. Zur Semantik neuzeitlicher Zeitbegriffe. In: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. 1. kötet, Suhrkamp, Frankfurt a. M., 235–300.
- Luhmann, Niklas 1984: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Luhmann, Niklas 1995: Kultur als historischer Begriff. In: uő: *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*. 4. kötet, Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Luhmann, Niklas 1997: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Luhmann, Niklas 2008: *A tömegmédiá valósága*. Gondolat, Budapest.
- Luhmann, Niklas 2009: Brauchen wir einen neuen Mythos? In: uő: *Soziologische Aufklärung*. 4. kötet, VS Verlag, Wiesbaden, 262–290.
- Marquard, Odo 2001: A holnap és a tegnapija. In: uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Atlantisz, Budapest.
- Menke, Christoph 2016: Die Lehre des Exodus. Der Auszug aus der Knechtschaft. *Merkur* (70.) 1. 47–54.
- Nyíri Kristóf 1990: Történeti tudat az információ korában. *Holmi* (2.) 10. 1170–1179.
- Reinhard, Wolfgang 2009: Die hermeneutische Lebensform des Abendlandes. In: uő (Hg.): *Sakrale Texte. Hermeneutik und Lebenspraxis in den Schriftkulturen*. C. H. Beck, München.
- Ritter, Joachim 1974: Die Aufgabe der Geisteswissenschaften in der modernen Gesellschaft. In: uő: *Subjektivität. Sechs Aufsätze*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Rosa, Hartmut 2005: *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Rushkoff, Douglas 2013: *The Present Shock. When Everything Happens Now*. Current, New York.
- Rüsen, Jörn 1997: Was heißt: Sinn der Geschichte. In: Klaus E. Müller – Jörn Rüsen (Hg.): *Historische Sinnbildung. Problemstellungen, Zeitkonzepte, Wahrnehmungshorizonte, Darstellungsstrategien*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 17–47.
- Schiller, Friedrich 2009: *Über die Ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
- Schnädelbach, Herbert 2007: *Vernunft*. Reclam, Stuttgart.
- Schütz, Alfred 2003: *Strukturen der Lebenswelt*. UVK, Konstanz.

- Simmel, Georg 1973: A nagyváros és a szellemi élet. In: uő: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Gondolat, Budapest.
- Simmel, Georg 2004: *A pénz filozófiája*. Osiris, Budapest.
- Troeltsch, Ernst 1998: *Die Absolutheit des Christentums und die Religionsgeschichte*. De Gruyter, Berlin–New York.
- Walzer, Michael 1985: *Exodus and Revolution*. Basic Books, New York.
- Weber, Max 1992: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai* 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest.
- Yerushalmi, Yoseph Hayim 2000: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris–ORZSE, Budapest.

Gerhard Péter

Jogszerű kampánykiadás vagy választási visszaélés?

*Egy peranyag tanulságai**

A dualizmus kori országgyűlési választásokon a kampánykiadások szerepe, azok törvényességének és hatásának értékelése mind a kortársak szemében, mind a történészek körében egyaránt vitatott volt. Dolgozatomban ehhez kapcsolódóan egy 1910-ben, a Budapesti Királyi Törvényszéken kezdődött polgári per bemutatásával a választási visszaélések egykorú megítélésének néhány ellentmondására szeretnék rávilágítani.¹ A vizsgált eljárás ugyanis elsősorban ama kérdés körül forgott, hogy hol húzódik a határ a legális és nem legális kampánykiadások között, és az ügyben kihirdetett három ítéletből kiderül, hogy ezt a határvonalat még a korabeli ítélkezési gyakorlat sem tekintette egyértelműnek. Az események bemutatása előtt azonban először áttekintem a dualizmus kori választási visszaélések historiográfiai értékelését, illetve a kampánykiadásokkal kapcsolatos normatív szabályozás korabeli helyzetét és annak változásait. Röviden kitérek továbbá a peres iratok forrásértékére, valamint a bírósági ügy főszerelőinek életútjára is.

A választási procedúra során történt visszaélések elsősorban abból a szempontból kerültek a történelmi érdeklődés fókuszába, hogy a dualizmus kori parlamentáris rendszerben a választási eredmények mennyire is tükrözték a választók akaratát. Mindmáig közkeletű vélekedés ugyanis, és a történelmi irodalomban Gerő András is ezt a tézist fejtette ki, hogy a kormánypárt folyamatos parlamenti többségét a választási visszaélések intézményesített rendszerének köszönhette.² Ellenzéki erőnek a korszak választásain csak 1905-ben sikerült nyernie, mindjárt alkotmányos válságot is kirobbantva győzelmével. Gerő András szerint a kiegyezési rendszert ennek ellenére az ország lakosságának többsége nem tudta elfogadni. A népesség többségét kitevő nem magyar ajkúak saját nemzeti igényeik kielégítetlensége miatt utasították el, míg a magyar etnikai csoport nagy része nem tudott érzelmileg azonosulni a csak racionális alapon elfogadható dualista rendszerrel, és függetlenségé, '48-as eszmékkel rokonszenvezett. Így az uralko-

* A tanulmány a K 112 429 számú OTKA-kutatás támogatásával készült (*A dualizmus kori magyar országgyűlések tagjainak feltárása és társadalomtörténelmi elemzése*, vezető kutató: Pap József).

¹ A dolgozatban részletesen bemutatott per iratai Budapest Főváros Levéltárában a Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék peres iratai között maradtak fenn, a per ismertetésekor ismételt forrásmegjelölés nélkül erre az iratanyagra támaszkodom. BFL VII.2.c. – 1910 – I.1374. Ezúton köszönöm Nagy Sándornak, hogy felhívta figyelmemet e per létezésére.

² Gerő 1988.

dóval, illetve a monarchia másik felével kompromisszumokra képes kormánytöbbség csak a választási manipulációk és csalások szisztematikussá tételével volt elérhető.³ Ebben a szűk választójog mellett éppen a nyílt szavazásos rendszer és velejárói, a szavazatvásárlás, a szavazók megfélemlítése, a szavazatok leadásának megakadályozása, a választói névjegyzékek összeállításánál történt visszaélések, vagyis a brutális hatalmi beavatkozás szerepe volt a döntő.⁴

Ezzel az állásponttal szemben mások, különösen Szabó Dániel, azt hangsúlyozták, hogy 1875-től egészen az 1905-ös választásokig a kormánytöbbség leváltására még elvi esély sem adódott, azaz formailag hegemon többpártrendszerrel kell beszélni.⁵ A korabeli választásokon ugyanis jellemzően az esélyes jelöltek indultak a kampány magas költségei miatt, és csak a kormánypárt indított annyi jelöltet, hogy egyáltalán esélye legyen többségbe kerülni a képviselőházban. Emiatt – a korabeli Európában másutt is gyakori választási visszaélések ellenére – nem volt olyan választás, amelyet országos szinten a csalás vagy a hatalommal való visszaélés döntött volna el. A parlamenti többség fenntartásához tehát nem is kellett szisztematikusan a választási visszaélésekre támaszkodni. Szabó tagadta a közvetlen kormánybefolyásolás meghatározó szerepét is, és felhívta a figyelmet arra, hogy a választások lebonyolítása a törvényhatóságok kizárólagos hatáskörében állt, így az ellenzéki többségű törvényhatóságokban a Belügyminisztérium vagy a kormány befolyásolási lehetőségei igencsak korlátozottak voltak, ezekben nagyobb esély volt arra, hogy a helyi többség alakítja a választásokat. A helyi törvényhatóság tagjai közül választották például a választási eljárás lebonyolításáért felelős központi választmányt.⁶ Szabó Dániel vitatta Gerőnek azt a tézisést is, hogy az egyre anakronisztikusabbá váló 1848-as választási szabályozás azért határozta meg a dualizmus egész periódusának választásait, mert a kormánytöbbség is érzekelte, hogy ténylegesen nem tudja maga mögött a társadalom többségét. Gerő szerint ugyanis e kormánytöbbség hegemoniáját a kiegyezést elutasító magyar etnikumú választók, a szintén elégedetlen nemzetiségiek, illetve az általában a választójogból kirekesztett, alacsonyabb státusú csoportok körében sem érezte biztosíthatónak a választási rendszer esetleges reformja nyomán. Szabó szerint viszont a rendszer része volt a teljes politikai elit, még a rendszertagadó függetlenségi ellenzék sem volt érdekelt a közjogi kérdésre szűkülő „kínálat” megváltoztatásában, olyan erők pedig, amelyek kikényszeríthették volna az egész rendszer felborítását, nem erősödtek meg a teljes dualista periódus alatt sem.⁷

A választási visszaélések rendszerfenntartó szerepével kapcsolatban Szabó Dániel megfontolásaival egyetértve fejtette ki álláspontját Cieger András, aki szintén úgy vélte, hogy a választási korrupció nem volt szükséges a parlamenti többség fenntartásához, ráadásul a vesztegetések gyakorlata – igaz, kisebb mér-

³ A korteskedés fortélyait mutatta be: Gerő 1990.

⁴ Gerő 1988.

⁵ Szabó 1992: 202.

⁶ Szabó 1999: 132–136.

⁷ Szabó 1989: 114–115.

tékben – még a függetlenségi ellenzéket is elérte.⁸ Cieger inkább a jelöltek ambícióiban, illetve a választók hiányos műveltségéből és rossz életkörülményeiből fakadó kiszolgáltatottságában, vagyis az emberi tényezőben fedezte fel a választási korrupció korabeli elharapózását.⁹

A választási vesztegetés szankcionálására már a reformkorban történtek kísérletek mind az állami adminisztráció, mind a reformellenzék részéről. 1848-ban a megkérdőjelezett választási eredmények fölötti döntés, illetve általában a mandátumigazolás a képviselőház hatáskörébe került. Azonban sem az 1848-as és 1874-es választási törvény, sem az 1868-as házszabály-módosítás, amely a képviselőház által választott 7-7 tagú bíráló bizottságok elé utalta a vitatott mandátumok feletti döntéshozatalt, nem rendelkezett a választási visszaélés normatív definíciójáról.¹⁰ A hiányos törvényi rendelkezések, illetve a bíráló bizottságok kormánypárti többsége a mandátumigazolások körüli visszaélések, az egyes egyedi esetekben alkalmazott, egymásnak ellentmondó döntések alapjává váltak.¹¹ A bíráló bizottságok határozatai leginkább azonban a status quót tartották fenn, azaz nem semmisítették meg a megszerzett mandátumot.¹²

Az 1878-ban hatályba lépett büntető törvénykönyv, az úgynevezett Csemege-kódex rendelkezett végül a választási vesztegetés törvényi definíciójáról. Eszerint aki a választónak vagy hozzátartozójának „[...] azon célból, hogy az a bizonyos jelöltre szavazzon, vagy ne szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, pénzt vagy pénzértéket, vagy más előnyt ad vagy ígér; hat hónapig terjedhető fogházzal, és ezer forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.”¹³

Hasonló büntetést helyezett kilátásba a törvény a vesztegetést elfogadó választónak is. Ugyanez a törvény azt is deklarálta, hogy aki hasonló célból etet és itat, illetve az etetést és itatást elfogadja, három hónapig terjedhető fogházzal és ötszáz forintig terjedhető pénzbüntetéssel sújtható.¹⁴ A nyílt választás gyakorlata ellenére, ahol az etetési-itatási-fuvarozási, sőt a kimondottan vesztegetési ügyek sem voltak ritkák, a korszakban sem volt legális, 1878-tól pedig normatív módon is tilos lett a választói voksok megszerzése céljából való megvendégelés, illetve a szavazatok megvásárlása.¹⁵

A választási vesztegetés újabb törvényi pontosítására 1899-ig kellett várni. Az ekkor elfogadott XV. törvénycikk – a kortársak vélekedése szerint általános,

⁸ Cieger 2011: 34.

⁹ Cieger 2011: 41.

¹⁰ Az 1874-es választási törvény elvben már a Kúria választási bíraskodását mondta ki, de a Kúria választási bíraskodásának „anyagi és alaki szabályait” külön törvényben rendelte meghatározni, és e törvény megszületéséig a választási bíraskodást a képviselőház hatáskörében tartotta. 1874: XXXIII. tc. 89. §. Magyar Törvénytár 1872–1874: 329.

¹¹ Ruszoly 1980: 42.

¹² Ruszoly 1980: 43.

¹³ 1878: V. tc. 185. §. Magyar Törvénytár 1877–1878: 131.

¹⁴ 1878: V. tc. 186. §. Magyar Törvénytár 1877–1878: 131.

¹⁵ Az etetés és itatás a korteskedés bevált – és a választási korrupciót elmélyítő – fogása volt a 19. század közepi Angliában is. Ostrogorski 1902: 155.

mégis szankcionálatlanul maradt törvénytörő gyakorlat ellenére – nemcsak hogy nem módosította a büntető törvénykönyv által kimért szankciókat, hanem a választás érvénytelenségét is kimondta, ha bebizonyosodnak ilyen esetek.¹⁶ Ez a törvény ugyanis nem a választási visszaélések büntetőjogi szankcionálásáról szólt, hanem a választási bíráskodás normatív feltételeit próbálta meg szabályozni, és azokat a körülményeket vette sorra, amelyek a választás eredményének érvénytelenítéséhez vezetnek.¹⁷ Az 1899. évi XV. törvény egyszersmind – brit mintára – a Kúria elé utalta (nyolc év próbaidőre) a megátadott mandátumok feletti ítélkezést.

Az 1899. évi XV. törvény szerint az egyetlen törvényes kiadás elméletileg a kampányban a szavazók szavazóhelyiséghez szállításának költsége, és a más településen tartott szavazás esetén a voksolás alatti ellátásuk lehetett.¹⁸ Másfelől további kiskaput biztosított a jogszabály a nyilvánvalóan nem választási célzattal történő, illetve a „szokásos vendéglátás” számára, tág teret nyitva ezzel a visszaélések fennmaradásának.¹⁹ A gyakorlatban egyébként vacsorák, multságok, fogadások szervezése nélkül egyetlen jelölt sem rúghatott labdába a mandátumért. Az elvek és a gyakorlat ekkora mértékű szembenállása komoly kihívások elé állította a választási bíráskodásban eljáró hatóságokat.

¹⁶ „A választás érvénytelen és annak megállapítása kérvény útján kérhető: [...] 2. ha a képviselő a választónak, vagy ennek tudtával hozzátartozójának, azon célból, hogy az ő reá szavazzon, vagy bizonyos jelöltre ne szavazzon, vagy hogy a szavazástól tartózkodjék, pénzt vagy pénztértéket vagy más előnyt ad, vagy ígér; ugyszintén ha a képviselő ily cselekményben részes vagy abba megelőzőleg és kifejezetten beleegyezett.” 1899: XV. tc. 3. §. Magyar Törvénytár 1899: 47–48.

¹⁷ Ez a törvény nem szabályozta újra a választójogosultság – addigra nemzetközi összehasonlításban végképp elavulttá vált – feltételeit sem, egyetlen kivételtől eltekintve: az adóhátralékosokat ettől fogva már nem zárták ki a választók közül, mert hiányuk már nominálisan is egyre inkább csökkentette a választók számát. Nagyobb szabású választójogi reformot azonban a politikai helyzet nem tett lehetővé, egészen az 1910-es évek, gyakorlatban már ki sem próbált, de még mindig nem eléggé merész reformkísérleteiig.

¹⁸ „Nem esik az 1878. évi V. tc. 185. és 186. § és a jelen törvény 3. §-a alá: a) választóknak a választás helyére való szállítása és visszaszállítása. Ha a szállításra és visszaszállításra a kérdéses választókerületben szavazásra jogosult választó, vagy vele egy háztartásban élő hozzátartozója fogadtatik fel: a fuvarozási díj nem lehet nagyobb azon összegnél, a melyet a szabályrendelet (8. §) megállapít. Az ezt túlhaladó összeg vesztegetés céljából adottnak tekintendő; b) oly választókerületekben, melyek több községből állanak, a választóknak szükséges ellátása, a választás helyén és annak ideje alatt.” 1899: XV. tc. 7. §. Magyar Törvénytár 1899: 59–60. Korábban már Angliában is a választók megvesztegetése melegágyának tekintették a szavazók utaztatását. Ott azonban, tekintettel arra, hogy a távol, akár külföldön lévő választók is visszatérhettek abba a választókerületbe, ahol szavazati joggal bírtak, és ennek az utazásnak időnként igen tetemes költségeit a kortesek fizették, jóval korábban szükségessé vált az utazási költségek szabályozása. Így ott már 1858-ban megtiltották az utazási költségek megtérítését, és csak azt engedélyezték, hogy a kortesek a választás színhelyére szállítsák a választókat. Ostrogorski 1902: 147.

¹⁹ „Nem tekintendő etetésnek és itatásnak [...] a) ha tekintettel a megvendégtelt személyekre, a megvendégtelt alkalmára és egyéb körülményeire, világosan kitűnik, hogy a megvendégtelt nem azon célból történt, hogy az illetőknek szavazása ez által befolyásoltassék; b) egy vagy több választónak szokásos alkalmakkor, – a képviselő által saját házában, vagy azon kívül történt megvendégtelése, ha az a szokásos vendéglátásnak határain túl nem terjed.” 1899: XV. tc. 9. §. Magyar Törvénytár 1899: 60.

A Kúria választási bíraskodási gyakorlata 1899-et követően néhány év alatt az új szabályozás ellenzőinek érveit támasztotta alá, akik eme, addig a napi politikától távolságot tartó bíróságot nem tartották alkalmasnak a politikai érdekektől erősen áthatott mandátumvizsgálati ügyek kezelésére. A parlamentben és a publicisztikákban is megfogalmazódó elégedetlenség ellenére végül az 1908. évi XXXVII. törvénycikk a Kúria ez irányú hatáskörét további tizenkét évvel hosszabbította meg. A választások feletti bíraskodás végül egészen 1925-ig a Kúria hatásköre maradt, az ekkor meghozott XXVI. törvény utalta azt a közgazgatási bíróság kizárólagos hatáskörébe.²⁰ Maga a túlterhelt Kúria sem ragaszkodott azonban a választási bíraskodással járó feladatokhoz: az 1910-es választások után egyfajta „sztrájkot” rendezett, és egyetlen vitatott mandátumot sem semmisített meg.²¹ A választási bíraskodás kérdésének végleges rendezése, lényegi átalakítása tehát a dualizmus időszakában már nem valósult meg.

A per bemutatása előtt még arra térek ki röviden, mire használható a peranyag mint forrástípus. Minden múltbéli esemény felidézése utólagos konstrukció, ilyen szempontból a bíróság előtt az ügyet tendenciózusan saját szemszögükből bemutatni, saját szándékaikat, tetteiket igazolni törekvő felek elbeszélése nem áll távolabb a „valóságtól”, mint bármilyen más elbeszélő narrációja. Egy bírósági tárgyaláson azonban antagonisztikussá feszülnek a szemben álló felek értelmezései az eseményekről, és akkor még nem is beszéltünk a további nézőpontokat megjelenítő tanúk esetleges felbukkanásáról. Az egymással ellentétes szemszögű elbeszélések a per során folyamatosan reflektálnak egymásra, illetve igyekeznek megcáfolni az ellenérdekelt fél állításait, ez a szembenállás a legtöbb forrástípusnál viszont nem jelenik meg, vagy legalábbis nem ilyen éles formában. Mondhatni, a szereplők már ellenirataikban, illetve a tárgyaláson forráskritikával illetik egymás kijelentéseit. A bíróság előtt viszont jóval nagyobb a nyomás a szereplő számára kedvezőtlen mozzanatok elhallgatására, mint mondjuk egy naplóíró esetében, aki magával szemben akár sokkal kritikusabb hangvételt is megengedhet. Mint látni fogjuk, a vizsgált ügy során a felek egymás minden egyes állítását cáfolni igyekeztek, ami viszont – meglepően nagy mértékben – elbeszélésük koherenciáját kezdte ki.

Rátérve a jelen dolgozatban közelebbről megvizsgálni kívánt perre, ez nem választási visszaéléssel kapcsolatos ügy volt, első pillantásra egyszerű vagyoni pernek tűnik. Az eset nem is lehetett választási bíraskodás tárgya, mivel nem egy megszerzett mandátum vitatásáról volt szó. Ennek ellenére az ügyben eljáró bírónak mégis a választási bíraskodásra jellemző kérdésekben kellett véleményt nyilvánítaniuk. A felperes Ság Manó budapesti ügyvéd volt, aki 1852-ben született – mai magyar nevén – Nyitraivánkán, apja helyi birtokos volt. 1874-től Budapesten kezdte meg ügyvédi praxisát. Emellett később a Budapesti Általános Hitelszövetkezet,²² valamint az Europa Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság

²⁰ Szente 2011: 317.

²¹ Ruzsoly 1980: 48.

²² *Központi Értesítő* 1903. december 17. 1812.

igazgatósági tagja,²³ 1911-től az Országos Klub tagja volt.²⁴ Mindemellett több pesti bérház tulajdonosa is volt. Ság Manó 1884-től Apponyi Albert hívének tekinthető, őt követte akkor is, amikor a gróf 1904-ben a Függetlenségi Párthoz csatlakozott. 1896-ban Kisbecskereken, 1905-ben Marosludason lépett fel, majd maradt alul a választásokon. 1906-ban végül a zsolnai választókerületben szerzett mandátumot, 1910-ig volt itt képviselő.²⁵ Ság Manó 1940-ben halt meg.²⁶

A fordulatosabb sorsú alperes, irsai Irsay József 1861. szeptember 17-én született a Doboka vármegyei Kisiklódon, 1884-ben végzett a nagyenyedi teológián. 1885-ben a Kolozs vármegyei Báboc községben lett lelkész, 1886-tól 1902-ig Ördögkeresztúr és környéke körlelkésze volt, majd a kolozsvári Magyar utcai gyülekezet lelkésze lett. Mindemellett vármegyei bizottsági tag és iskolaszéki elnök, a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt egyik helyi szervezője, az 1905-ös nemzeti ellenállás oszlopos Kolozs vármegyei tagja volt. Az 1906. évi választásokkor a gyalui választókerület képviselője lett.²⁷ Időközben, 1906-ban országos visszhangot kiváltó, az e tanulmányban vizsgált eljárásra talán szintén hatást gyakorló botrány főszereplőjévé is vált, mivel megvádolták a közös hadsereg egy, a sajtóban csak monogramjával (Sz. L.) jelölt alezredesének feleségével folytatott viszonyával. Igaz, hogy a Horvátországban – a *Népszava* által átvett tudósítás szerint Boszniában – élő férjtől az asszony külön élt, de a helyzetet bonyolultabbá tette, hogy nem váltak el, ráadásul az asszony „idegbajos és könnyen szuggereálható” volt.²⁸ A *Népszava* által átvett tudósítás így részletezte a botrányos esetet:

„Három évvel ezelőtt az 59. gyalogezred egyik zászlóalját Szerajevóba [sic!] helyezték át. A zászlóalj egyik tisztje Kolozsvárott hagyta családját, szép fiatal feleségét és két kis gyermekét. A zászlóalj távozása után következő napon a szép katonatisztné magához hívatta Irsay József református lelkészt és tudatta vele, hogy katolikus vallásáról át akar térni a református hitre. Irsay látva az asszony megmászhatatlan akaratát, tudomásul vette a bejelentést. Azután többször járt a házhoz, hogy megismertesse az asszonyt új vallásával. A szép asszony mély rokonszenvet érzett a daliás, kellemes modorú lelkipásztor iránt. A rokonszenv később szerelemmé fejlődött. Vad, gátat nem ismerő szerelemmé... A férj valahogyan megtudta ezeket s hirtelen Kolozsvárott termett. A hisztériás asszonyt Lessner dr. egyetemi tanár szanatóriumába helyezte el, Irsay ellen pedig feljelentést tett Bartók György református püspöknél. Bartók a Magyar-utcai népszerű lelkész ügyét egyházi fegyelmi bíróság elé utasította. A tanúkihallgatások során kiderült, hogy Irsay gyakran járt a szerelmes szép asszony Ferenc József-uti lakására...”²⁹

²³ *Központi Értesítő* 1906. július 29. 1337.

²⁴ *Budapesti Hírlap* 1911. február 9. 8.

²⁵ Országgyűlési almanach 1906: 211.

²⁶ Ság Manó a Kozma utcai izraelita temetőben nyugszik.

²⁷ Országgyűlési almanach 1906: 128.

²⁸ *Budapesti Hírlap* 1906. július 21. 11.

²⁹ *Népszava* 1906. július 21. 6.

A *Budapesti Hírlap* pedig a következőképpen tudósított Irsay tárgyalásáról:

„Az egyházi köztörvényszék június 20-dikán tartott tárgyaláson Irsayt egyházi fegyelmi vétségben bűnösnek találta és minden javadalom nélkül állásából azonnal való elmozdításra ítélte. Irsay, a ki a tárgyaláson mindvégig tagadta, hogy viszonya lett volna az alezredesnével, kifogásolta az alezredesnek azt a jogát, hogy különválva élő feleségének sérelmére elkövetett vétség miatt vádat tehet. Az ítélet megokolása szerint Irsay kifogása alaptalan, mert a házasság fönáll. A megokolás továbbá igazoltnak veszi, hogy a vádlott tiltott viszonyt folytatott. A vádlott elismerte, hogy az asszony négyszázötven koronát adott neki, de a pénzt ráerőszakolta. Irsay azonkívül a házát tizenkétezer koronáért eladta az asszonynak, a ki a házért négy üres váltót adott. A megokolás megállapította a fegyelmi vétséget abban, hogy Irsay a pénzt elfogadta és házvásárt csinált szerződés nélkül, holott az asszony rendellenes elmeállapotát ismerhette és értesítenie kellett volna az asszony férjét vagy anyját. Az ítélet súlyosító körülménynek mondja, hogy a lelkész fegyelmi uton már büntetve volt. Az ítélet az elmozdításon kívül kötelezte Irsayt a négyszázötven korona visszafizetésre és a tárgyalási költségben is elmarasztalta.”³⁰

1906. július 20-án az erdélyi református egyházkerületi főtörvényszék helybenhagyta az Irsay által megfellebbezett elsőfokú ítéletet. Ugyan a lelkész konzekvensen tagadott, kolozsvári gyülekezetéből ezen ügy miatt mégis elbocsátották. A lelkész társadalmi pozíciójáról sokat elárul azonban, hogy hívei tüntetéseket szerveztek mellette, perújítást kezdeményeztek, sőt, a református egyházból való távozásuk is felmerült, amennyiben kedvelt lelkészüket eltávolítják.³¹ A perújítási kérelem azonban nem járt sikerrel.³² Irsay József mégsem adta fel, és 1907-ben újra megpályázta a kolozsvári Magyar utcai gyülekezet lelkészi állását, igaz, érvénytelen pályázatot adott be.³³ Végül 1908 tavaszán kapta meg azt az elégtételt Irsay, hogy a Kolozs vármegyei Fejérd gyülekezete egyhangúlag hívta meg lelkészének.³⁴ Ugyanezen év őszén pedig már a Nagy-Küküllő vármegyében, Kőhalom mellett található Alsórákos község református lelkésze lett, beiktatására Kolozsvárról kétszáz fős küldöttség is megjelent.³⁵ Irsay József 1912 májusában halt meg, súlyos, életveszélyes betegségről a *Pesti Hírlap* már egy évvel korábban, 1911 áprilisában beszámolt.³⁶

³⁰ *Budapesti Hírlap* 1906. július 21. 11.

³¹ *Budapesti Hírlap* 1906. augusztus 12. 11, 1906. november 11. 9; *Népszava* 1906. augusztus 29. 6, 1906. szeptember 13. 8; *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1906. augusztus 15. 509, 1906. szeptember 9. 589, 1906. október 7. 653.

³² *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1906. november 18. 747, 1907. május 19. 317.

³³ *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1907. június 30. 412.

³⁴ *Pesti Hírlap* 1908. március 6. 13.

³⁵ *Budapesti Hírlap* 1908. október 21. 17.

³⁶ *Pesti Hírlap* 1911. április 16. 8; *Vasárnapi Ujság* 1912. május 26. 424; *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1912. május 26. 332.

Az ügy al- és felperese tehát egyaránt a képviselőházban az 1910-ben lezárult ciklus végéig rendelkezett mandátummal, még hozzá függetlenségi színekben. A per tárgya pedig 4000 korona volt, amit a budapesti ügyvéd követelt a református lelkésztől. A felperes, mint keresetlevelében előadta, unokaöccsét, Kelemen Nándort Háromszék vármegye kézdi választókerületében³⁷ képviselőként kívánta felléptetni az 1910-es választásokon a Függetlenségi és 48-as Párt, közkeletű nevén Kossuth-párt jelöltjeként. Ezzel kapcsolatban kereste meg a régióban lakó, lelkészként és közéleti személyiségként komoly meggyőző potenciállal rendelkező képviselőtársát, hogy népszerűsítse a kézdiszéki választók körében a jelöltet. Ság Manó nemcsak instrukciókkal látta el Irsay Józsefet, hanem két részletben 6000 koronát is átadott neki a célra. Irsay József, néhány erőtlen próbálkozást leszámítva, a szóban forgó összeg átvételét kénytelen volt mindvégig elismerni, ugyanis a bíróság elé tárt bizonyítékok között az átadást tanúsító elismervényeket is csatolta a felperes. Mielőtt azonban az összeg átadását egyáltalán megkérdőjelezte volna, Irsay kísérletet tett a fővárosi törvényszék illetékessége elutasításának kimondatására. A lelkész elsősorban azt kifogásolta, miszerint nem tudta, hogy a felperes budapesti illetékességű, illetve azt is, hogy amennyiben az – általa egyébként alakilag és tartalmilag egyaránt kifogásolt – elismervény valódi is volna, az sem írt neki elő budapesti fizetést. A polgári törvénykezési rendtartás tárgyában hozott 1868. évi LIV. törvényre hivatkozva pedig úgy vélte, ha a kötelezettség teljesítésére konkrét hely nincsen kikötve, az alperes lakóhelye szerinti bíróság az illetékes. A pénz elköltésének helyszíne szerint pedig, székelyföldi kortesfeladatokról lévén szó, szintén nem a budapesti törvényszék lenne illetékes. Miután az elismervények budapesti keltezésűek, a törvényszék végzésében arra hivatkozva, hogy az említett 1868. évi törvény a szerződés létrejöttének helye szerinti bíróság illetékességét is kimondja, az alperes kifogásait elutasította. Miután az alperes a tárgyaláson már nem részletezte az elismervények valódiságával kapcsolatos kifogásait, mind a törvényszék, mind a másodfokon eljáró budapesti ítéltábla érvényesnek tekintette azokat, és ezt ettől fogva mindkét fél el is ismerte. Arról a nyilvánvalóan abszurd állításról pedig, miszerint Irsay József ne tudta volna, hogy képviselőtársa budapesti lakos, a végzés nem is tesz említést. Az mindenesetre a pernek már ebben a szakaszában kiderült, hogy Irsay Józsefnek nem állt szándékában megfizetni a 4000 koronát, de a peres eljárás sajátosságai miatt a felek ekkor még nem fedték fel minden adujukat, a per során folyamatosan bontották ki az eset általuk vélt verziójának újabb és újabb részleteit. Irsay az illetékességet kimondó végzés dacára újra megpróbálkozott a budapesti szerződéskötés cáfolatával, folyamodványában már úgy emlékezve vissza a megbeszélés részleteire, hogy az útközben történt, sőt immár azt is fel tudta idézni, hogy a cédula megírására a valahol Püspökladány és Nagyvárad között „száguldó” vonaton került sor. Arra azonban továbbra sem adott magyarázatot,

³⁷ Ez a választókerület Kézdivásárhely vidékére terjedt ki, maga Kézdivásárhely városa önálló választókerületet alkotott.

hol adták át a pénz másik részletét, hiszen az elismervények szerint 1910. február 22-én vett át 1600 koronát, majd február 28-án további 4400 koronát Ság Manótól. A per további érdekessége, hogy míg az utóbbi, 4400 koronás elismervény szerint „sikertelenség esetén visszatérítés felelőssége mellett” vette át Irsay József a pénzt, Ság Manó nem 4400, hanem következetesen csak 4000 koronát követelt vissza az alperestől. Arra a szóbeli megállapodásukra hivatkozott ugyanis, hogy 2000 korona költséget mindenképpen elszámolhat magának a lelkész, de 4000 koronát csak sikerdíjként tarthat meg.

Miután Irsay József nem tudta a budapesti illetékességet elutasíttatni, és azt sem tudta meggyőzően igazolni, hogy saját zsebéből áldozott volt képviselőtársa unokaöccsének megválasztatására, ellenkeresetet fogalmazott meg, amelyben már azt bizonygatta, hogy ugyan valóban átvett 6000 koronát Ság Manótól, de le is utazott Kézdiszékbe, és ott három héten át agitált Kelemen Nándor mellett, sőt, számos összejövetelt is rendezett. Mindezek költségei pedig jóval meghaladták a 6000 koronát, így saját zsebéből kellett kipótolnia a különbözetet. Állítása igazolásául pedig először nyolc, majd huszonhárom tanúját – köztük Kossuth Ferenc pártelnököt – kívánta beidézteni, bár, mint fogalmazott, akár tanúk száza is fel tudta volna sorakoztatni.

Irsay József ellenkeresetének következő érve az volt, hogy a 6000 korona átadását nem lehet bíróság előtt visszakövetelni. A szerződés eszerint azért semmis, mert jogi szaknyelvi formulával *turpis causa*, azaz jó erkölcsökbe ütköző ügyleti célból jött létre. A pénzt ugyanis választási költségek címén kapta meg, azaz álláspontja szerint Ság Manó azért adta, hogy ezen a pénzen válasszák meg unokaöccsét, a pénzért történő szavazatvásárlás viszont a jó erkölcsbe ütközik.

Az alperes harmadik kifogása pedig az volt, hogy a jelöltséget maga Ság Manó akadályozta meg egy, a képviselőház folyosóján tett elszólásával, hogy ő mekkora anyagi áldozatot hajlandó hozni unokaöccse képviselőségéért. Ez az állítólagos megjegyzése Háromszékiig is eljutott, a helyi sajtó felkapta, és akkora sajtópolemia lett belőle, hogy Kelemen Nándor képviselősége Irsay szerint végül emiatt hiúsult meg.

Ság Manó válasziratában egyfelől tagadta, hogy Irsay József egyáltalán megjelent a választókerületben, másrészt azt fejtegette, milyen közel is lakott Kézdivásárhelyhez a lelkész, ráadásul vasúti szabadjeggyel utazott, így útiköltségei nem lehettek – már ha egyáltalán elutazott volna oda. Mint itt is látható, a szemben álló felek újabb és újabb részletekkel álltak elő az esettel kapcsolatban, de nem igazán törekedtek arra, hogy legalább egy beadványon belül egymással koherens állításokat fogalmazzanak meg. Nem csoda, hogy – szemben a történésekkel – a pereskedésben érintett bíróságok sem a teljes történetet igyekeztek feltárni, hanem szinte szemellenzősen csak a lényegi jogvitára koncentráltak. Így azt a kérdést végül egyáltalán nem vizsgálta meg egyik ítélet sem, hogy ténylegesen végzett-e kortestevékenységet Irsay József, fel sem merült tehát az általa „megdolgozott” székely atyafiak tömegeinek Budapestre citálása, de a bírák arra sem voltak igazán kíváncsiak, hogy miért is állt el végül a jelöltségtől Kelemen Nándor.

Ság Manó ugyanis azt állította, hogy Kelemen Nándor azonnal, még a kampány kezdete előtt lemondott a jelöltségtől, amikor értesült arról, hogy a kézdiszéki választók nem akarnak zsidó vallású jelöltet. Ság már keresetlevelében is nehezményezte azt, hogy Irsay József, noha tisztában volt az igazsággal, azt válaszolta a választóknak a jelölt vallását firtató kérdéseire, hogy a képviselőjelölt tudomása szerint református. Ezzel a megjegyzésével indirekt módon azonban elismerte, hogy Irsay József mégsem állította le a kampányt ezen a ponton, tehát mégiscsak végzett kortesmunkát, kellett lennie valamilyen „teljesítésnek”. Irsay ráadásul Kelemen levelét is bemutatta, amelyből kiderül, hogy a jelölt maga is megjelent a választókerületben, és részt vett a kampányban.

Irsay József bizonyítékként csatolta továbbá a magát Háromszék megyei függetlenségi és 48-as hivatalos lapként megjelölő, Kézdivásárhelyen megjelenő *Székely Ujság* 1910. március 31-ei, illetve április 3-ai számaiban megjelent cikkeket. Ezekkel a Ság Manó által vitatott sajtópolémiát, továbbá saját kortestevékenységét kívánta bizonyítani, hiszen őt magát is megnevezték a cikkekben, mint aki Ság és Kelemen szekerét tolja, illetve mint aki helyi potentátok zsebeit próbálja meg kitömködni a nemes cél érdekében. A lapban egyébként a helyi Kossuth-párton belüli viszály szítása a vád, a pártütéssel rontva a kerület addigi, szintén Kossuth-párti képviselője, Polónyi Dezső győzelmi esélyeit. A kortescélokra átadott pénzről is szó esik a cikkekben, azonban a tudósítások szerint Bodó Alberthez, a párt helyi alelnökéhez került a Kelemen Nándor megválasztására szánt összeg. Ezt azonban a perben érdekelt felek egyöntetűen cáfolták. A cikkek szerzői egyébként nem állták meg, hogy ne vessenek oda egy megjegyzést Ság Manó és unokaöccse felekezeti hovatartozásával kapcsolatban sem. Ság sürgönyben reflektált a vádakra, amelyet a lap annak „hangvétele miatt” nem közölt le. A sürgöny pedig nem volt különösebben éles hangvételű: arról tájékoztatta volna a székely olvasókat, hogy Ság Manó úgy tudta, Polónyi Dezső nem indul újra a mandátumért, és azért küldte el Irsay Józsefet Háromszékbe, hogy a pap kipuhatolja Kelemen Nándor jelöltségének esélyeit. Polónyi Dezső egyébként nem tudott arról, hogy ne tervezné indulását, annyira nem, hogy, miután a *Székely Ujság* hasábjain ő is megnyilatkozott (persze nem Ság Manó mellett) az ügyben, végül újból el is nyerte a kerület mandátumát.³⁸

Mit lehetett a peranyagból megtudni Kelemen Nándor képviselő-jelöltségének meghíúsulásáról? A csatolt bizonyítékok alapján a kampány akkor állt le, amikor a kampányra fordított összegek sajtóvisszhangot kaptak, és az esélyesebb jelölt, Polónyi Dezső is rosszallását fejezte ki. Úgy tűnik tehát, Kelemen Nándor nem zsidósága okán lépett vissza. Az azonban, hogy ez komoly érvként bukkant fel a per során, azt mutatja, hogy a kérdéses időszakban számba kellett venni a politikai karrier megtervezéséhez a felekezeti hovatartozást.³⁹

³⁸ Országgyűlési almanach 1910: 389.

³⁹ A perbelihez hasonló történet szerepel Csiky Gergely 1890-es kisregényében, *Az Atlasz család*ban is. A történet szerint a szegény zsidó családból meggazdagodott és a keresztény úri osztályba betagozódni kívánó Atlasz Samu megrendülő anyagi helyzetével szembesülve, először

Ezután újabb csavar került a történetbe. Irsay József ugyanis arra is hivatkozott, hogy Ság Manó átadta követelését unokaöccsének, hiszen úgyis az ő képviselőségéről volt szó. Kelemen Nándor kísérletet is tett Irsaynál a pénz visszaszerzésére. Emiatt tehát, érvelt Irsay, Ság Manó a másra átruházott követeléssel kapcsolatban már nem léphet föl igénnyel. Eközben fokozatosan fény derült arra, hogy az eljárás megindítása előtt már történtek kísérletek a szóban forgó összeg visszaszerzésére, sőt ezzel kapcsolatban Irsay József 1910. július 31-én felkereste Ság Manó budapesti, Teréz körüti lakását is, és sikerült beszélnie egy irodai alkalmazottal, néhány hét haladékat kérve a 4000 korona megfizetésére – míg, emlékezhetünk, a per kezdetén még azt állította, nem is tudta, hogy a felperes budapesti illetőségű.

Hogyan döntött a bíróság mindezen állítások, illetve bizonyítékok ismeretében? A budapesti törvényszék 1911. október 6-án meghozott ítéletében az alperest kötelezte a 4000 korona megfizetésére. Nem ismerte el, hogy a követelés Kelemen Nándort illeti, mert arról nem csatoltak be bizonyítékot, hogy Ság Manó lemondott volna a követelésről unokaöccse javára, ráadásul az alperes is Ság Manóval tárgyalt tovább a tartozás rendezéséről. A *turpis causát* sem látta a törvényszék bizonyítottnak, hiszen a már említett 1899. évi XV. törvény rendelkezik jogos választási költségekről is, és azt az alperes sem állította, hogy meg nem engedett célokra kapta volna a pénzt. Azt sem látta bizonyítottnak a bíróság, hogy Kelemen Nándor jelöltsége Ság Manó miatt „úszott el”, mivel ő helyreigazítást akart tenni a *Székely Ujság*ban megjelent vádakkal kapcsolatban.

Irsay József természetesen nem hagyta annyiban az ügyet. Fellebbezésében újra a *turpis causa* jogelvére hivatkozott, és ennek a korszakban emlegetett két példáját, a kártyázás céljára adott kölcsönt, illetve a házasságközvetítési díjat hozta fel analógiául, amelyeket a bírósági gyakorlat épp a jó erkölcsbe ütköző mivoltuk miatt nem tekintett perelhetőnek. „Mert hát tényleg mennyivel lehetne kevésbé erkölcstelen a képviselőt küldő választókerület közvetítése, – mint a házasságközvetítés?” – értékelte a kortes feladatát, azaz az ismeretlen felek, a gyakran messziről jött jelölt és a választókerület közötti kölcsönös szimpátia megteremtését Irsay. A Budapesti Királyi Ítéltábla 1912. június 29-én kelt másodfokú ítéletében el is fogadta a fellebbező érvelését, és arra hivatkozva, hogy

elszegényedett grófi vejét próbálja meg felléptetni képviselőnek: „Ebben a kerületben magát fogják fölléptetni. Már adtam be offertet a vezérlő uraságoknak és akceptálták. Én fizetek négyezer forintot készpénzben, és magát megválasztják képviselőnek. – Képviselőnek? Engem? Aztán melyik párthoz kell tartoznom? – Az mindegy. Választhat magának pártot; de én azt tanácslom, legyen kormánypárti, mert akkor legkönnyebben kaphat hivatalt, vagy épen visszajön a megyébe mint főispán. Egy grófból minden lehet.” Csiky 1984: 478. Végül azonban a családfő anyagi problémákkal küzdő egyik fia, Atlasz Manó, fővárosi hivatali karrierjét feladva, indul el a család által megvásárolt kastélynak is otthont adó választókerületben. Hiába veti be apja és a szolgabíró befolyását, végül alulmarad: „Egy antiszemita választottak meg ellenemben, pedig én jobban szidtam a zsidókat, mint a legdühösebb antiszemita. De rám fogták, hogy zsidó vagyok, s még a kortesnótába is beletették, hogy »Nyúlőrökkal nem gseftelünk, zsidó követ nem kell nekünk«. Megfoghatatlan!” Csiky 1984: 542.

egyetlen költségként csak a választás napján a választók szállítása és ellátása törvényes, arra a következtetésre jutott, hogy a 6000 korona átadására csak a szavazatok megvásárlására céljából kerülhetett sor. A létrejött szerződés semmis, így tehát Irsay Józsefnek nem kellett fizetnie.

Ezt az ítéletet viszont a felperes fellebbezte meg. Ság Manó lényegében úgy érvelt, hogy ő ezt a 6000 koronát nem egy választónak fizette a szavazatáért, hanem egy kortesnek munkadíjként, az amerikai elnökválasztások korteseinek csillagászati sikerdíjaira is utalva. Az pedig, hogy ő az összeget szavazatok megvásárlásának céljaira adta volna, szerinte nem bizonyítható. A Kúria végül 1913. október 7-ei ítéletében helyt adott az újabb fellebbezésnek, és az elsőfokú ítéletet hagyta helyben, annak indoklását elfogadva, azaz a 4000 korona visszafizetését rendelte el.

Az, hogy a pénz visszafizetése valóban megtörtént-e, nem tudható. Annál is inkább, mert Irsay József már a másodfokú ítélet meghozatalakor sem volt az élők sorában, hat héttel korábban halt meg. Különös módon ezt az egyáltalán nem mellékes körülményt az ügy irataiban sehol sem taglalják, pedig két ítélet és egy fellebbezés is későbbi időpontban született meg. Az sem tudható, hogy az alperes halála szerepet játszott-e az ítéletek meghozatalában.

Irsay József fő érve tehát az volt a szerződés semmisségének megállapítására, hogy az arra a jó erkölcsbe ütköző cselekedetre irányult, hogy „valaki magát vagy mást pénzen válasszon meg orsz[ággyűlési] képviselőnek”, és mivel ő a 6000 koronát „választási költségként” kapta, ez a „jogügylet belső jogi és etikai értéklenségben szenved”, ezért nem is képezheti bíróság előtti eljárás tárgyát. Ez volt az az érv, ami a mindhárom fokot megjáró ügyben a bírakat kizárólag foglalkoztatta, az eset részleteire, tanúk meghallgatására, az ügy teljes feltárására már egyik bíróság sem volt kíváncsi. Egyetlen dolgot kellett minősíteniük: a magyar jogrendszer szerint érvényesen átadhat-e valaki egy kortes számára kampánycélokra egy bizonyos pénzösszeget, vagy sem. Mivel a törvényszék az egyik, az ítélőtábla a másik, majd végül a Kúria ismét az egyik álláspontra helyezkedett, kimondható, hogy a korabeli magyar igazságszolgáltatás korántsem tudta a választási költségekkel kapcsolatos, egyértelműen egységes ítélkezési gyakorlatot kidolgozni. Ez szerintem leginkább a jogszabály és a mindennapi gyakorlat közötti égbekiáltó különbséggel magyarázható. Lehet, hogy az ítélőtábla jogértelmezési problémába futott bele, hiszen a törvényszöveg valóban csak a választók, és nem a kortesek dotálását tiltotta, azt pedig, hogy a kortesnek jogos kiadásai is lehetnek, soha senki nem vonta kétségbe. Érezhetőek lehettek azonban bizonyos társadalmi igények, amelyeket a bíróságnak elvben soha nem szabadna észlelnie, miszerint a vonatkozó jogi norma nem kielégítő a választási visszaélések szankcionálására, és ítélete ezért nem tudott elvonatkoztatni az elcsalt választások körül forgó korabeli diskurzustól. Az itt bemutatott esettel kapcsolatban az szerencsés körülmény, hogy a két peres fél ugyanazon párt színeiben volt képviselő, amelyik ráadásul épp 1910-ben vált kormánypártból ellenzékivé, így az egymásnak ellentmondó bírósági ítéletek mögött legalább nem kell pártszimpátiákat vagy a hatalmi nyomásnak való engedelmességet gyanítanunk. A Kúria döntése mögött azonban mégis lehet politikai

okokat sejteni. Kézenfekvő ugyanis az a feltételezés, hogy azzal, hogy a Kúria nem minősítette a Ság Manó és Irsay József közötti pénzmozgást választási visszaélés megszervezésének, nem ahhoz a konzekvensen hátrító magatartásához igazodott-e, amellyel választási bíróságként az 1910-es vitatott mandátumok egyikét sem volt hajlandó megsemmisíteni.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

VII.2.c. Budapesti Királyi Törvényszék. Polgári peres iratok, 1910.

Budapesti Hírlap, 1906, 1908, 1911.

Központi Értesítő, 1903, 1906.

Népszava, 1906.

Pesti Hírlap, 1908, 1911.

Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1906, 1907, 1912.

Vasárnapi Újság, 1912.

Csiky Gergely 1984: Az Atlasz család. In: Szalai Anna (szerk.): *Századvég I.* (Magyar remekírók.) Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 361–560.

Magyar Törvénytár 1872–1874: *Magyar Törvénytár. 1872–1874. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1877–1878: *Magyar Törvénytár. 1877–1878. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat, Budapest, 1896.

Magyar Törvénytár 1899: *Magyar Törvénytár. 1899. évi törvényczikkek.* (Szerk. Márkus Dezső.) Franklin Társulat–Révai Testvérek, Budapest, 1900.

Országgyűlési almanach 1906: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* (Szerk. Fabro Henrik – Ujlaki József.) K. n., Budapest.

Országgyűlési almanach 1910: *Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól.* (Szerk. Végváry Ferenc – Zimmer Ferenc.) K. n., Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Cieger András 2011: *Politikai korrupció a Monarchia Magyarországn.* Napvilág, Budapest.

Gerő András 1988: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországn.* Gondolat, Budapest.

Gerő András 1990: A kortes. *Jel-Kép* (11.) Februári különszám. 79–92.

Ostrogorski, Moisei 1902: *Democracy and the Organization of Political Parties.* Macmillan, London.

- Ruszoly József 1980: *A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó Dániel 1989: Gerő András: Az elsöprő kisebbség. Népképviselő a Monarchia Magyarországon. *BUKSZ* (1.) 1. 113–115.
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. *Történelmi Szemle* (34.) 3–4. 199–230.
- Szabó Dániel 1999: Parlamentarizmus Magyarországon. I. rész (1867–1918). In: Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Korona, Budapest, 7–156.
- Szente Zoltán 2011: *Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után, 1867–1918*. Atlantisz, Budapest.

Birkás Anna

A gazdaságpolitika története mint párttörténet

Berend T. Iván és a párttörténetírás a hatvanas évek közepén

A hatvanas évek közepén a gazdaság pártirányításának problémáját két korszakbeli tudományos autoritás, Friss István és Berend T. Iván történeti problémaként tárgyalta. A *Közgazdasági Szemle* 1966-os számaiban kettőjük vitája¹ Friss István korábbi gazdaságpolitika-történeti téziseinek cáfolataként írt *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–1950* című Berend-munka kapcsán alakult ki.² Ez a tézisszerű kis könyv és a vita, mint annak egy meghatározó olvasata, arra hívják fel a figyelmet, hogy a szocialista gazdaságpolitika története alapvetően függött a párttörténet értelmezésétől.

A könyv szűken vett történetén keresztül a továbbiakban azt kívánom szemléltetni, hogy a párttörténet a korabeli tudomány terepén fontos ismeretek feltárását irányozta elő, néha rendkívül képlékenynek tűnő diszkurzív szabályrendszerrel. A párttörténet adott normatív keretet például annak, hogy miként tárgyalható a háború utáni történelem a történettudományi berkekben is.

Berend T. Iván már ebben a korai munkájában is kiváló érzékkel elegyítette a pártról való tudást más történettudományi, elsősorban gazdaságtörténeti ismeretekkel. A hatvanas évek első felében ezt a kompetenciát, amely a vita által nagyobb nyilvánosságot is kapott, tudományos és politikai karrierjében egyaránt tudta kamatoztatni. Visszaemlékezésében ennek a könyvnek köszönte meg, hogy életútja keresztelte az új gazdasági mechanizmus szerteágazó előtörténetét. „Bekapcsolódtam a gazdasági reform munkálataiba, s egyszer csak a reformviták, a reformért való küzdelem közéleti porondján találtam magam” – foglalta össze Berend a kötet utóregzéseit.³

Nem sokkal a könyv megjelenése után, 1966 májusában a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottsága (KB) lefektette azokat a gazdaságpolitikai irányelveket, amelyekkel a párt a gazdasági reform alapvető koncepcióját a szocialista rendszer történetében helyezte el. Kidolgozásával a megelőző években, főként 1963-tól közgazdászokat és gazdaságpolitikai illetékességű pártvezetőket bíztak meg. Olyan politikai veteránokat is, mint Friss Istvánt,

¹ A vita elemei: Friss 1966a; Berend 1966; Friss 1966b. Vitájukat töredékesen a nyolcvanas évek közepén a tananyagba is bevélogatták a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, Friss István válasziratót kihagyva: Csató (szerk.) 1985.

² Berend 1964.

³ Berend 1997: 194–195.

akinek progresszív szerepét Pető Iván a következőképp hangsúlyozta egy korai elemzésében:

„[...] a legfelsőbb politikai vezetésbe csak később bekerülő Nyers Rezső (az érdemi reformdöntések után, 1966 végén lett a PB tagja, s e testület póttagja is csak 1965-től volt) változtatások melletti elkötelezettsége nyilván nem lett volna eleendő, ha mások, nála akkor nagyobb politikai súllyal rendelkező vezetők nem állnak a reform mellé. Így fontos momentum volt, hogy Friss István, aki a gazdasági kérdésekben az MSZMP vezetése számára továbbra is az egyik legfőbb tekintély maradt, szintén úgy látta, hogy érdemi átalakulásra van szükség.”⁴

Míg az úgynevezett gazdaságirányítási rendszer átalakításáról szóló kérdések egyre nagyobb nyilvánosságot kaptak a pártsajtóban és a tudományos szaklapokban, Berend T. Iván gazdaságtörténész (1964-től egyetemi tanár) ekkoriban még nem volt a reform közvetlen politikai előkészületeinek a szereplője.

A Friss–Berend-vita bemutatja a történeti perspektivikusság elemi igényét abban a diszkurzív folyamatban, amely során – különösen 1962 után – az MSZMP megkísérelte újrafogalmazni a „szocialista társadalom építésének”⁵ programját. Berend 1960-tól vetette bele magát a szocialista rendszer vizsgálatába, amelyben „a párttörténet és a nemzeti történet összefüggése minőségileg új alakot ölt”.⁶ Berend számára is nyilvánvaló lehetett, hogy a párt gazdaságpolitikája olyan gazdaságtörténeti vonatkozású kérdés, amely lehetőséget ad arra, hogy a pártról tudományos, akár ideológiailag is kényes kritikai megállapításokat tegyen.

Berend argumentációjában az hatott újszerűként, hogy a gazdasági adatok alapján úgy tárgyalta a korabeli gazdaságpolitikát, hogy az alapvetően a kommunista pártra vonatkozó kritikai reflexióként is olvasható volt. A könyv „bátor vitaszelleme”⁷ miatt csak dupla előszóval és viszonylag kis, 1600-as példányszám-ban jelenhetett meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál.⁸ Az alábbiakban azt kívánom bemutatni, hogy a mű tartalma, recepciója és elkészítése szerint a kockázat abból adódott, hogy Berend ezúttal egy párttörténetként is funkcionáló tézist adott közre.

A párt mindenkori működéséhez hozzátartozott a párttörténeti ismeretek feltárása, és ahogyan azt az MSZMP 1962-ben tartott VIII. kongresszusának hatására a műfajban illetékesek újfent hangsúlyozták, a párttörténetírás a tágabb

⁴ Pető 1986–1987.

⁵ A tanulmányban idézőjelezve jelenítem meg azokat a fontosabb fogalmakat, amelyeket az autentikus ideológiai nyelvezetből emeltem át analitikus fogalommal.

⁶ Vass 1963: 18.

⁷ Berend 1964: 4.

⁸ A kis példányszám arra utalhat, hogy vitatható és vitandó munkáról van szó, és hogy az ilyen jellegű, tehát kritikai szemléletű elemzést csak a hozzáértő közönségnek szánták. Összehasonlításképpen Berend doktori disszertációját az 1945 és 1948 közötti időszakról 3100 példányban nyomtatták ki pár évvel korábban (Berend 1962).

értelemben vett tudományos történetírás részterületét is képezte.⁹ Tudományos funkciója szerint a párttörténetírás is, miként „[m]inden történelmi mű valamilyen formában mai politikánk, feladataink tudatos segítségét szolgálja”¹⁰ – ahogyan azt Vass Henrik, a Párttörténeti Intézet (PI) akkori igazgatója is megállapította. Ez nem azt jelentette, hogy minden történettudományi munka egyformán pártmegbízatást teljesített, hanem hogy nagyon sokféleképpen lehetett politikailag kurrens egy-egy történelmi mű. Műfajilag mind közül a párttörténet jelentette a politikailag legérzékenyebb kategóriát a történetírás területén, hiszen a legfőbb politikai hatalmat, a párt fogalmát értelmezte. A második világháború után intézményesülő párttörténetírásnak politikai irányultsága ellenére sem voltak abszolút formában tetten érhető szabályai, de a továbbiakhoz fontos azt szem előtt tartani, hogy a párttörténetírás terepén való foglalatoskodás nem csupán az aktuális párthatározatok apologikus újrafogalmazását jelenthette, hanem a hatalom jellegéről szóló (óvatos) kritikai reflexióknak is teret adhatott.

Ebben az időszakban a párttörténetírás kitüntetett feladatai közé tartozott „a személyi kultusz, valamint a különféle elhajlások konkrét körülményeinek, okainak a vizsgálata”.¹¹ A hangsúlyozottan „tényekre” alapozó narratívának magyarázatot kellett adnia arra, hogy az egypártrendszer bevezetésétől fogva miként építhették folyamatosan a szocializmust, ha „a személyi kultusz és a szocialista rendszer lényege szöges ellentétben áll egymással”.¹² Ezzel az ideológiai keretezett tudással a múlt példáin okulva a párt mint a történelmet formáló „munkásosztály élcsapata” saját berkein belül formálni kívánta a kollektív morált is. Az elvi elképzelésen túl az MSZMP számára más tétje is akadt a párttörténeti ismereteknek: egyrészt 1956 mint pártkrízis társadalmi emlékének a feldolgozása, másrészt az új gazdasági mechanizmusban rejlő rendszerátalakulás legitimitációjának megalapozása.

Legmagasabb intézményi szinten, közvetlen forrásokból a PI munkatársai rendelkeztek párttörténeti ismeretekkel, mert itt volt a kommunista párt központi archívuma. A hatvanas években azonban a műfaj már nem szorítkozhatott csupán intézményi hatáskörre, mert a párttörténetírás művelése sokoldalú kompetenciát igényelt. Műfaji határai is elmosódnak látszódtak, amint a tudományos szféra PI-n kívüli szereplői is foglalkozni kezdtek a téma kutatásával. Így történt, hogy Berend T. Iván, amikor gazdaságtörténészként hozzászólott a szocializmus gazdaságpolitika-történetének kutatásához, a párttörténetírás terepén találta magát.

⁹ Vass 1963; N. N. 1963.

¹⁰ Vass 1963: 25.

¹¹ Vass 1963: 6–7.

¹² Vass 1963: 7.

BEREND T. IVÁN KÖNYVÉNEK TÁGABB TÖRTÉNETI KONTEXTUSA

A *Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950* című Berend-kötet megjelenésének időpontja 1964. december 31-e volt.¹³ A szocialista rendszer korai gazdaságpolitikájának elemzését az tette időszerűvé, hogy a szocializmus alapjainak lerakását befejezettek nyilvánították az MSZMP VIII. kongresszusán, 1962-ben.¹⁴ Ugyan alig több mint két hónappal a könyv kiadása előtt váltották le Nyikita Hruscsovot a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkári pozíciójából, és a váratlan helyzet Kádárt kétségtelenül rosszul érintette, a könyv, amelynek története a tudomány és az ideológia összemosódó szférájában játszódik, az ideológiai kontinuitást világitja meg.¹⁵

A Hruscsov-éra alatt Magyarországra is adaptált desztalinizációs ideológiai irányvonal 1956 után a SZKP XXII. kongresszusának hullámveréseként erősödött újra fel, és jutott érvényre az MSZMP VIII. kongresszusának határozataiban. Desztalinizációval főként a Sztálin halála utáni rendszerátalakulás irányított folyamatait szokás illetni, egy alapvetően történeti diskurzust, amelynek lényege a szocializmus sztálini időszakában kialakult viszonyokhoz képest egy alternatív fejlődési pálya keresése és megtalálása. Magyarországon, 1962 nyarán, a kongresszus előtt külön párthatározatban ítélték el a Rákosi-korszakban elkövetett törvénytelenéseket, elsősorban a munkásmozgalmi tagokkal szemben,¹⁶ ami magától értetődővé tette, hogy nyíltabban lehetett beszélni a Rákosi-korszak árnyoldalairól. A novemberi kongresszus referencia maradt a gazdaság átalakításának történetében is, hiszen a pártvezetés az itt megfogalmazott programadó üzenetet építette be az új gazdasági mechanizmust előkészítő intézményekbe.

A gazdaságirányítási rendszer átalakításának kérdése Magyarországon az 1956 előtti közgazdaság-tudomány területére nyúlik vissza. Sztálin halálával a desztalinizáció első hulláma rögvest maga után vonta a szocializmus építésének eme kiemelten fontos terepén történő vizsgálódást, nem utolsósorban az 1953-ra előállt katasztrofális gazdasági viszonyok okán. A Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Friss István vezette Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársai, mint például Péter György vagy Kornai János foglalkoztak a szocialista rendszer korai gazdaságpolitikájának bírálatával és a tanulságok levonásával.¹⁷ Az ötvenes évek előrehaladtával Friss Istvánnak is elsődleges szakterületévé vált

¹³ Berend 1964.

¹⁴ N. N. 1979b.

¹⁵ A Hruscsov leváltását követő évek kapcsán például Kalmár Melinda is az ideológiai kontinuitást hangsúlyozza (Kalmár 2014: 228–229).

¹⁶ N. N. 1979a.

¹⁷ Péteri 1998: 150. Lásd még: Kornai János 1957: *A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Kritikai elemzés könnyűipari tapasztalatok alapján*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest; illetve Péter György korai írását: Péter György 1954: A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdasági tervszerű irányításában. *Közgazdasági Szemle* (1.) 3. 300–324.

a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) gazdaságpolitikája, miként arról 1960 decemberében tartott akadémiai székfoglalója is tanúskodik.¹⁸

A reform előkészületei alatt is nagy hangsúlyt helyeztek a gazdaság átalakításának magyarázatára, ami párthatározatokban vagy éppen a pártsajtóban is nyomon követhető. Az MSZMP értelmezése szerint a „szocializmus alapjainak lerakása” 1949-től kezdődően egy olyan folyamat volt, amely elsősorban a gazdasági intézményrendszer államosításával indult meg, az iparosítás fokozásával folytatódott, és a mezőgazdaság 1959–1962 közötti, második hullámban történő kollektivizálásával zárult. A VIII. kongresszuson leszögezték, hogy a „szocialista termelési viszonyokat tették uralkodóvá a népgazdaságban”, tehát gazdasági szempontból írták le a teljes politikai berendezkedés átalakítását.¹⁹ Konstatálták, hogy ezzel csak elindítottak egy folyamatot a „szocialista gazdaság” kiépítése felé, de az alapok lerakásának következtében a társadalmi viszonyok sem írhatók le többé a társadalmi osztályok kibékíthetetlen ellentéteivel:

„[...] a szocializmus alapjainak lerakása után az *osztályharc jellege változik*, formái és eszközei módosulnak. Az osztályharc fő területei jelenleg: a *szocialista gazdaság* megerősítése, fejlesztése és a *szocialista tudat* kialakítása. Ezért az osztályharcban a *szervezés*, a *meggyőzés* és az *ideológiai harc* került előtérbe.”²⁰ (Kiemelés – B. A.)

Ebben az időszakban, amit már a „szocializmus teljes felépítése korszakának” tekintettek, a kitüntetett jelentőségű „szocialista gazdaság” létrehozása azt irányozta elő, hogy a mindennapi társadalmi-gazdasági gyakorlatok szintjén vonják be a társadalom tagjait a szocializmus építésébe, megváltoztatandó az emberek szemléletét a „társadalmi valóságról”, amelyben élnek.

A tudománynak a párt célrendszerével összehangoltan meg kellett ragadnia ezt az átmenetinek tekintett, merőben heterogén és szituatív viszonyrendszerként érzékelt „valóságot”. Következésképpen, ahogy Kalmár Melinda fogalmaz: „a tudományos elemzés a hatvanas évek elejétől a rendszer önszemléletének része lett, s ez az együttműködés a politika és a szakértői rétegek között reflexiók sorával látta el az addig egynemű ideológiát”.²¹ Tudományos feltárára várt, mit jelent egy szocialistává váló társadalom tagjának lenni, ami alapján a társadalmi intézmények újradefiniált tereiben a rendszer ideológiai ellenfeleit is „meggyőzhetőnek” gondolták. Ezt fedte a tágabb értelmű „ideológiai harc” kifejezés.

Mindehhez a párt irányító szerepét is újra kellett gondolni. Különösen akut kérdés volt ez egy olyan párt számára, amely átvészelte az 1956-os krízist, és kénytelen-kelletlen az évek elteltével is vitte tovább a saját szerepzavarának élményét: azt a tapasztalatot, hogy a kommunista párt pozíciója sem megingathatatlan a szocialista rendszerben. Az MSZMP – Nagy Imre mellett – a Rákosi-féle

¹⁸ Friss 1961.

¹⁹ N. N. 1979b: 675.

²⁰ N. N. 1979b: 681.

²¹ Kalmár 2014: 198.

pártvezetés számlájára írta a történeteket, ezért a sztálini diktatúra alatt kialakult működésmódok bírálata időszerű volt még 1964-ben is.

Berend könyve tehát egy olyan rendszerátalakító folyamatba illeszkedett bele, amelyben a gazdaságpolitika és a tudomány diskurzusai leképezték az ideológiai célrendszert. Amikor a „szocialista gazdaság és tudat” együttes kialakításának programját fogalmazták meg, az 1956 utáni éveket meghatározó úgynevezett szövetségi politika sikerei ellenére még mindig súlyos kérdés volt, hogy az egypártrendszer legitimitációját 1956-ban kétségbe vonó társadalom miként fog a párthoz lojális, „történelemformáló tömegként” viselkedni. Hogy ez a komplexen értelmezett társadalompolitika nem merülhetett ki merő pragmatizmusban, hanem az ideológia újraértékelésének és érvényesülésének terepévé vált, jól mutatja az is, hogy a „szocialista társadalom” kialakításának átfogó programja 1965 márciusában a párt ideológiai irányelveiként készült el.²² Az egy évvel később, 1966 májusában közreadott gazdaságpolitikai irányelvekben a gazdaság területére vetítették ki, hogy miként válik az ideológiai rendszer részévé az egység.²³

MIRŐL SZÓL A GAZDASÁGPOLITIKA AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV MEGINDÍTÁSAKOR 1948–1950 CÍMŰ KÖTET?

A gazdaságirányítási rendszer reformja a párt irányító szerepét is újrafogalmazta. Berend először is történészként vett ebben részt, állítása szerint könyve „1964-ben berobbant a közgazdaságpolitikai reformviták közepébe”.²⁴ Visszaemlékezésében több oldalt szentelt ezt megelőző kutatásai felvázolására.

Miután tanulmányait egy ideig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (MKKE), majd az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Bölcsészettudományi Karán folytatta, az ötvenes években folyamatosan foglalkoztatták gazdaságtörténeti témák kutatásával. Mint írja, csak 1960-tól kezdett foglalkozni a második világháború utáni gazdaságtörténettel, amikor munkahelyén, az MKKE-n korszerű tananyag összeállítására kérték fel. Ezt megelőzően Berend 1945 előtti témákon dolgozott,²⁵ illetve disszertációját az 1945 utáni újjáépítésről írta. Mint

²² N. N. 1978a.

²³ N. N. 1978b.

²⁴ Berend 1997: 194.

²⁵ Ránki Györggyel közös munkaként jelent meg 1955-ben a *Magyarország gyáripara az imperializmus első világháború előtti időszakában, 1900–1914*. Az ipar kutatását a két háború közti időszakra nézve is folytatták, és újabb köteteket publikáltak együtt a kapitalista gazdaságról. Önálló szerzőként a második világháború utáni évek kutatásával jelent meg Berend 1961–1962 környékén, eleinte egyetemi tananyagok formájában (Berend 1962). A könyvével párhuzamosan megjelent munkái: Berend T. Iván 1961: Az állami beavatkozás rendszere és a nagytőke gazdasági hatalmának alácsúszása az inflációs periódusban 1945–1946. *Párttörténeti Közlemények* (7.) 4. 5–43; Berend T. Iván – Ránki György 1964: A munkásosztály összetétele és helyzete az ellenforradalmi rendszer első évtizedében 1919–1929. *Párttörténeti Közlemények* (10.) 3. 74–113.

addig szinte folyamatosan, az 1948 és 1950 közötti időszak gazdaságpolitikájának elemzése is egy Ránki Györggyel megosztott kutatási terület egyik felét képezte.²⁶

Tudományos felvérteztségét döntően az 1962-ben megjelent disszertációjával bizonyította, amely *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948* címmel jelent meg. A *Valóságban* 1963 elején közölt opponensi véleményében Mód Aladár, aki ekkoriban is az ELTE tudományos szocializmus tanszékének vezetője volt, végső soron a politikatörténeti elemzés gyengeségeit emelte ki,²⁷ azzal szemben viszont méltatta, hogy „a gazdasági valóság konkrét vizsgálatán keresztül teszi világossá”²⁸ a korabeli gazdaságpolitikát. A rá következő éveket tárgyaló *Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor 1948–1950* című munkában az elemzés fókusza már átkerült a gazdaságról a politikára.

Berend saját elmondása szerint ez utóbbi könyvben az 1953-ra előállt és katasztrofálisnak minősített gazdasági helyzet okait kívánta feltárni. Az előszó-ban figyelmezteti olvasóit, hogy ezúttal ne a megszokott gazdaságtörténeti elemzést várják:

„Jelen munka nem lép fel azzal az igénnyel, hogy a gazdasági fejlődés egészét tárgyalja, sőt a gazdaságpolitika sokszor kifejtett, vagyis ismert problémáinak megismétlésétől eltekint. A vizsgálódás középpontjába a gazdaságpolitika hibáinak kialakulását állítja.”²⁹

Berend célja tehát egy olyan kontextus megrajzolása volt, amely meghatározta a gazdaságirányítást is jellemző politikai műveleteket. Politikailag kényes kérdések feszegetését is ígérte, amit az is nyomatékosított, hogy a rövidke könyvet dupla előszóval látták el. Az egyikben egyrészt a szerző szabadkozott, hogy a könyvben foglaltakról „kiderülhet, hogy részizgazság vagy félreértés”.³⁰ Másrészt a kiadói előszó is igyekezett besorolni a munkát egy kritikai műfajba, mondván: „csakis a hibák lehetőségétől sem visszariadó elmélyült tudományos tényfeltárás és elemzés, bátor vitaszellem – s ez jellemzi az itt következő munkát – segítheti elő a korszak teljes történelmének még valóban hosszabb időt igénylő feldolgozását”.³¹

A tézisben leírtak szerint a kanonizálttá vált értelmezés felülbírálása is szerzői szándék volt. Az elemzés meg is nevezi Friss Istvánt mint az kritika alá vett értelmezés megalkotóját.³² Berend megvilágításában a bevett olvasat Rákosi Mátyás 1953-as önkritikája szerint ítélte meg az akkori gazdasági válsághoz vezető utat,

²⁶ Ránki könyve 1963-ban jelent meg *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában 1947–1949* címmel.

²⁷ Mód 1963: 67–68. A kritikára Berend válaszirata, amelyben megvédte elemzésének szempontjait, két számmal később jelent meg. Ebből kiderül, hogy ezt a nézőpontot építette tovább 1964-es munkájában is (Berend 1963).

²⁸ Mód 1963: 54.

²⁹ Berend 1964: 5.

³⁰ Berend 1964: 8.

³¹ Berend 1964: 4.

³² Friss István akadémiai székfoglalójára hivatkozik (Friss 1961). Berend 1964: 39.

amelyben így az 1951-es tervfelemelés okozott döntő és romboló változást. Berend szerint azonban, ha csupán egyetlen politikai momentumot, történetesen az 1951-es tervfelemelést tekintjük a „hibák” okának, szem előtt tévesztjük a kontextust, amely valójában létrehozta a „gazdaságpolitikai hibák rendszerét”.³³

Berend érvelését követve a Rákosi vezette párt „szemléletének” a rekonstrukciója vezet el az 1948 után kialakult gazdaságpolitikát is meghatározó „hibák rendszerének” a feltárásához:

„A szocializmus alapjai eltűzött, a valóságtól elszakadt ütemmel tervezett felépítésének célkitűzése természetesen nem egyszerűen valamiféle elméleti tévedés volt, hanem a politikai *szemléletből* következő és a legközvetlenebb gyakorlati gazdaságpolitikai, gazdasági konzekvenciákkal járó hiba.”³⁴ (Kiemelés – B. A.)

A „szemlélet” mint elemzési kategória használatos Berendnél, és kulturális változót jelöl, ami a párt kollektív attribútuma, a párt milióiban megfigyelhető politikai attitűdök és magatartások eredője. A „hibák rendszerének” első számú komponensét az „irreális sietség szemléletének” nevezi, amely egy olyan időfel fogáson alapult, amelyben a párt élcsapat-önképe miatt mindig a „valóságnak”, a társadalom állapotának az elmaradottságából indult ki. A „személyi kultusszal” jellemzett évek alatt a pártműködés a szélsőségekig tágította ezt a differenciát a párt és a „valóság” között, aminek következtében „irreális” mértékben siettető attitűd alakult ki a tervezésben, „élettelenné merevített dogmákat követve járt el a magyar állami és pártvezetés”,³⁵ és olyan magatartásokat tett normává, mint „ellentmondások felett szemet hunyni”, „mértéktelen öndicsőítés”, „rendkívül merev, nehézkes, a tapasztalatlanságot és járatlanságot is súlyos károkká fokozó, öntevékeny helyesbítést úgyszólván lehetetlenné tevő irányítás”, „kellően el nem ítéhető demagógia”, „beteges bizalmatlanság” – csak hogy néhányat emeljek ki a könyvben megfogalmazott kritikák közül.

Berend legfőbb állítása tehát az, hogy másképp alakulhatott volna a rendszer története, ha a párt abban a helyzetben is – mint az MSZMP a kötet megjelenése idején – a tudományos felmérésnek ad teret. Kiiktatja az 1951-es szakaszhatárt, hogy bizonyítsa: a politikai szféra, így a gazdaságpolitika is jóval azelőtt, hogy a tervfelemelést végrehajtották vagy akár csak felvetették volna, a „valóság” ismerete, így a gazdasági-társadalmi adottságok figyelembevétele helyett más kényszerek hatására alakult. A „hibák rendszere” Berend elemzésében is döntően a magyar pártnak a szovjet párt mintaként való „túlhajtott” követéséből, „másolásából” eredt.³⁶ Kritikai érvelésének alátámasztására mindenekelőtt az MSZMP

³³ Berend 1964: 35–41.

³⁴ Berend 1964: 47.

³⁵ Berend 1964: 70.

³⁶ Fő problémaként „a hadiipari szempontok elsődlegessége” tűnt hibásnak, amely a háborúra való készülés sürgetéséből, a sztálini nyomásgyakorlásból fakadt Berend érvelése szerint is (Berend 1964: 28, 93).

1956. decemberi párthatározatára támaszkodott, amely szerint a Rákosi-féle pártvezetés „1948 végétől kezdve letért a marxizmus–leninizmus elvi alapjairól”.³⁷ Ez a „torzulás” írja le a párt helyzetét, ami lehetővé tette a „tervszerűtlenség”,³⁸ a „valóságtól elszakadt gazdaságvezetési módszer”,³⁹ a „tudománytalan gazdaságvezetési szemlélet”⁴⁰ érvényre jutását.

Berend elemzésében tehát mindamellett, hogy lajstromozta azokat a gazdaságpolitikai lépéseket, amelyek a társadalom struktúrájának radikális és „forradalmi” (tehát dicsőséges) átalakulását indították el, a „tervező-irányító rendszer és mechanizmus [...] súlyos hibáival”⁴¹ mint a párt egészét jellemző részterülettel foglalkozott. Ennek vizsgálata során gazdaságtörténeti jártassággal arra is rámutatott, hogy a gazdasági mutatókból látható kép korántsem oly pozitív, mint ahogy azt az 1951 előtti gazdaságpolitika védelmezői láttatták.

Az MSZMP-re vonatkozó üzenet az volt, hogy a párt történelmi teljesítményét minden időben a tervezés tudományossága minősíti, a tudomány és az ideológia a szocialista rendszer fejlettebb szakaszában új relációba kerül.⁴² A tudományos intézmények autonómiájának és politikai involváltságának egyensúlya a szocializmus épülésének előrehaladtával a párt részéről egyre „tudatosabb” odafigyelést igényel.

A FRISS-BEREND-VITA

A könyv kapcsán az MTA szaklapjában, a *Közgazdasági Szemlé*ben folytatott vita Friss István és Berend T. Iván között a „gazdaságpolitikai hibákat” a párttörténet neuralgikus pontjaként világitotta meg. Friss, anélkül, hogy explicitté tenné érvelésében, a párttörténet terepére terelte a vitát. Mondhatnánk, hogy ez nyilvánvaló következménye volt annak, hogy a szocialista korszak politikatörténete, így a gazdaságpolitikáé is a párttörténetírás privilégiuma volt: első sorban párttörténészek fértek hozzá a korszak forrásaihoz, és intézményesen a PI volt megbízva e politikailag kényes anyagok feltárásával. Azonban sem Friss, sem pedig Berend nem tartozott közvetlenül ehhez a párton belüli szakértői körhöz. A vita mégis párttörténeti színezetet kapott, elsősorban azért, mert Friss számára – akit saját tézisének az igazolása és tudományos presztízsének fenntartása is hajtott – Berend argumentációja könnyebben tűnt támadhatónak ideológiai alapon, a pártra vonatkozó megnyilatkozások normatív mezejében, mint tudományos eszközrendszerrel. Következésképp ebben a témában a párttörténetírásra

³⁷ Erről lásd Berend tézisének felvezetésében: Berend 1964: 37.

³⁸ Berend 1964: 49.

³⁹ Berend 1964: 107.

⁴⁰ Berend 1964: 107.

⁴¹ Berend 1964: 127.

⁴² Berend 1964: 54.

vonatkozó ideológiai konvenciókat is számon lehetett kérni a gazdaságtörténészen. Erre röviden utalt Berend is vitáiratában:

„Úgy vélem, a tényekből jócskán vonultattam fel. [...] Ezekből Friss István csak alig valamit vont kétségbe. [...] Természetesen Friss István nemcsak *elvileg, erkölcsileg* tartja lehetetlennek, hogy a »fordulat éve« után közvetlenül rossz vágányokra siklott a gazdaságpolitika.”⁴³ (Kiemelés – B. A.)

Berend tézise Frissel szemben gazdaságtörténeti szempontból feltételezte a kontinuitást, a „proletárdiktatúra” korszakának alapvető egységességét 1962-ig,⁴⁴ és kétségbe vonta az 1948 utáni párttörténet fordulópontjainak, így a népgazdasági tervek bevezetésének és a korrigáló párthatározatoknak a jelentőségét. Berend ugyan részletesen számba veszi a gazdasági mutatókat és a gazdaságpolitikai döntéseket, ahol csak lehet, méltatja az intézkedéseket, de tézise lényege szerint a „történeti folyamatok valódi menetét” az általában szakszerűtlen politikai döntések elhomályosítják, és „[túlértékelésük] megnehezíti a kibontakozó, egy ideig eluralkodó hibák jellegének, okainak feltárását”. Ezzel szemben szerinte a gazdaságpolitikai hibák rendszere „a legszorosabb kapcsolatban állt a szektás és a dogmatikus politikával, s lényegében az 1948 végétől kialakuló gazdaságpolitikával egy időben, azt teljesen áthatva bontakozott ki”.⁴⁵ Az MDP említett karakterjegyei a politikai döntések mögött húzódó mentalitásbeli tényezőkként aposztrofálódtak az ideológiai fogalomtárban, különösképpen az MSZMP 1956. decemberi határozata óta, amire Berend maga is hivatkozott tézise igazolása végett.⁴⁶

Az MDP-ről a könyvben megalkotott képet ugyan lehetett az MSZMP állásfoglalásának megfelelően érteni, tehát csupán egy adott történeti korszakban, 1948 után a pártban fokozatosan érvényesülő „torzulás” magyarázataként, fenntartva egyúttal azt az állítást is, hogy az MSZMP az MDP-vel folytatólagosan építi a szocialista rendszert. De Friss felhívta a figyelmet a könyv radikálisabb olvasatára is. Kérdőre vonta Berendet, mert szerinte Berend víziója

„[...] *abszurd* azért, mert az következne belőle, hogy legalábbis 1953. júniusig – vagy tovább? – csak egyetlen összefüggő gazdaságpolitikai szakasz van, s azt egy *gyökérében* elhibázott gazdaságpolitika jellemzi, hogy Magyarországon attól kezdve, hogy a proletariátus kezébe vette a hatalmat, attól kezdve, hogy proletárdiktatúra lett, alapvetően eltorzult, rossz gazdaságpolitika érvényesült”.⁴⁷ (Kiemelés – B. A.)

Friss ugyan különösen első, vitaindító cikkében hosszasan taglalja Berend gazdaságtörténeti adatolását, és tulajdonképpen méltatja, saját tézisével sokszor

⁴³ Berend 1966: 360–361.

⁴⁴ Berend 1964: 6.

⁴⁵ Berend 1964: 40–41.

⁴⁶ Berend 1964: 37–38.

⁴⁷ Friss 1966a: 100.

egybehangzónak is állítja be az érvelését, de mint hangsúlyozza: minden más tétel mellett ebben – tehát egy látszólag egyszerű periodizációs problémában – áll „a felfogásaink közötti legnagyobb különbség”.⁴⁸

Vitájuk szerint a párttörténetben különösképpen kényes kérdés volt a politikai cezúrák átértelmezése, mert a hangsúlyok eltolása megkérdőjelezhetette a párt-ról való vélekedés ideológiai alapú konvencióit is. Friss erre építve ellenérveit az idézett ponton kiélezte Berend koncepcióját a gazdaságpolitikai hibák rendszerének organikus kialakulásáról és a párt „önkorrekcióra” való képességéről. Eszerint ha a párt rendszerszerű hibái nem datálhatók, nem köthetőek konkrét politikatörténeti cezúrákhoz a szocializmus történetében, abból az következik, hogy azok a párt alapvető működéséből eredeztethetőek, amiken a különböző irányú határozatok sem eredményezhettek változást. Ez az áthallás beárnyékolná azt is, amit az MSZMP megállapított, hogy a párt „befejezte a szocializmus alapjainak lerakását”, mert egy „gyökerében elhibázott gazdaságpolitika” eredményeként a magyar párt teljesítménye csak viszonylagosan tűnhet „befejezettnek”, azaz sikeresnek. Ugyan Berend ezt egyáltalán nem állítja, sőt, előszavában az ellenkezőjét szögezi le, a gazdasági-társadalmi folyamatok sajátos, politikatörténeti cezúráktól elrugaszkodó periodizációját munkájában következetesen fenntartja, és ez az egyik legfontosabb állítása Frissel szemben. Berend szerint tehát az 1948 és 1950 közötti gazdaságpolitika nem igazolható azzal sem, hogy a mutatók szerint a magyar gazdaság akkoriban még viszonylagosan jól teljesített. Állítása szerint ez még lényegében az egypártrendszer előtti gazdaságpolitikai koncepciók hosszú távú hatásának volt köszönhető, amely koncepciók azonban a „fordulat éve” után azonnal „eltorzultak” a párt akkori működésében. Ez vezetett tehát újabb, negatív következményekhez a gazdaságban. Friss ezzel kapcsolatban egy bizonyos fokig még megengedő is, mert belátja, hogy 1951 előtt

„[...] a hibák kezdetei, csírái már 1948–1950 között kimutathatók, s olyan *felfogásokra, koncepciókra, magatartásra* vezethetők vissza, melyek 1948-ban vagy még *korábban* alakultak ki. Ez teljesen vitathatatlan.”⁴⁹ (Kiemelés – B. A.)

Azt azonban már „abszurditásnak”, más szóval irracionálisnak bélyegzi, hogy ennek következtében az egypártrendszer gazdaságpolitikája 1948-tól – meghatározatlan ideig – „alapvetően rossz” volt.

Az utóbbi megállapításokban tartalmilag nem mutatkozik túl nagy különbség kettőjük között, tehát az ütközőfelület leginkább arra a területre toldott, hogy a pártot érintő tudományos beszédmód meddig mehet el. Friss olvasatában – kimondatlanul is – Berend a gazdaságtörténeti folyamatok felől egy olyan kritikai párttörténet mezejére lépett, amely meghaladta a pártról való megnyilatkozás ideológiai kereteit, és jóformán etikátlan következtetésekhez vezetett

⁴⁸ Friss 1966b: 364.

⁴⁹ Friss 1966a: 100.

vitapartnerét. Friss támadó érvelése azt sejtette, hogy a politikai döntések mellőzése a rendszerképző hibákat a kommunista párt eredendő és inherens tulajdonságainak mutatja, amelyekben a párt saját erőből aligha tudott változtatni, és kérdésesnek tüntette fel azt is, hogy Berend szerint képes volt-e egyáltalán. Friss azért ragaszkodhatott az 1951-es tervfelemeléshez, mint a hibák forrásának origójához, mert nem akarta bagatellizálni Rákosi Mátyás ezzel megegyező, 1953-as önkritikus számadását. Életútja ismeretében elmondhatjuk, hogy nem azért tette ezt, mert ekkoriban még mélyen rákosista lett volna. Az 1953-as nyilatkozatot nem egyszerűen Rákosi személyes, hanem a párttörténet műfaji sajátosságának megfelelően a pártot mint kollektív entitást érintő önkorrektív momentumnak tekinthette. Mindemellett talán nem túl merész feltételezés, hogy Friss számára ennek elvitatása, az egységes gazdaságpolitikai szakasz felvetése azt is hangsúlyozhatta, hogy a párt önkorrekciója helyett a rendszert támadó „külső erőknak” az 1956-os párttörténeti krízist kellett véghezvinni ahhoz, hogy olyan mértékű ideológiai rezsimváltásnak vesse alá magát a párt, amelynek következtében végre képessé válhatott arra, hogy befejezze a szocializmus alapjainak lerakását. Egy ilyen párttörténeti kritika durván minősítette volna a mindenkori kommunista pártot, Friss számára egyúttal a legfontosabb személyes tulajdonságai, a mindenkori párttal való azonosulás és az ehhez elengedhetetlen bírálat-önbírálat képességének lebecsüléseként is értelmezhető volt.

Friss Istvánt Berend visszaemlékezéséből úgy ismerjük meg, mint a „hivatalos értékelések” képviselőjét, mint aki a „témában »hivatalból« autentikus”⁵⁰ – iróniával utalva politikai életútjának összefonódására az általuk tárgyalt kutatási területtel. Friss valóban a gazdaságpolitika kulcsembere volt Gerő Ernő mellett az elemzett időszakban.⁵¹ Hovatovább Frissnek az ötvenes évek autentikus pártközege iránti történeti érzékenysége nem feltétlenül volt dehonosztáló. A párttörténet kérdéseiben az, hogy valaki autentikus tapasztalattal bírt a pártról, releváns tudásnak minősülhetett. Friss a korszak olyan veteránjának számított, mint akikre a párttörténetírás a „tudományos valóságfeltárást” építhette a visszaemlékezés-gyűjtés intézményesülése óta.⁵² Ráadásul – miként Berend fogalmaz –, Friss személyének a hatvanas évek közepén is erőteljes hitele volt: „Friss István valóságos közgazdasági hatalmasság volt akkor, az Akadémia Közgazdaság-

⁵⁰ Berend 1997: 192.

⁵¹ Friss István a kommunista párt hatalomátvétele után előbb az MDP KV Államgazdasági Osztályának volt a vezetője, majd a Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály élén állt 1954-ig, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének élére való kinevezéséig. Lásd Friss István szócikkét az *Új magyar életrajzi lexikonban*: Markó (főszerk.) 2001: 816.

⁵² A munkásmozgalmi veteránok rendszerint sajátos tudás birtokában voltak, és a párttörténetírás művelői körében egyéb források hiánya is motiválta, hogy az általuk hagyományozott szóbeliségre is alapozzanak. A PI részéről szinte a kezdetektől megfogalmazódott a törekvés, hogy a visszaemlékezés-gyűjtés ne csupán egyéni kutatói vállalkozásként, hanem módszeres forrásgyűjtésként legyen végezhető. Lásd Petrák Katalin, a PI Visszaemlékezés-gyűjtő Csoportjának munkatársa által összeállított módszertani iránymutatását (Petrák 1980). Mindez rávilágít arra a szinte műfajspecifikus problémára, hogy a források szűkössége és jellege különösen próbára tette a tudományos történetírás forráskritikai módszertanát ezen a terepen.

tudományi Intézetének igazgatója, az Akadémia elnökségének és a párt Központi Bizottságának tagja.”⁵³ Friss személye tehát mindig valamiféle „hivatalosságot” képviselt, azonban 1964–65-ben ez sajátos minőséget jelentett.

Friss az 1956 utáni pártban bizonyos értelemben a Kalmár Melinda által „félgenerációs váltásnak” nevezett átalakulás „posztarchaikus generációját” reprezentálta, amely

„természeténél fogva mindig átmeneti maradt, fél lábával valahol a múltban, fél lábával valahol a szocialista jövőben; már nem volt ortodox bolsevik, de még régi vágású kommunista volt. A klasszikus MSZMP-nemzedék 1956 után, a lassú, következetlen desztalinizáció és a koegzisztencia körülményei között arra kényszerült, hogy az itteni szovjet típusú rendszer működését modernizálja, de csak annyira, amennyire feltétlenül szükségesnek látta.”⁵⁴

Azonban a gazdaságpolitikus elhelyezése a hatvanas évek közepi politikai színtéren még ennyire sem egyértelmű, mint ahogy azt egy generációs átmenet szerint megállapíthatnánk.⁵⁵ Már az „új szakasz” éveiben a Közgazdaságtudományi Intézet szervezésével egy differenciáltabb politikai diskurzus, egy társadalmi kérdésekre jobban reflektáló politikai mechanizmus kialakításában vállalt szerepet. Sztálin halála után a gazdaság kérdései azonnal a tudományos és egyúttal politikai érdeklődés homlokterébe kerültek⁵⁶ annak ellenére, hogy az erre vonatkozó információkhoz való hozzáférés nagymértékben szabályozott volt. Éppen ezen a tudománypolitikai terepen képviselt az intézet erőteljes bírálatot. Ezekben a törekvésekben Friss többé nem elsősorban pártpolitikusként, hanem a közgazdászok oldalán pozícionálta magát.

Friss már ekkoriban kulcsszerepet szánt volna a tudomány számára a politikai életben, és ez az elképzelése az 1956-ot követő represszió után újra előtérbe került. Friss már 1956 decemberétől fogva egészen haláláig az MSZMP KB tagja volt, azaz folyamatosan a pártelithez tartozott.⁵⁷ A tudomány felé való fordulása nem jelentette azt, hogy „liberális reformerré” vált volna, csupán annyit – és ez nem is kevés –, hogy a tudományos intézmények szerepének kiterjesztésével a párt műveleteinek átstrukturálását sürgette. Mindezt generációjához képest viszonylag korán, a párt „belsejéből”, történelmi magjának prominens tagjaként indítványozta. Jogosnak tűnik a feltetelezés, hogy a rendszer belülről való megújítására való fogékonysága visszavezethető oda, hogy a pártállami rendszer krízisét „testközelből” tapasztalta meg már az ötvenes évek első felében.⁵⁸

⁵³ Berend 1997: 192.

⁵⁴ Kalmár 2014: 166–167.

⁵⁵ Kornai János emlékei is ezt támasztják alá: Kornai 2005: 209–210.

⁵⁶ Péteri 1998: 150.

⁵⁷ Markó (főszerk.) 2001: 816.

⁵⁸ Péteri 1998: 158.

Friss az MSZMP Államgazdasági Osztályának vezetőjeként 1960-tól a KB gazdaságpolitikai titkára mellé felállított testületnek, az Államgazdasági Bizottságnak volt a tagja. Ezen bizottság 1962 végétől Nyers Rezső KB titkár mellett koordináló és ellenőrző funkcióval bírt a gazdasági reformot kidolgozó csoportok felett. Ebből a testületből 1964 júliusában egy háromtagú, úgynevezett Mechanizmus Bizottságot neveztek ki Nyers Rezső, Friss István és Pándi Imre részvételével, hogy konkrét javaslatot dolgozzon ki közgazdászokból álló munkacsoportok segítségével. Vígvári András szerint innen indult a gazdasági mechanizmus átalakításának konkrét kidolgozása, és a mellette működő titkársággal ez a testület volt reformot „előkészítő munka fő színtere”. Munkájuk 1966 májusáig két szakaszból állt: egy kritikai elemző időszakból 1965 szeptemberéig, ameddig a reform elvi alapjait dolgozták ki, majd megkapták a megbízatást a munka folytatására.⁵⁹ Az általuk kifejlesztett reformkoncepciót 1966 májusában fogadta el a KB, mint a mechanizmusreform irányelveit.⁶⁰

Amennyiben a Friss–Berend-vita generációs jellegét tartjuk szem előtt, „fel-fogásaik különbözősége” részben abból adódott, hogy köztük életkorban közel 30 év különbség volt. A vitapartnerek közül Friss István volt jelentős pártmúltja miatt a „konzervatív”, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy személyesen jobban kötötték őt a „párt tapasztalatai”, mint az egyébként szintén hosszú ideje, 1947 óta folyamatos párttagsággal rendelkező, de politikai pozícióban Frisst meg sem közelítő, a vita idején még csak 34–35 éves Berendet.⁶¹ Közös nyilvános szerepeltetésük azonban a generációk közti szemléleti különbségeket elfogadhatónak, sőt, konstruktívnak láttatta az MSZMP-ben. Berend későbbi munkássága ugyan egyfajta regresszív vonalon sorolta be Frisst a szocialista gazdaságpolitika történetébe a progresszív, de némelykor „revizionista” bélyeget viselő, az új gazdasági mechanizmust motiváló közgazdászokkal szemben.⁶² Ez azonban félrevezető lehet azzal kapcsolatban, hogy Friss Istvánnak valójában milyen fontos szerepe is volt az új gazdasági mechanizmus felfuttatásában.

A Kádár-kori „hivatalosság” a maga képlékeny mivoltában Berend ekkori munkásságán is kitapintható. Berend politikai arculata elsősorban támogatott egyetemi karrierjében és folyamatos párttagságában mutatkozott meg, de politikai karaktere különösen akkor körvonalazódott, amikor a politika számára a tudomány igazán fontos lett, tehát a reform időszakában. A hatvanas évek közepén írt könyvében saját maga sem rejti véka alá, hogy álláspontját az 1948–1950 közti

⁵⁹ Vígvári 1989: 1–2.

⁶⁰ A KB 1966. május 25–27-i ülésén. N. N. 1978b.

⁶¹ Berend a pártba való belépésekor még csak 16 éves volt. Berend 1997: 54.

⁶² Berend zárójelenesen elismerte a nyolcvanas években, hogy „a reformvonal elfogadásában-felülkerekedésében szerepet játszott, hogy Friss István, nyilván az előző évek tapasztalatainak alapján [itt az 1963–1964-es évekre gondolhat Berend] felül tudta vizsgálni korábbi álláspontját, és a radikális reform ügye mellé állt” (Berend 1983: 454). Frissel kapcsolatos fenntartásai minden bizonnyal oda vezethetőek vissza, hogy 1956 után, amikor a „revizionizmus” lett az első számú ellenség a „kétfrontos harcban”, Friss az átfogó reform bevezetését szorgalmazó közgazdászok, mint Péter György vagy Kornai János mellett nem állt ki határozottan (Berend 1983: 105–107).

pártról teljes mértékben, minden kritikai megállapításával együtt az MSZMP ideológiai ernyője alatt dolgozta ki. A kritikai megállapítások az ő munkája esetében is együtt jártak új információk feltárásával, de egyszersmind a nyilvánosság szempontjából mellőzendő kérdésekkel is „szakszerűen” tudott bánni.

Tudományos pozícióikat fenntartva Friss azt állította a vitában, hogy a különbség kettőjük között tehát nem a „tények” megállapításában, hanem az interpretálásában áll. Megpróbálta tudományos tekintélyét úgy védeni, hogy vitapartnere tudományos megállapításait jóváhagyva annak ideológiai szűrőjét kezdte ki.⁶³ Második vitairata legelején nyilvánvalóvá tette ezt a szándékát, mivel a „tudományos, történeti, társadalmi felfogás, illetve szemléletbeli” különbséget hangsúlyozta kettőjük között a „tényekkel” szemben, amelyekkel mindketten dolgoznak.⁶⁴ Friss azzal érvelt visszatérően, hogy Berend a tényeket „történetietlenül” értelmezi,⁶⁵ vagyis olyan dolgokat kér számon a pártvezetésen, ami nem illik az egykori kontextusba. Friss ugyanakkor mégsem az MDP alternatív rekonstrukciójával rukkolt elő, hanem – miként Berend fogalmazott a vitában – „elvi” és „erkölcsi” síkon kérte számon, hogy mi állapítható meg a pártról, és mi nem. Szándékai szerint a párt ábrázolásának ideológiai érzékenységét használta ki, tehát azt, hogy a párt nem egy volt a sok történeti tárgy közül, mely tudományos érdeklődésre tartott számot. Olyan íratlan, ideológiai eredetű konvenciókkal számolt, amelyek be nem tartása érvényteleníthetett egy tudományos narratívát. Friss tehát implicit módon nem történet-szi, hanem párttörténet-szi kompetenciákban marasztalta el Berendet, amikor azzal vádolta, hogy a pártról való megnyilatkozása az „abszurditásig” futott ki. Nézőpontja azért nem hangzott idejétmúltak egy tudományos diskurzusban, mert a párttal kapcsolatban ideológiai alapon is számonkérővé válhatott a tudományos érvelés.

Végső soron azonban a Kádár-kori ideológiai életnek megfelelően a vita volt annyira fontos a nyilvánosság megkonstruálásában, hogy ilyen kaliberű párttagok esetében a véleménykülönbség megjelenítése és nem eldöntése volt az elsődleges. Alapvetően a párttörténeti beszédmód kidolgozatlansága tette lehetővé a párt történeti narratívájának egykorú alternatíváit. Az utókor számára nyilvánvalóan Berend tézise a tudományosabb, holott Berend karrierje szempontjából a hatvanas évek közepén fontosabb lehetett az, hogy politikailag is értékes üzenetet tudott megfogalmazni tudományos elemzésével. Így mint prominens gazdaságtörténész a pártban és a tágabb politikai porondon is előlépett azáltal, hogy bizonyította: a párttörténetben is kompetens.

⁶³ Friss 1966b: 363.

⁶⁴ Friss 1966b: 363.

⁶⁵ Friss 1966b: 364–365.

BEREND A PÁRTTÖRTÉNETÍRÁS TEREPEIN

A könyv történetének néhány további vonatkozása még pontosabban rámutat arra, hogy műfaja párttörténetként is érthető. A következőkben számba vesszünk néhány olyan korabeli tudományos kontextust, ahol Berend bizonyíthatta a párttörténetben való jártasságát, előadhatta saját nézőpontját. Megvizsgálunk néhány olyan gyakorlatot, amely a párttörténetíráásra volt jellemző, és Berend kutatásában visszaköszött.

Berend a szó szoros értelmében nem volt párttörténész, mert a párt történetének megírása hagyományosan az azzal megbízott pártfunkcionáriusok privilégiuma volt. Párttörténészek igen sokféle tudományos igénnyel és érdeklődéssel dolgoztak a PI-ben. Vass Henrik, az intézet igazgatója 1962-es írásában azonban felhívta a figyelmet a hivatásos berkek megnyílására is:

„[...] 1957 után fejlődött a párttörténeti kutató és feldolgozó munka a Párttörténeti Intézet keretein kívül is, mindenekelőtt a marxista tanszékeken. Az egyetemeken, főiskolákon, és más történettudományi intézményekben dolgozó kutatók aktív közreműködése a párttörténet kérdéseinek feltárásában, megoldásában a jövőben is kívánatos [...]”⁶⁶

Berend is azok közé tartozott, akik szakmailag kompetenssé váltak a PI munkaközösségét érintő történelmi kérdésekben. A tárgyalt időszakban az intézeti munkatársak különböző tudományos tanácskozásokon vitathatták Berend nézeteit, mivel a szocializmus alapjainak lerakásával és a felszabadulás 20. évfordulójának beköszöntével a történeti kutatások homlokterébe került az 1945 utáni úgynevezett népi demokratikus forradalom korszaka.⁶⁷ Ennek kutatása megkívánta az intézményközi együttműködést az MTA, a PI, illetve egyes egyetemek, különösen a marxizmus–leninizmus tanszékeken oktatók részvételével.⁶⁸ Berend ekkoriban az egyik főszereplője volt a közös platformot megteremtő rendezvényeknek.

1965. április 26–28. között egy nagy volumenű, 400 fő részvételével⁶⁹ lezajlott tudományos ülészakot rendeztek az MKKE-n a „népi demokratikus forradalom” kérdéseiről, amelyről már több mint két éve folyt vita különböző

⁶⁶ Vass 1963: 5.

⁶⁷ A kifejezés azt az időszakot jelölte Magyarországon, ami a második világháború végétől a szocialista berendezkedés kezdetéig tartott, bizonyos értelemben a szocializmus alapjainak lerakásával esett egybe. Az úgynevezett első szakasza 1945 és 1948/49 közé tehető.

⁶⁸ Ságvári Ágnes is megemlíti programadó cikkében, hogy a PI-ben a „népi demokratikus munkaközösséget” az MTA Történettudományi Intézetével együttesen állították fel (Ságvári 1961: 17).

⁶⁹ Ez a becslés egy jelentésben szerepel a PI részéről. Eszerint összesen huszonhat felszólalás hangzott el. Az elnökségben helyet foglalt: Berend T. Iván, Esti Béla, Fukász György, Mód Aladár, Molnár János, Pach Zsigmond Pál, Ránki György, Szabó Bálint, Szerényi Sándor. Jelen volt „Rosenthal elvtárs az SZKP Társadalomtudományi Akadémiájának professzora és Pili-penko elvtárs, az SzSzSzK Művelődésügyi Minisztériumának helyettes főosztályvezetője”. MNL OL M-KS 280. f. 1965/3. 130.

fórumokon.⁷⁰ A Művelődésügyi Minisztérium volt a rendezvény fő kezdeményezője,⁷¹ amit az egyetemek marxizmus–leninizmus tanszékei, a Magyar Történelmi Társulat és az eseménynek helyet adó egyetem rendezett. A rendezvény két írásos vitaanyagon alapult: Mód Aladárén⁷² és Berend T. Ivánén. Az utóbbi címe: *A népi demokratikus átalakulás első szakaszának gazdaságtörténeti kérdései*. A két szövegre hat referátum született, köztük Korom Mihálytól és Szabó Bálinttól, akik a PI munkatársai voltak, illetve számos szóbeli kommentár, amelyek a Művelődésügyi Minisztérium időszaki kiadványában, a *Tájékoztatóban* nem sokkal később olvashatók lettek.⁷³ Egy beszámoló szerint Berend fellépése döntő volt Mód állásfoglalásának elszigetelésében, így az esemény a közöttük évek óta zajló vita sarokkövévé válhatott.⁷⁴

Alig egy hónappal később a PI kapui a kommunista párt szövetségi politikáját történetileg feldolgozó többnapos ülészak miatt nyíltak meg 1965. május 24–25-én. A rendezvényen Óvári Miklós elnökként koordinált, és Berendé volt az első, vitaindító felszólalás.⁷⁵ Vass Henrik az egy évvel később kiadott tanulmánykötet előszavában nem mulasztotta el megköszönni Berendnek is a közreműködését.⁷⁶

A párttörténetírás élő intézményközi kontextusán túl Berend kutatásait közvetlenül a PI-vel összekötő jellegzetességekre saját visszaemlékezésének vonatkozó részei hívják fel a figyelmet. Innen például azt is megtudjuk, hogy „a Párttörténelmi Intézet egy fiatal munkatársának – mint később maga mondta el nekem – feladatként adták ki egy állításaimat cáfoló munka megírását”.⁷⁷ Annak

⁷⁰ A konferenciáról szóló jelentés a Sipos János által írt cikk megjelenéséhez kötötte a vita kezdetét (Sipos János 1964: A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz. Hozzájárulás néhány vitás kérdéshez. *Magyar Filozófiai Szemle* (8.) 1. 16–74.). MNL OL M-KS 280. f. 1965/3. 131. A vita szereplői voltak ennek a konferenciának a résztvevői is, mint Berend és Mód, de rajtuk kívül kiemelhető még Szabó Bálint, Ságvári Ágnes, Balogh Sándor, Szakács Sándor, Korom Mihály, Vígh Károly. Mód tézisést alapvetően elmarasztalták, a beszámoló szerint azért, mert azt állította, hogy „a párt stratégiai vonala 1948 előtt sem tekinthető alapvetően helyesnek”. MNL OL M-KS 280. f. 1965/3. 132–135.

⁷¹ A vitát Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettes zárta le. MNL OL M-KS 280. f. 1965/3. 130.

⁷² Vitairata megjelent: Mód Aladár 1965: A népi demokratikus forradalom és a magyar népi demokrácia első szakaszának elvi és történelmi problémái. *Valóság* (8.) 3. 1–16.

⁷³ A három fő téma a PI beszámolója szerint: „1. a népi demokratikus átalakulás külső és belső feltételeinek; 2. a forradalom jellegének és szakaszainak; 3. a párt 1945–1948 közötti politikai irányvonalának kérdései voltak”. N. N. 1965: 142.

⁷⁴ M. Somlyai 1965.

⁷⁵ Óvári Miklós ekkor a KB Tudományos és Közoktatási Osztály osztályvezető-helyettese volt. Előadók voltak: Molnár Erik, Pintér István, Ságvári Ágnes, Zsilák András, Vass Henrik. Felkért felszólalók: Berend T. Iván, Betlen Oszkár, Farkas Sándor, Korom Mihály, Orbán Sándor, Szabó Bálint, Szakács Kálmán. A névsorban többségben voltak a PI munkatársai. MNL OL M-KS 280. f. 1965/14-I. 1–4.

⁷⁶ Vass 1966: 12.

⁷⁷ Berend 1997: 193–194. A bírálóat létezéséről nincs tudomásom, feltételezhető, hogy Szabó Bálintot bízták meg vele, aki az MKKE-n és a fent említett 1965-ös szövetségi politikáról

elbírálása tehát, hogy relevánsak-e Berendnek az ebben a könyvében lefektetett tézisei, párttörténeti kompetencia is volt.

Hozzáértőként lépett fel két további szerző: Ságvári Ágnes és Bródy András. Az általuk készített méltató hangú recenziók közül a korábbi, Ságvárié a *Századokban* jelent meg 1965 végén. Ságvári tudományos karrierje ekkoriban kezdett felfelé ívelni az addigi, elsősorban pártfunkcionáriusi pályáiv folytatásaként, pár évig a PI munkatársa volt, majd az igazgatóhelyettesi posztot is betöltötte.⁷⁸ Kutatásai a háború utáni évekre összpontosultak egyfajta munkásmozgalom-történetként a párt-, politika- és társadalomtörténet határvidékén.⁷⁹ Recenziójában Ságvári azt hangsúlyozta, hogy a gazdaságtörténetnek az a formája, amelyet e munkában Berend művel, egyfajta „politikátörténetként” funkcionál:

„[...] szerencsésnek mondható, hogy a gazdaságtörténészek a népi demokratikus korszak feltárásában a politikai történetírás előtt járnak, mintegy megalapozva azt [...] a gazdaságpolitikát befolyásoló bel- és külpolitikai tényezők komplex elemzése valamint következtetései politikátörténetírásunknak támpontul szolgálhat arra, miként realizálódott a káros politikai szemlélet a gazdaságpolitikában és fordítva: a gazdasági koncepcióban bekövetkezett torzulások hogyan borították fel a politikai élet egyensúlyát, vetették el súlyos konfliktusok magvát.”⁸⁰

Ságvári kifejezte elismerését a hiánypótló „politikátörténeti” olvasatért, amely tehát olyan gazdaságtörténeti elemzés volt, ahol a párt lett a történet főszereplője.⁸¹

Bródy András recenziója a *Közgazdasági Szemle* ugyanazon számában jelent meg, mint ahol Friss indító vitacikke, és ellensúlyozta annak támadó hangvételetét. Bródy a Közgazdaságtudományi Intézet kutatójaként saját tudományterülete felől nézve méltatta a munkát mint történeti produktumot. Konklúziójában mindenekelőtt az információkhoz való hozzájutás kivételes, de egyben üdvözlendő gyakorlatát emelte ki:

„Berend T. Iván könyve szép példája annak, hogy mire képes a tudományos elemzés, ha szabadon hozzájuthat a tényekhez és szabadon fejtheti ki az ezekből levont gondolatokat. Újabb adatok és tények napfényre kerülésével tán még részletesebb és

tartott ülészekon is korreferátumot tartott. A PI-nek ekkoriban sem volt olyan tudományos munkatársa, akinek gazdaságtörténeti kompetenciája megközelítette volna Berendét.

⁷⁸ Ságvári Ágnes 1960 és 1964 között töltötte be ezeket a pozíciókat a PI-ben. http://www.tortnelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5731:sagvari-agnes&catid=86:s&Itemid=67&lang=hu – utolsó letöltés: 2017. április 7.

⁷⁹ Ságvári Ágnes és Sánta Ilona szerzőségével jelent meg *A magyar munkásmozgalom története 1945–1960* című tankönyv, 1960 és 1964 között évente. Ságvári fő önálló munkája 1964-ben került kiadásra: *Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945–1947* címmel szintén a Kossuth Kiadónál.

⁸⁰ Ságvári 1965: 1290.

⁸¹ Ságvári 1965: 1291.

élesebb lesz a kép – de úgy érzem, hogy a múlt elemzésével Berend egyben a jelen közgazdaságtudományának adott fel megválaszolásra érdemes kérdéseket. E kérdések körültekintő, alapos, marxista megválaszolásától nagymértékben függ jövőendő gazdasági fejlődésünk.”⁸²

Bródy megvilágításában tehát Berend olyan történészi műveletet hajtott végre, ami a közgazdaságtudomány nyelvén is szólt. Emlékezhetünk, hogy Berend nemcsak bölcsészteret, de politikai közgazdaságtant és közgazdaság-tudományt is tanult a negyvenes–ötvenes évek fordulóján. Tudományos sokoldalúságával – miként Bródy méltatta – egyrészt az egyes tudományterületeket galvanizálta, másrészt pedig a párt gazdaságpolitikáját motiválta, miként azt Ságvári is megfogalmazta recenziójában: „egy *tudatos gazdaságpolitika kialakításához* nyújt segítséget, és ezzel hitet tesz a történetíró politikai felelőssége mellett”.⁸³ (Kiemelés – B. A.)

Ugyan Bródy András a könyvből kiolvasott kutatói szabadságot méltatta, a párttörténeti kutatás alapvető jellegzetessége volt, hogy a kutató nemcsak hogy több információ birtokában volt, mint amit nyilvánosságra lehetett hozni, de általában jogos feltételezéseként élt az is, hogy valójában sosem bocsátották a kutató rendelkezésére a teljes létező forráskorpuszt. A PI-ben ennek ellenére Berend nem volt magára hagyva a témájával, eredményessége nagy mértékben múlhatott egyes intézeti munkatársak közreműködésén. Olyannyira, hogy amint azt Berend visszaemlékezéséből megtudjuk, egy levéltári munkatársat felelősségre is vontak Berend kutatása során tanúsított „bőkezűségéért”:

„[Betekintést nyertem] az 1948–1950 közötti iratanyagok egy részébe. Hogy mekkora részébe, arról nem volt fogalmam, hiszen ez a levéltár furcsa szabálytalan szabályokkal működött. A kutató nem tudta, hogy mit kap és hogy az ott található anyag mekkora részét tekinti át. Le kellett írnom, hogy milyen kérdéseket kívánok kutatni, s a megbízott levéltárosok ennek alapján elém tették az iratanyagot. Azt, amit abból jónak láttak rendelkezésre bocsátani. Aki nekem válogatott, szerencsémre rendkívül »bőkezű« és támogató volt, s mint később kiderült, gazdagon ellátott különleges izgalmas-értékes anyaggal – ami miatt később fegyelmet is kapott. Nyomoztam.”⁸⁴

Berend leírja, hogy további anyagok elérése végett Kádár Jánoshoz folyamodott, aki elutasítóan válaszolt a kérésére, helyreutasítva őt a tekintetben, hogy mire is volna egy teljes körű elemzéshez szüksége. Kádár válasza szerint a sajtóban már korábban nyilvánossá tett anyagokból konstruálható meg a tudományos narratíva.⁸⁵ Egy következő lépcsőfokon Berendet nyomozói elszántsága és az információk elégtelensége arra ösztönözte, hogy Gerő Ernőt személyesen

⁸² Bródy 1966: 97.

⁸³ Ságvári 1965: 1293.

⁸⁴ Berend 1997: 191.

⁸⁵ Berend 1997: 192.

keresse meg a téma feltárása végett.⁸⁶ Korai oral history, vagyis a visszaemlékezés mint történeti forrás céljából készített interjú a párttörténetírásra szakosodott intézetben ekkor már bevett forrásgyűjtési technika volt. Berend valószínűleg először, de nem utoljára alkalmazta módszeresen ezt a kutatói gyakorlatot.⁸⁷

A párt történeti dokumentumai és a visszaemlékezések esetében a forráskritika nem csupán az egy időben keletkezett források összevetésére épült. A kutatóval kortárs párt dokumentumok használata döntő volt a történeti források értékelésében.⁸⁸ Berendnek az MSZMP 1956. decemberi határozata adta meg azt a szemszöveget, ahonnan a korábbi forrásokat újra lehetett olvasni. Ez olyan rugalmas határozatnak bizonyult, különösen a gazdaságpolitikát érintően, amelyre komolyabb történeti „revíziót” lehetett építeni.

Fontos narratív stratégia volt azonban az információk mellőzése az öncenzúra igényének vagy tényleges lektori követelményeknek megfelelően. Berend munkája esetében arról tudunk, hogy „csak” a „Szovjetunió szerepére vonatkozó oldalt” kellett kihagynia a munkából, vélhetőleg lektori javallatra.⁸⁹ Bár így is egyeseket meghökkentő állításokkal hozakodott elő, munkájában a párttörténetről oly módon körvonalazódott egy kritikai beszédmód, hogy mindeközben megfelelő mértékben került meg a politikai tabukat, így a Szovjetunióval való kapcsolatok konkrétumait.

Berend kutatómunkájának „hivatalos” minőségéről onnan is értesülhetünk, hogy különböző személyi és intézményi hozzájárulásokra volt szüksége ahhoz, hogy „nyomozását” lépésről lépésre végezni tudja. Gondolhatunk itt arra, hogy a Gerő Ernővel való személyes találkozó („kiderítettem Gerő Ernő telefonszámát”), a PI-ben végzett kutatások („aki nekem válogatott [...] gazdagon ellátott különlegesen értékes-izgalmas anyaggal”), Kádár Jánosnak benyújtott „kutatási kérelem” („írtam egy levelet Kádár Jánosnak”), de szocialista kontextusban még az egyetemi megbízatás a tankönyvkészítésre vagy éppen a lektori támogatás – mind olyan momentumok egy kutatás felépítésében, amelyekre bizalmi alapon lehetett Berend jogosult. A felsejlő kapcsolati hálók határozták meg személyes érvényesülését abban a heterogén világban, amit „hivatalosságként” szoktunk emlegetni.

⁸⁶ Gerő Ernő gazdaságpolitikájával Berend már a disszertációjában sokat foglalkozott, opponense, Mód Aladár szerint túlságosan megengedően. Berend visszaemlékezéséből mégis az derül ki, hogy ez volt az első alkalom, amikor Gerőt személyesen kereste fel.

⁸⁷ Erre talán a legemblematisabb példa az, amit Berend visszaemlékezésében is részletez, hogy a sok szempontból párttörténeti helyi értékű 1989-es *Történelmi utunk* megírása előtt Kádár Jánost személyesen kereste fel (Berend 1997: 295–297).

⁸⁸ Vass Henrik szavaival: „Az 1957 óta megjelent párthatározatok és párt dokumentumok felmérhetetlen eszmei segítséget nyújtottak a történészeknek is ahhoz, hogy bátran, a történelmi valósághoz hűen, szélesebb területen bontakoztassák ki a kutató- és alkotómunkát.” Vass 1963: 4. Ságvári Ágnes szavaival: „Legfőbb segítséget munkánk továbbfejlesztéséhez pártunk nagy eszmei-politikai állásfoglalásai és a Központi Bizottság elméleti kérdéseket tárgyaló határozatai nyújtják.” Ságvári 1961: 6.

⁸⁹ A lektor Vajda Imre, az MKKE tanára, a mechanizmusreform kidolgozásnak munkálataiba bevont szakember, illetve Huszár István, a Központi Statisztikai Hivatal elnökhelyettese volt.

Méltán feltételezhetjük, Berend nem a párttörténetírás terepére akart berobanni, amikor a korszak vizsgálatához hozzálátott, sokkal inkább a gazdasági reformot előkészítő politikai diskurzusok vonzották. Azt rekonstruálhatjuk azonban, hogy ehhez számára a párttörténetírásra jellemző műveleteken és intézményeken keresztül vezetett az út, tovább bővítve az addig szerzett jártasságát a közgazdaság- és a történettudomány művelésében.⁹⁰ Így tett szert végső soron egy életútjában újra és újra előtűnő párttörténeti vénára. Tézise egy, sokszínű kompetenciáinak kedvező, konjunkturális időszakban jelent meg, amikor a szocialista rendszer átfogó átalakítása újra egy sajátosan valószínű lehetőségként tűnt fel.⁹¹ Korai munkája kapcsán látható, hogy a párt történetének integráns helye volt abban a folyamatban, amely során a rendszer természetének formálhatóságáról gondolkodtak a hatvanas években.

* * *

A kommunista pártról alkotható tudományos ismeret kényes ügy volt a szocialista korszakban, mert politikai jelentőséggel bírt, hogy tényszerűen mi állapítható meg a pártról. Amikor a szocialista korszak elkezdett a nemzeti történetírás tárgyává válni, az intézményesült párttörténetíráson túl az MSZMP felé más területen elkötelezett tudományos szakemberek kísérleti terepévé is válhatott a párt múltjának elemzése. Berend számára gazdasági és történeti szaktudása, marxista elméleti felkészültsége és a párthoz való lojalitása kínálta ennek a lehetőségét. A fiatal gazdaságtörténész így állhatott elő a hatvanas évek közepére egy összefüggéseket újszerűen megvilágító gazdaságpolitika-történettel, amely óhatatlanul a párttörténet terepének is minősült. A téma Berend szakmai vértjei mögül, a gazdaságtörténeti folyamatok felől nézve kortárs olvasói szemében egyfajta kritikai párttörténetté avanszált.

Adatokhoz és forrásokhoz kellett a fiatal történésznek hozzáférnie, ami nem csupán intézményi háttérből adódó jogosítványt, hanem személyes alkalmasságot is előfeltételezett. Nem adatott meg eleve bárkinek a lehetőség oly kényes dokumentumok kutatására, mint amelyek a pártállami rendszer kiépülésének kezdetekor az MDP-ben keletkeztek. Lehetősége nyílt rá, mert a gazdasági reform

⁹⁰ Visszaemlékezésében felsorolja, mi mindent köszönhet a *Gazdaságpolitika...* című könyvének. Ezek közül az új gazdasági mechanizmus előkészítésében való politikai szerepvállalás szempontjából az első lépés az volt, hogy a „Nyers Rezső irányításával már működő reform-előkészítő bizottság” – amely név alatt bizonyára a Mechanizmus Bizottságra gondol Berend – egyik albizottsága felkérte egy gazdaságpolitikai elemzés megírására, amit meg is vitattak. Továbbá megemlíti, hogy „Hetényi István, a Tervhivatal elnökhelyettese pedig rövidesen felkért, hogy vegyek részt egy általa vezetett hosszú távú tervezési bizottság munkájában, amely a követendő gazdaságpolitika koncepciójának kimunkálásán dolgozik” – idézi fel Berend. Berend 1997: 194–195.

⁹¹ Berend itt tárgyalta gazdaságpolitika-történeti téziseinek időbeli kiterjesztésére tudományos berkekben is teret kapott, amellyel kétségtelenül fokozódott megállapításainak politikai érzékenysége. A *Századok* közölt tőle egy, a jelenkori gazdaságról szóló átfogó tanulmányt. Ez „a Marx Károly Közgazdasági Egyetemnek a felszabadulás 20. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészakán elhangzott főreferátum”, ahogy azt a közreadótól megtudhatjuk: Berend T. Iván 1965: A gazdaságpolitika két évtizede a felszabadulás óta. *Századok* (99.) 4–5. 805–832.

kidolgozásának idején a párt a gazdaságpolitikai útkeresés problémáját vette elő. Ez volt az első, de nem az utolsó momentum pályája során, amikor párttörténeti forrásokra összpontosított. Berend a maga gazdaságtörténeti háttérével nemcsak hozzászólt egyes párttörténeti kérdésekhez, hanem ennek megfelelően megkísérelte kitágítani a párttörténetírás horizontját a tudományos szférában.

Magas szintű politikai elköteleződést és ideológiai magabiztosságot jelentett az, ha valaki a párttörténeti kérdéseket volt képes vitatni. Berend így bizonyította, hogy a tudomány hagyományos intézményrendszerében, tehát az akadémiai-egyetemi körökben olyan tudást képvisel, amely az egyik legmagasabb ideológiai tétet hordozó regiszterben, a párt múltjával kapcsolatban integrálni képes a tudományos és ideológiai ismereteket. Minderre különösképp az hívta fel a figyelmet, hogy a párt olyan autoritása volt a vitapartner, mint Friss István. Vitájuk, miként Berend tézise is, a nyilvánosság előtt demonstrálta, hogy a szocialista rendszer átalakításában a párt számára a tudomány elsődleges partner.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 280. f. 1965/3. Tájékoztató feljegyzés az Agitációs és Propaganda Bizottság számára a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott vitáról (1965. május 12. Harsányi Iván és Szabó Bálint), 130–136.

M-KS 280. f. 1965/14-I. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének tudományos ülészsaka 1965. május 24–25. Előadások és felszólalások leirata.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Berend T. Iván 1962: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945–1948*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Berend T. Iván 1963: Az átmenetgazdaság kérdéseiről. *Valóság* (6.) 4. 99–108.

Berend T. Iván 1964: *Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor 1948–1950*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Berend T. Iván 1966: Friss István vitacikkéhez. *Közgazdasági Szemle* (13.) 3. 360–363.

Berend T. Iván 1983: *Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez*. Magvető, Budapest.

Berend T. Iván 1997: *Történelem – ahogyan megéltem*. Kulturtrade, Budapest.

Bródy András 1966: Észrevételek Berend T. Iván könyvéhez. *Közgazdasági Szemle* (13.) 1. 93–97.

Csató Tamás (szerk.) 1985: *Bevezetés a gazdaságtörténet irodalmába. Proszemináriumi szöveggyűjtemény*. 2. változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Friss István 1961: „Az MDP gazdaságpolitikája”. *MTA Társadalom-történettudományi Osztályának Közleményei* (9.) 1–3. 45–70.
- Friss István 1966a: Berend T. Iván könyvéről. *Közgazdasági Szemle* (13.) 1. 98–105.
- Friss István 1966b: Felfogásaink különbözőségéről. *Közgazdasági Szemle* (13.) 3. 363–366.
- Kalmár Melinda 2014: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Osiris, Budapest.
- Kornai János 2005: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Budapest.
- Markó László (főszerk.) 2001: *Új magyar életrajzi lexikon*. 2. kötet. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Mód Aladár 1963: Az átmenetgazdaság kérdései népi demokráciánk első szakaszán. *Valóság* (6.) 2. 54–68.
- M. Somlyai Magda 1965: A tudományos szocializmus oktatóinak tanácskozásáról. *Társadalmi Szemle* (20.) 6. 48–55.
- N. N. 1963: Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Tudományos Tanácsának üléséről. *Párttörténeti Közlemények* (9.) 1. 188–190.
- N. N. 1965: Vita a népi demokratikus forradalom kérdéseiről. *Párttörténeti Közlemények* (11.) 3. 142–173.
- N. N. 1978a: A Magyar Szocialista Munkáspárt néhány időszerű ideológiai feladata. A Központi Bizottság irányelvei. (1965. március 11–13.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 125–163.
- N. N. 1978b: Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei a gazdasági mechanizmus reformjára (1966. május 25–27.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth, Budapest, 301–450.
- N. N. 1979a: Az MSZMP Központi Bizottságának határozata a személyi kultusz éveiben a munkásmozgalmi emberek ellen indított törvénysértési perek lezárásáról (1962. augusztus 14–16.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. 3. kiadás. Kossuth, Budapest, 664–669.
- N. N. 1979b: Az MSZMP VIII. kongresszusának határozata a szocializmus építésében elért eredményekről és a párt előtt álló feladatokról (1962. november 20–24.). In: Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956–1962*. 3. kiadás. Kossuth, Budapest, 670–707.
- Péteri, György 1998: *Academia and State Socialism. Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and Eastern Europe*. Atlantic Research and Publications, New Jersey.
- Pető Iván 1986–1987: A gazdaságirányítási mechanizmus és a reform megítélésének változásai a hatvanas évek közepén. *Medvetánc* (6–7.) 4–1. 63–100.
- Petrák Katalin 1980: *Kézikönyv a visszaemlékezés- és memoárgyűjtés módszereiről*. 2. kiadás. MSZMP Hajdú-Bihar Megyei Bizottsága, Debrecen.
- Ságvári Ágnes 1961: A magyar párttörténetírás feladatai. *Párttörténeti Közlemények* (7.) 2. 1–18.
- Ságvári Ágnes 1965: Berend T. Iván: Gazdaságpolitika az első öt éves terv megindításakor, 1948–1950 (Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó). *Századok* (99.) 6. 1290–1293.

- Vass Henrik 1963: A párttörténetírás és oktatás egyes feladatairól a VIII. kongresszus határozatainak tükrében. *Párttörténeti Közlemények* (9.) 2. 3–25.
- Vass Henrik 1966: Előszó. In: Uő (szerk.): *A kommunista párt szövetségi politikája, 1936–1962*. Kossuth, Budapest, 5–12.
- Vígyvári András 1989: Az 1968-as mechanizmusreform előkészítésekor felmerült két koncepcióról. *Fordulat* (1.) 5. 1–27.

Pierre Nora avantgárd attaséja

K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei. A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához.

Kijárat, Budapest, 2015. 383 oldal.

A Kijárat Kiadótól megszokott, elméleti munkákhoz illően mértéktartó, mattfelete borítón két alak töpreng. A bal oldali egykedvűen és úgy néz, mint „aki már megmondta”, beszélgetőtársa pedig (minden bizsonnyal hosszú hallgatás után) maga elé meredve ezeket a szavakat mormolja: „Számomra nehezen elképzelhető, hogy nincs többé történelem.” – A figurák Roskó Gábor jellegzetes állatalakjai, akik számomra itt, *Az emlékezet betegeinek* a borítóján a kötet főszereplőjének és szerzőjének: Pierre Norának és K. Horváth Zsoltnak tűnnek. Mintha a francia történész és fiatalabb magyar kollégája ülne egymás mellett, és K. Horváth éppen Nora egyik legmagvasabb tételét emészténé vagy vonná kétségbe.

Mindenesetre a recenzált könyvben sok hasonló helyzetről olvashatunk, *Az emlékezet betegeiben* K. Horváth nemegyszer kritikus Norával szemben, akinek egyébként minden gondolata érdeklí. Összetett intellektuális kapcsolat az övék. K. Horváth úgy közvetíti a magyar bölcsészet felé a francia történész gondolatait és az azok nyomán elszabaduló emlékezetelméleti diskurzust, hogy közben kritikai igénnyel hozzá-hozzá is szól azokhoz. Egyszerre Nora budapesti képviselője – ha szabad így fogalmaznom, attaséja – és avantgárd módon nyughatatlan, nonkonformista, belső ellenzéke. Ráadásul része ennek a viszonyrendszernek egy harmadik történész is, a kötet másik, rejtett, a borítóról elmaradó főszereplője: Reinhart Koselleck, akit K. Horváth valószínűleg mindenkinél többször idéz a könyv lapjain, sokszor a problémái megoldásáért is hozzá fordul, és akinek – Norával szemben – soha nem mond ellent. Íme, a tanulmánykötet főszereplői, akik közül a recenzióban a szerzőre összpontosítok.

Ha erős is lenne azt állítani K. Horváth Zsoltról, hogy az emlékezet betege, az megkockáztatható, hogy ez a fajta múlthasználat legalábbis a „tudományos gyengéje”. 1998 óta, amikor a *Századvég*ben publikált tanulmányt az 1950-es évek kirekesztő mechanizmusai, illetve az emlékezet és a történelem kapcsolatáról,¹ végigkísérik a munkásságát az olyan írások, amelyek az emlékezetről szólnak, vagy amelyekben az emlékezetelméletek segítségével elemzi a legkülönbözőbb témákat, műveket. A *Korall*ban talán felesleges is hangsúlyozni, hogy K. Horváth nevéhez mindenekelőtt a Pierre Nora koncepcióját megvalósító, illetve a francia történész szerkesztésében megjelent hétkötetes mű, a *Les lieux de*

¹ K. Horváth Zsolt 1998: Historizált emlékezet mint „személyes történelem”. Az ötvenes évek kirekesztő mechanizmusai az emlékezet és a történelem szemszögéből. *Századvég* (Új folyam 3.) 8. 33–66.

mémoire emlékezetközpontú megközelítésmódjának és alapvető fogalmának, az „emlékezhelynek” a magyarországi recepciója fűződik. Még 1999-ben – tizenöt évvel az eredeti megjelenés után – közölte a szóban forgó mű szintén Pierre Nora által írt bevezetőjét, az *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája* című nagyesszé magyar fordítását az *Aetas*-ban, és ugyanabban a lapszámban azt is összefoglalta, hogy a programadó írás és a francia emlékezhelyeket összegyűjtő hét kötet végül miként váltak paradigmaformáló művekké.² A kettős munkával azóta sem hagyott fel. Továbbra is kutatja, kommentálja a *Les lieux de mémoire* vastag hatástörténetét, illetve fordítóként és szerkesztőként foglalkozott a mű további részeinek magyarra átültetésével.³ K. Horváth Zsolt az évek során emlékezetkutatóvá avanszált, és az emlékezet(helyek)ről szóló nemzetközi irodalom budapesti mintaolvasójából, szemlélőjéből, illetve honosítójából a diskurzus résztvevőjévé vált. Az időközben született cikkeiből tizenötöt rendezett sajtó alá, ezek olvashatók *Az emlékezet betegeiben*, az egyik utolsó könyvben, amit halála előtt Pálinkás György a Kijárat Kiadó igazgatójaként még gondozhatott.

Az emlékezet betegei olyan szövegek gyűjteménye, amelyek vagy az emlékezet mibenlétét firtatják (gyakran a *Les lieux de mémoire*-ra, annak recepciójára összpontosítva), vagy szűkebb témákat elemeznek a közösségi-társadalmi múlt-használat aspektusából, miközben adalékokat osztanak meg az utóbbival kapcsolatban. Vagyis azokat a cikkeket is lehetséges emlékezetelméleti fejtegetésként olvasni, amelyeket a szerző megírásuk idején alapvetően nem (vagy nem önmagában) annak szánt.

A kollektív emlékezet egyik vezető hazai kutatója tehát kötetbe szerkesztette a témában írt legfontosabb cikkeit. Könyve lelegején mégis sietve tisztázza, hogy újabban a minket most érdeklő fogalom „elég jelentősen átalakult. [És e]z a többé-kevésbé láthatatlan folyamat természetesen aggodalommal töltheti el a történeti és társadalmi kérdések kereszteződésében kérdezősködő kutatót, hisz nem fogja tudni pontosan megmondani: mi is az emlékezet?” (9) K. Horváth kötetindító szövegében megfogalmazott, és így számára valószínűleg mindennél fontosabbnak tartott aggodalma jogos, de talán túlzó is. Igaz, az előtanulmányban hiába keresünk tételes emlékezetdefiniációt, és a kötetbe került tanulmányokban különböző meghatározásokat találhatunk, de a tizenöt év alatt keletkezett szövegekben fel-feltűnő fogalomvariánsok igenis összegyúrhatók. Ezt bizonyítja, hogy a bevezetésben végül maga a szerző is ad egy kvázi meghatározást (rögtön miután megosztotta olvasójával a fogalomalkotással kapcsolatos aggodalmait), de a könyvet olvasva egyébként is tapasztalható, hogy a fel-feltűnő fogalomvariánsok nem lehetetlenítik el a kötet gondolati egészként való működését, hiszen, bár nincsenek teljes fedésben, nem is mondanak ellent egymásnak. Igaz, a kötet vége felé laza körvonalú

² Nora, Pierre 1999: *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája*. (Ford.: K. Horváth Zsolt.) *Aetas* (14.) 3. 142–157; K. Horváth Zsolt 1999: *Az eltűnt emlékezet nyomában. Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe*. *Aetas* (14.) 3. 132–141.

³ Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. (Szerk.: K. Horváth Zsolt.) Budapest.

(a személyes emlékezet terminusával is kiegészített) szuperfogalommal terebélyesednek, viszont ezen belül illeszkedne, talán ahhoz hasonlóan, ahogy a tökéletlen, de mégiscsak összezárható matrisokababák lötyögnek egymásban. Az *emlékezet betegek*ben található legáltalánosabb definíciók szerint az emlékezet „társadalmi normákkal és politikai szándékokkal erősen befolyásolt” (9), térben és időben változó kulturális (gyakorlat)rendszer, a történelem mellett a múlt alternatív kimunkálása (106). Ennél egzaktabbak azok a meghatározások, amelyek szerint az emlékezet a múlt társadalmi, politikai tapasztalata (302); másként: közérdekű és társas használata (141). A fentiekén túl K. Horváth olykor konkrét példákkal úgyszintén igyekszik egyértelművé tenni, hogy mit is ért az emlékezet: megemlékezéseket, emlékműveket, örökséget, emlékezetpolitikát, muzealizációt (326), sőt mítoszokat („vagyis” városi legendákat, múltbeli hiedelmeket) (129).

A szerintem még kezelhető, de tagadhatatlan fogalmi válsággal szorosan összefügg az emlékezet „betegeskedése”, amiről K. Horváth már a kötet címében hírt ad. Az 1970–1980-as évek emlékezetkonjunktuurája – mint a szerzőtől megtudjuk – túl jól sikerült, és annyira népszerűvé vált, hogy nem kerülhette el a radikális átpolitizálódást és a kommercializálódást. Társas múlthasználatunk, úgy tűnik, éppen vígan megy tönkre. A párhuzamosan tenyésző fesztiválok, örökségesítési kampányok és a történettudománnyal nem törődő (néha büszkén szembemenő) alternatív műltfeldolgozások eredményeként már senki sem képes a kezében tartani azoknak a kérdéseknek a kezelését, hogy minek lehet emlékezete, illetve, hogy mennyit és miként szabad a múlttól (repetitíven, hívószavakra szűkítetten) beszélünk. Az emlékezet (fogalma) kilépett a medréből, óhatatlanul sekélyesebbé vált, és éppen az elmocharasodás felé tart – állítják különböző hangsúlyokkal többek között Nora, Assmann, Ricoeur és a szerzőnk „naiv patológiái” (15–17, 309–310). (Egyébként, bár K. Horváth belefogalmazta a köteté címébe, hogy az emlékezet „beteg”, a 2000 és 2015 közötti időszakból válogatott cikkekben nem sokat olvashatunk erről az utóbbi időben diagnosztizált, a kötetben lévő szövegek közül elsőként csak egy 2010-es tanulmányban jelzett válságról.)

A szanaszét szerteágazó, divatos és betegeskedő emlékezet tehát a mérlegre helyezett könyv témája. Ez azonban csak annak olvasása közben válik teljesen világossá. Az *emlékezet betegek* ugyanis első pillantásra, a fejezet- és tanulmánycímei, de különösen – a szövegek alcímeit nem közlő – tartalomjegyzéke alapján jobbára egy költő gyűjteményes kötetét juttathatja a könyvvel ismerkedő eszébe. Vegyük például a harmadik „ciklus”, a *Képes beszéd* című fejezet tartalmát: *Néhány bevilágított mozgókép; Nyomkeresés: az emlékezés nulla foka; Mozgalom és Epochenwollen; Kifelé a szögettőből*. Nem egy, kézírata címén rágódó költő fordulhatna ide segítségért. (Rögtön hozzá kell tennem: éppen a recenzált könyvben olvastam, hogy Patrick Garcia szerint „Nora megközelítése a mélyben poétikai jellegű” [339].) Inkább használható tartalomjegyzékként a kötet vége, a tanulmányok korábbi megjelenési helyeinek listája, amely feltünteti az alcímeket és azokkal együtt a szövegek konkrét tárgyait is. A cikkekről azonban sem a tartalomjegyzék, sem a címeik, sem a korábbi megjelenések listája nem árulja el, hogy

(még ha csak másodlagosan is, de) az emlékezetről is szólnak, és így azok a könyvet először kézbe vevő érdeklődő számára olyan esettanulmányoknak tűnnek, amelyek nem érintik a társas múlthasználat kérdéseit.

A fentiek miatt fontosnak tartom, hogy részletesebben foglalkozzak a kötet tartalmával, mint ahogy tanulmánygyűjtemények esetében általában indokolt lenne, és – az emlékezettel kapcsolatos relevanciájuk szempontjából áttekintve – egy alternatív tartalomjegyzék formájában röviden sorra veszem a cikkeket.

Szorosan véve magával az emlékezetediskurzussal (és elsősorban a *Les lieux de mémoire*-ral) öt, az emlékezet társadalmi és bölcsészettudományi felértékelődésében mindennél jelentősebb szerepet játszó holokauszttal három, az államszocializmus korabeli vagy a korszakra visszamutató emlékezettel hat tanulmány foglalkozik. (Egyedül *Az idő újabb cáfolata* című, időfilozófiai és historiográfiai esszé nem sorolható egyik csoporthoz sem, és egyébként is ez az írás az, amelyik – megítélésem szerint – nem kapcsolódik közvetlenül a kötet mestertémájához, az emlékezethez.) Az emlékezetediskurzushoz legszorosabban tartozó szövegek a naplók és memoárok múltkezeléséről, illetve az emlékezet eszme- és fogalomtörténetéről szólnak Halbwachstól a vichyi Franciaország második világháború utáni hivatalos emlékezetpolitikai interpretációján, az 1970–1980-as évek emlékezetboomján és a *Les lieux de mémoire*-on át a *postmemory* fogalmáig (utóbbit Marianne Hirsch vezette be azon nemzedékek emlékezetének megragadására, amelyek tapasztalatok hiányában gondolnak vissza olyan időkre, mikor még meg sem születtek).⁴ A holokauszt feldolgozásával foglalkozó szövegek konkrét témái, apropói a munkaszolgálatos György Lajos és Justus Pál vészkorszakhoz való, 1944 utáni személyes viszonyulása; illetve Jancsó Miklós holokauszt utáni zsidóságról szóló filmjei (mindenekelőtt a *Jelenlét*-trilógia) és Szabó István *Szembesítés* című mozija, amely a náciitlanítási kampányba illeszkedő Wilhelm Furtwängler elleni eljárást vitte vászonra. Az államszocializmus időszakához kapcsolódó cikkek is sokfélék: olvashatunk a Rákosi-korszak nyelvét (egyszerre hátborzongatóan és megmosolyogatóan) elsajátítani próbáló önéletrajzírókról; az ország egykori legmagasabb lakóépületéről, a pécsi Magasházról; Kádár-kori dokumentumfilmekről; a neoavantgárd két radikálisan különböző dokumentátoráról: Dobos Gábor fotósról és az Artpool Művészetkutató Központtól; illetve a létező szocializmus emlékezhelyeiről: a Munkásmozgalmi Panteonról, a 300-as és 301-es parcellákról, a Szoborparkról és a Terror Házáról.

A fenti témáknál fontosabb azonban, hogy miközben K. Horváth ezekkel a jelenségekkel, alkotókkal, művekkel és intézményekkel foglalkozik, ritkán feledkezik meg az emlékezetről. Ha egyes szövegek első olvasata alapján úgy is tűnik, hogy nem a társas múlthasználat, hanem például egy film áll a középpontban, idővel kiderül, hogy vagy az emlékezet felőli megközelítés szolgálja

⁴ A Maurice Halbwachs utáni emlékezet(elmélet) mozaikos, K. Horváth Zsolt különböző cikkeiből összeilleszthető, de sok szegmensre kiterjedő történetéből, historiográfiájából igazán csak az Assmann házaspár és az „örökség” testvérfogalmának/jelenségének részletesebb ismertetése hiányolható. Igaz, talán jogosulatlan hiányt emlegetni, hiszen a recenzált könyv nem monográfia.

a film megértését, vagy a film révén tudhatunk meg többet az emlékezetéről. Az állami szállítmányozási céghez, a MASPED-hez bekerülni próbálók önéletrajzainak analízise arról is szól, hogy miként lehet irányítani a memóriát, valamint hogy rendszerváltások utáni határhelyzetekben a személyes emlékezetet és az emlékezetpolitikát lehetetlen hézagmentesen egymáshoz illeszteni. Egy másik tanulmányában az interjúkra alapozott, úgynevezett történelmi dokumentumfilmek kapcsán K. Horváth Zsolt arra mutat rá, hogy ezek a művek olyanok, akár a memoárok: a(z interjúk) jelen(ének) normái, meggyőződései felől tekintenek vissza a múltra, és így óhatatlanul anakronisztikusak. Már az Artpool küldetésének felfejtése közben világítja meg a szerző azt a kettősséget, miszerint amíg történészként óvakodnunk kell az emlékezet és az örökség töresekét kitakaró, folytonosságot szerkesztő, „bornírt” szemléletétől, addig a mindenkori (így a mai) identitások építéséhez szükségünk van a történelmi folytonosság képzetére. Hasonló ellentmondásokon, a fotónak az emlékezésben betölthető szerepén töpreng K. Horváth a neoavantgárd szcénával együtt élő Dobos Gábor képei kapcsán, miközben a fotó halottakat jelenbe idéző képességét és az efemer, egyszeri koncertek, *happeningek* dokumentálhatatlanságát helyezi egymás mellé. Ugyanakkor a részletesen elemzett helyeket: a Magasházat, a Munkásmozgalmi Panteont, a 300-as és 301-es parcellákat, a Szoborparkot és a Terror Házát egyrészt emlékezhelyekként interpretálja; másrészt a pécsi toronyház apropóján illusztrálni tudja azt, ahogyan a személyes múltkép ellenáll az emlékezetpolitikának, a másik négy hely elemzése révén pedig megrajzolja a létező szocializmus rendszerváltás utáni állami és társadalmi emlékezetét. György Lajos és Justus Pál története a holokauszt utáni „nagy csendhez”, az antifasiszta ellenállás emlékezetpolitikai narratívájának elutasításához, illetve mindezek lélektani alapjaihoz viszi közelebb az olvasót. Jancsó Miklós pedig úgy kerül bemutatásra, mint e „nagy csend” egyik megtörője, valamint olyan alkotó, aki képes volt a holokauszt és a vézskorszak előtti (hegyaljai) zsidóság emlékezetét eloldani a személyektől, majd helyekhez kötni azt. Végül még az a *Szembesítés*-elemzés is sokat árul el az 1945 utáni német(ekre rótt) emlékezetpolitikáról, amelyik a kötetben egyedülként valóban inkább műelemzés, mint emlékezetelméleti szöveg.

Az éppen szóba hozott *Szembesítés*-elemzésen és *Az idő újabb cáfolatán* kívül tehát K. Horváth a kötet minden cikkében az emlékezettel határos vagy összefonódó, összetett problémákat, az emlékezet kérdéseitől elválaszthatatlan történelmi jelenségeket vagy egyenesen emlékezetelméleti jelenségeket jár körül. *Az emlékezet betegei* kimondottan problémaközpontú és (ha lehet, még annál is inkább) teoretikus kötet. Cikkeinek zöme *mainstream* teóriák, illetve a fősodortól távolabb kallódó, mégis alapvető elméleti művek szintézise. Sűrű könyvek sűrű és együttes olvasatai. Itt kell megjegyeznem, hogy a könyvet ugyanakkor hálás dolog kézbe venni, K. Horváth Zsoltnál ugyanis kevés jobb tollú szerzőt találunk a kortárs értekező prózában, aki nem szépíró vagy irodalomtudós. A magyar Nora-kötethez írt paratextusa az újabban mindenekelőtt Radnóti Sándornak köszönhetően jelentős magyar elő-/utótanulmány-irodalom egyik újabb remek

tétele, a György Péter-*Festschrift*ben⁵ megjelent írása, *A Nap az apa* pedig az egyik legszemélyesebb, így (a műfaj felől nézve) leghitelesebb köszöntőkötetbeli szaktanulmány, amit eddig olvastam. K. Horváth szövegeiben megfér egymás mellett néhány köznyelvivé lazított mondat, bekezdés, a humor, az irónia, illetve a szükségképpen idegen szavakkal tűzdelt, merev tudományos nyelvhasználat. Utóbbi talán éppen emiatt az összetett stílus, az oldott hangvételű mondatok társasága miatt válik olykor alig észrevehetően ironikussá, másként megfogalmazva: a szerző miközben *pro forma* tiszteletben tartja a diskurzus formai, stilisztikai követelményeit, néhány mondat erejéig össze-összekacsint azokkal a bölcsészekkel, akik a könyvtárból olykor nem haza, hanem a Wichmannba sietnek, vagy akik a neoavantgárdal korántsem a könyvben találkoztak először.

Ugyanezeknek a szintetizáló tanulmányoknak a módszertana az adott diskurzus vagy historiográfiai korpusz fontos tételeinek problémacentrikusan válogatott, az exkurzusok vonzásának nehezen ellenálló, de részletekig menő elemzése és összeolvasásaként jellemezhető. A szerző első lépésben a historiográfia klasszikusait, a történetelmélet, a társadalomtudomány, illetve (a tudományköziség K. Horváth Zsoltnál egyáltalán nem csupán szlogen!) a filozófia, művészet-történet, pszichológia egyes paradigmaformáló könyveit, tanulmányait válogatja ki. Majd ezeket tallózza, kivonatolja és illeszti egymáshoz úgy, hogy az adott tanulmány elején vállalt probléma (mondjuk a magyar és a francia „nagy csend” okainak vagy a művészetet magába szívó avantgárd életvitel mibenlétének) megfajtásához, de legalábbis jelentőségének felismeréséhez közelebb jussunk. A szerző módszertanának szerves része a léptékváltás. Az adott kérdések felfejtésében K. Horváth Zsolttal tartó olvasó sokszor találja magát eltérő léptékeken. A fentebb felsorolt konkrét témák (személyek, művek, helyek emlékezete) általában a legkisebb léptéken válnak láthatóvá; emellett még rendszerint átváltunk arra a (mezzo)szintre, amelyen az adott (hol francia, hol német, hol magyar) társadalmi kontextus vagy szakmai (történelmi, szociológiai, pszichológiai, építészeti, közgazdasági) diskurzus kirajzolódik; végül felfogható a legnagyobb léptékként az a történelemfilozófiai vagy emlékezetelméleti keret, amely a kötet minden írásának lényeges, sőt – azok számára legalábbis, akik *Az emlékezet betegeit* egységes műként szeretnék olvasni – leglényegesebb része.

Értelemszerűen szintén szintetizáló szövegek, mégis meg kell különböztetnünk a kötet másik felétől azokat a cikkeket, amelyek sajátosabb metodológiát követnek, és amelyek közül négy (legalább részben vagy a célját tekintve) fogalomtörténeti munka, kettő pedig a *Les lieux de mémoire* emlékezhely-szócikkeinek magyar változata. K. Horváth tehát nemcsak historiográfusként foglalkozik a 20. század vége felé életre hívott történetírói hagyományok közül a kosellecki *Begriffsgeschichte*vel és persze a norai *lieux de mémoire*-megközelítéssel, de történetíróként is csatlakozik ezekhez a vonulatokhoz. Sőt, a legfrissebb, Maurice

⁵ Orbán Katalin – Gács Anna (szerk.) 2014: *Emlékkerti köorooslán. Írások György Péter 60. születésnapjára*. Budapest.

Halbwachs és Hermann Minkowski „elfelejtett könyveiről” szóló tanulmányában egyenesen azt szorgalmazza, hogy a Pierre Nora által (akaratán kívül) sikerre vitt fogalmat Reinhart Koselleck eszközeivel is meg kell vizsgálni, vagyis hogy végre írjuk meg az emlékezet fogalomtörténetét (346). Ugyanez a tanulmány (legalábbis az Halbwachsszal foglalkozó fele) az emlékezet társas felfogása kezdetének, korábbi emlékezetinterpretációkkal való viszonyának ered a nyomába, és rögtön egy fejezete lehetne ennek a szerző által szorgalmazott fogalomtörténetnek, aminek a folytatását K. Horváth részben már megírta a magyar Nora-kötet (most újraközölt) utótanulmányaként. Ezekon kívül a szerző bevallotta (214) fogalomtörténeti vázlat formájában dolgozta fel a „valóság” terminusának 20. századi magyar kultúr-/értelmiségtörténetbeli használatát, és én *Az idő újabb cáfolatát* is úgy olvastam, mint az „idő” fogalomtörténetének olyan skiccét, amely a modern (társadalomtörténet-)filozófia periódusára összpontosít.

K. Horváth Zsolthoz közel áll a félmúlt magyarországi progresszív művésze. *Az emlékezet betegeinek* mintegy harmada az ebből az időszakból vett avantgárd művek, alkotók kapcsán szól az emlékezetről. E szintér ideáltipikus szereplőjéről írta a szerző, hogy „az életet addig tekinti élhetőnek, ameddig a határai feszegethetőek” (263). Nos, K. Horváth pedig mintha a témáit tartaná addig izgalmasnak, tárgyalásra érdemesnek, ameddig a határaik feszegethetőek. Gondolkodásmódjában van valami vagányság, nonkonformizmus. Ahol lehet, széles gesztusokkal az egyszerűsítések ellen fordul: nem fogadja például el, hogy a cselekvési és a politikai szabadság azonos (79), vagy hogy politika és pártpolitikai mező megegyezne (170). Vitatkozik a fekete-fehér gondolkodásmóddal: a nyelvi fordulat idején relativizmust hirdetőkkel ugyanúgy, mint azokkal, akik kanonizálni akarják a történeti események (elsősorban a holokauszt) narratíváit, tropológiáit (249); a Pruitt–Igoe lakótelep felrobbantását a modern építészeti végpontjaként kinevezőkkel ugyanúgy, mint azokkal, akik ezt a súlyos urbanisztikai kudarcot építészeti irrelevánsnak tartják (173, 176); azokkal, akik a totalitarizmus idején élőket elvágólagosan áldozatokra és kollaboránsokra osztják fel (45, 59); vagy azokkal, akik a fotókat csak a képzőművészettel vagy a színházzal tudják kapcsolatba hozni (ő maga, legalábbis Dobos Gábor fotóira, inkább dokumentumokként tekint, 270).

Még inkább bizonyítja K. Horváth nonkonformizmusát, hogy amikor apóriával találkozik, megkerüli, és nem gázol a közepébe, az ott veszteglő bölcsészek közé. *Az idő újabb cáfolatában* többek között Edmund Husserl, Fernand Braudel, Michel Foucault, Paul Ricoeur, Reinhart Koselleck, Hermann Bausinger időértelmezéseit, tehát csupa olyan interpretációt vesz sorra, amelyek megpróbáltak túllendülni azon, hogy „[v]oltaképpen nincs egyszerű, tiszta és egyértelmű időtapasztalat, a temporalitás létmódja maga aporetikus” (113). Hasonlóképpen tesz, amikor a visszaemlékezések és az egyéb történeti források közötti ellentmondásokon töprengő (irodalom)történészeknek azt ajánlja, hogy hozzá hasonlóan inkább fogadják el egyszerűen fikciónak a memoárokat, és a memoáíró gondolkodása, emlékezési stratégiája forrásaiként vegyék újra kézbe a munkáikat

(36, 39–40). Közös témánk szempontjából azonban az a két javaslata a legfontosabb, amelyeket a „beteg” emlékezet kezelésével kapcsolatban tesz. Egyrészt, hogy vegyük tudomásul az emlékezet és a történelem, illetve a normatív emlékezetpolitika és a múlt tudományos vizsgálata között feszülő összeférhetetlenséget, és kiegyezésük erőltetése helyett inkább vizsgáljuk tudományos témaként magát az emlékezetet. Másrészt – javasolja K. Horváth – ne ijesszen el bennünket ettől a témától a popularizálódás, politizálódás és kommercializálódás sem. Mindezek ellenére a társas múlthasználat példáiról nem a mennyiség, hanem a minőség alapján érdemes ítélnünk, ezáltal pedig az emlékezet kapcsán mindent gyanús-ként észlelő normatív gondolkodásmód csapdáit is elkerülhetjük (17).

A társadalomtudós nonkonformizmusa, az előtte szólókkal való vitatkozás vágya több esetben oda vezet, hogy nemcsak összegzi, problémacentrikus rendbe fésüli a kiválasztott kérdés irodalmát, hanem tovább is gondolja azt. Hozadéakai közül a legfontosabbak közé tartozik az a merész megállapítás, hogy „az emlékezet története az erőszak ellentörténete is egyben” (317). A kijelentést egyfelől arra alapozza, hogy a 20. században két alkalommal került előtérbe az emlékezet, és ezek ideje mindkétszer a világháborúk feldolgozásának éveire esett; másfelől arra a hármas párhuzamra épít, amit az eliasi értelemben vett hétköznapi erőszak visszaszorulása, a háborús pusztítás egyre féktelenebbé válása és az emlékezet fokozatos térnyerése között mutat ki. Hasonlóan értékes (és sommás) a holokauszt-ábrázolások továbbgondolása, amely kapcsán a szerző arra jut, hogy a vész-korszak etikai biztosítékokkal, tabubástyákkal védett, érzékeny (metafora)kánonjához a képi feldolgozások könnyebben férnek hozzá, mint a szövegek (249). S rögtön emellett említendő K. Horváthnak az a felismerése, miszerint a vész-korszak megértésében inkább a segítségünkre lehet a képzelet, a fikció, mint a holokausztfeldolgozások bevett módja, amely túlélők személyes emlékeinek felidézésére szorítkozik, és így „a magyarázat tárgyát magával a magyarázóval próbálja megmagyarázni” (252).

A fenti esetekben K. Horváth egy-egy mondatot, bekezdést, vagyis egy fontos gondolatot tapasztal hozzá az aktuális (rész)diskurzushoz, de cikkeinek fő célja, hogy összegezzék az előtte leírtakat. *Az egyetlen metafora felé. Archivum, leltár, katalógus és az emlékezet listái* című tanulmányában viszont szinte végig azért rekapitulálja mások ötleteit, gondolatmeneteit, hogy azok segítségével a saját meglátásait fejthesse ki. A kötet egyetlen eddig kiadatlan tanulmánya egyúttal az a szöveg, amellyel a magyar társadalomtudós kétségtelenül csatlakozik a *Les lieux de mémoire* körül terebélyesedő, mind a könyvben, mind a recenzióban sokat emlegetett kritikai irodalom szerzőihez. Ebben a cikkben olvasható az a váratlan, de jogosnak tűnő, az ünnepelt mű sikerének ellentmondásosságára rámutató megállapítása, hogy amíg boldog-boldogtalan idézi Nora programadó esszéit, addig a könyv további, lényegében hét kötetre rúgó részével alig foglalkoztak (332). A lényegre (és egy villanás erejéig a mű tekintélyére) törő mondat mellett nővum a *Les lieux de mémoire* műfajának részletes elemzése is (330–332, 335–339, 340–345). A műfaj részletes tisztázásának téjét nemcsak az növeli, hogy eddig mind Nora,

mind mások adósak maradtak ezzel, hanem az is, hogy a szóban forgó vállalkozás hasonló témájú írások, könyvek egész sorát, voltaképpen egy új műfajt indított útjára. K. Horváth analízise az első kötet, a *La République* két recenzióinak tapogatózásából indul ki, melyek szerint a *Les lieux de mémoire* valamiféle inventárium, leltár, lista.⁶ Az emlékezet betegeinek szerzője elfogadja ezt a műfaji besorolást, azt azonban nem, hogy szűk harminc év alatt senki nem gondolta mindezt se tovább, se újra, és ő bontja ki, hogy miben is áll a Nora által szerkesztett kötetek lista- és archívumszerűsége. Hogy miben? Dióhéjban: Egyrészt, a könyvsorozat szerkezete nem hierarchikus, hanem mellérendelő; nem a fastruktúrához, hanem – Gilles Deleuze és Félix Guattari fogalmát kölcsönözve – a rizómához (a gyöktörzshöz) hasonló. Másrészt, illik rá Michel Foucault archívumfogalma, tehát a benne található denotatív elemek mellett a „kijelenthetőségek rendszerét” is tartalmazza, vagyis azokat a szabályokat, amelyek alapján emlékezhelylyé avanszálnak egy „hely”, illetve amelyek alapján vizsgálhatjuk az ilyen helyeket. Harmadrészt (és főképpen) – mindenekelőtt Umberto Eco listákról szóló művét továbbgondolva – a *Les lieux de mémoire*-ba bekerült emlékezhelyek úgy viszonyulnak az összes emlékezhelyhez, ahogy a levéltárban (fenn)maradt iratok az összes valaha keletkezett irathoz, vagy az enciklopédiák szócikkei a teljes tudáshoz: „tematikailag válogatások, jelentésükben pedig sűrítmények, melyeknek listája metaforikusan képezi le az elképzelhető összes emlékezhelyet” (337).

Summa summarum: *Az emlékezet betegei* ugyan nem a rendszeresség és a teljesség igényével, de összefoglalja, elemzi és kritizálja az emlékezetelméleti diskurzust, miközben neki-nekirugaszkodik a fogalomtörténeti feldolgozásnak és a honosításnak. Utóbbiért a magyar bölcsészek, a kosellecki megközelítésért pedig Nora minden valamire való olvasója becsülheti a szerzőt (és várhat az újabb fordítások megjelenésére). K. Horváth Zsolt tehát egy roppant és nem véletlenül divatos történetelméleti témakört hoz közelebb Magyarországhoz, miközben kisebb-nagyobb mértékben hozzá is járul ahhoz. (Már csak ezért is megérdemelt volna egy gondos tördelő- és egy akármilyen olvasószerkesztőt.) Következésképpen, akinek ott van a polcán a *Les lieux de mémoire* valamelyik kötete vagy a magyar Nora-válogatás, netán Jan Assmanntól *A kulturális emlékezet*, az szerezz be melléjük *Az emlékezet betegeit*, mert a témában magyarul olvasható szekunder irodalom egyik legfontosabb tétele. Akinek pedig több hite maradt a folytonosságban és a zárt formákban, mint a szerzőnek, az velem együtt reménykedjen abban, hogy talán egyszer K. Horváth Zsolt emlékezet-monográfiáját – vagy a magyar emlékezhelyek kötetét – is olvashatjuk. Lenne mire alapozni ezeket a fontos (elképzel) könyveket.

Veress Dániel

⁶ Így címkézte fel a *Les lieux de mémoire* első kötetét Mona Ozouf, a félmúlt francia történetírásának élbolyában, Nora társaságában emlegethető képviselője, illetve meglepő módon a műről rövid ismertetést közlő jogtudós, Jean-Pierre Machelon.

„Csokonai redivivus”, avagy Szilágyi Márton Csokonai-biográfiája mint irodalomtörténeti jelenség

*Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói.**

Ráció Kiadó, Budapest, 2014. 508 oldal.

Szilágyi Mártonnak, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanárának akadémiai doktori értekezése¹ és a belőle megalkotott könyv² a magyar irodalmi kánon egyik legkutatottabb alkotójának életművével foglalkozó publikációk hosszú sorába illeszkedik. Ennek bizonyításához szükségtelen a mű közel ötvenlapos bibliográfiáját idézni, elég Julow Viktornak, Vargha Balázsnak, Szilágyi Ferencnek vagy újabban Debreczeni Attilának a 19. század korai történetével foglalkozó kutatók – történészek, filológusok, irodalmárok, néprajzosok stb. – körében közismert, monografikus igényű munkáira utalnunk. Szilágyi Márton könyve mégiscsak úttörő jelentőségű életrajz, nélkülözhetetlen szakkönyv Csokonai korának kutatói számára. Nemcsak azért, mert 2005-ben, a Szilágyi értekezéséig megjelent Csokonai-monográfiák után is került még elő a költői életmű szempontjából alapvető

* A recenziót Ablonczy Balázs szemináriumára (ELTE TDI Művelődéstörténeti Doktori Program) készítettem 2015 tavaszán. Köszönöm tanáromnak az íráshoz tett kritikai észrevételeit.

¹ Szilágyi Márton 2010: *Csokonai Vitéz Mihály pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok egy írói életpályához*. Budapest. (http://real-d.mtak.hu/271/4/SzilagyiiMarton_5_MU.pdf – utolsó letöltés: 2016. január 30.)

² A könyv megjelenése óta bemutatták a szerző újabb kötetét, a *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról* (Ráció, Budapest, 2016) című tanulmánygyűjteményt, amelyben a Csokonai-biográfiában vizsgált, nemzeti relevanciájú irodalomtörténeti alapkérdés (az értelmiségi, a költő társadalomtörténeti helye) az 1840-es évek reformkori irodalomtörténetének vonatkozásában kerül görcsö alá a Szilágyi által a Csokonai-értekezésben megismert, különleges művelődés- és mikrotörténeti érzékenységgel. Szilágyi Márton tolla alatt kirajzolódóban van egy olyan új irodalomtörténeti narratíva, amely a késő 18. században és a 19. század első felében történő nemzeti megújulás irodalmi vonatkozásait az író-költő értelmiség társadalmi és politikai pozicionálhatósága mentén közelíti meg. Noha az új Szilágyi-kötet felhasználja az itt ismertetett Csokonai-biográfia tanulságait, ily módon Csokonainak mint irodalomtörténeti jelenségnek is komoly új horizontot nyit, mégis célszerűnek látszik a korábbi Csokonai-életrajzról külön és részletesen szólni. Az újabb kutatásokat olvasva ugyanis világos, hogy módszertana és aprólékos kidolgozottsága miatt, valamint korszakát tekintve is a jelen recenzióban tárgyalt monográfia a Szilágyi Márton nevéhez kötődő különleges irodalomtörténeti kísérlet fundamentumának tekinthető.

fontosságú primer forrásanyag,³ hanem azért is, mert Szilágyi a Csokonai-problematika valamennyi nagy kérdéséhez önálló válaszokat rendelt hozzá. Kiegészítette, és az eddigieknél tágabb irodalomtörténeti összefüggésrendszerbe helyezte a Csokonai-értelmezést, elemeire bontva tárgyát, minden korábbinál alaposabb filológiai, társadalom-, irodalom-, intézménytörténeti és folklorisztikai elemzésekkel rakva ki új képpé a rájuk rakódott hagyománytól átformált részeket – ráadásul mindezt lenyűgözően alaposan és igényesen.

A legnemesebb értelemben vett irodalomtörténetről van szó: filológiai, historikus pontossága rendkívüli kultúrtörténeti alaposággal és módszertani szempontból önmagán túlmutató, nagyon tanulságos, egyúttal arányos és nem öncélú elméleti tájékozottsággal párosul, miközben új adatok tömegével gazdagítja, sőt, összességében új kontextusba helyezi vizsgált kérdéskörét.

Megközelítésmódja a magyar irodalomtörténetben tulajdonképpen újszerű: könyvének műfaja életrajz (alapvetően Csokonai élettörténetének kronológiája szerint halad), tárgya irodalomtörténeti (célja, hogy megragadja az írói szerep egykorú társadalmi feltételeit, Csokonai költői öntudatának nyomait követve), az elemzés léptéke pedig mikrotörténeti (a költő életének kontextusait és konfliktushelyzeteit rekonstruálja írásai és számos – mondhatni teljes körű – „külső” forrásanyaga alapján). Azt mutatja meg, hogy az írói személyiségnek és környező társadalmi közegének kölcsönhatása hogyan hatott a vizsgált írástudói öntudatra, és ez miként illeszkedik a kor általános kultúrtörténeti problémáiba. Kritikai vizsgálatnak veti alá eddigi ismereteinket, azokat a kontextusokat keresve, amelyek Csokonai Vitéz Mihály életét és költői működését meghatározták. Ennek nyomán pedig általánosabb, a vizsgált személy életénél tágabb érvényű következtetésekhez is eljut: mintát kínál annak az alapvető kérdésnek a megválaszolására, hogyan gondolták el a 19. század hajnalán, a reformkor nagy költőnemzedéke(i) előtt és idején az ideáltipikus költőt, hogyan hatott a magyar kultúrközegnek erre a tipológiájára Csokonai, és konkrétan miként befolyásolta ez a nemzeti irodalom alakulását a magyarság modern nemzetté válásának időszakában. A kötet merész és eredményét tekintve üdítő hatású módszertani célja az is, hogy mintát adjon arra, miképpen lehet az életrajz a társadalomtörténet-írás eszköze. A szerző saját meghatározása szerint: új ajánlat született a Csokonai-életrajzra, átfogó elbeszélés (narratíva) újraalkotott biográfia formájában.

Az értekezés tulajdonképpen három gondolati szálon fut végig: 1. Csokonai életművének és élettörténetének aprólékos újragondolása; 2. (bizonyos értelemben az előbbi keretében, de léptékében különállóan) annak bizonyítása, hogy Csokonai (minden hagyományos és folklorisztikus elképzelés dacára) közismert és népszerű költője volt saját korának is; és 3. annak lenyűgöző perspektívájú boncolgatása, hogy mit jelent mindez a 19. század irodalmának tudományos újraértelmezésében. Az egymásra állandóan reflektáló megközelítés-triász

³ Demeter Júlia – Pintér Mária Zsuzsanna 2005: „Jöszte poétának”. *Egy ismeretlen Csokonai-versűjtemény*. Budapest.

szempontjából Szilágyi munkájának legfontosabb közvetlen eredménye és a további értelmezések alapvető premisszája, hogy kimutatja: Csokonai fokozatosan, utólag akart verseiből ideális életművet, poétai reprezentációt alkotni önmagáról, egyúttal kereste – és megtalálta – azt a társadalmi közeget és életmódot, amelyben költőként hitelesen élhetett volna; ezt a kor kulturális életében Kazinczy Ferenc kísérletének hatásával mérhető irodalomtörténeti eseménynek tekinthetjük.

Szilágyi a hivatásként értelmezendő költővé válás érdekében cselekvő Csokonai két fő tevékenységi körét dokumentálja, ezek szempontjából renanzi újra életrajzát: a tudatos életműszerkesztés és a választott hivatás társadalmi elhelyezése érdekében végzett tudatos kapcsolatépítés mentén. (Eközben – mintegy mellékesen – életrajzi pontossággal sorra veszi, elemzi és a szükséges helyeken kiigazítja a Csokonai-irodalomtörténetet.) Álláspontja szerint Csokonainál magánélet és költői beérés szervesen összefügg. A szerencsétlenséget, „levegőben lógást”, mellözöttséget sugalló nézetek ellenében pedig azt állítja, hogy erre a költő életének utolsó éveiben, 1802 után majdnem sor is került. Csokonai fiatalon, 32 éves korára kis híján elérte társadalmi életcélját, hiszen megjelenés előtt állt maga szerkesztette életműve, és küszöbön volt a hivatásához méltó anyagi állapot elérése, konkrétan a saját lábra állásként értelmezhető házának megépítése is. A hirtelen halála miatt végül beteljesületlenül maradt két vágyát, vagyis a költői életmű saját kezű célba juttatását és magánélete anyagi oldalának rendezését azért érdemes együtt vizsgálni, mert Csokonai életének ez a vonatkozása nagyon jelentős társadalmi kísérletnek tekinthető. „[E]gy tudatosan és látványosan fölépített költői pálya talála volna meg a korszak Magyarországon saját kereteit – s ez legalább akkora horderejű és példaképszerű vállalkozás lett volna, mint Kazinczy Ferenc Széphalomra [vagy korábban Regmecre] lokalizált kísérlete.” Nem a birtokos vagy hivatalviselő nemesi ethosz szerinti kísérletről van szó, hanem az alföldi szabad királyi városi közegben megvalósítható, városias jellegű, önálló és közmegebecsülésnek örvendő „literátori privát térről”, amely a protestáns iskola-rendszer kultúrföldrajzi hatóterületének megfelelően a magyar irodalom tág befogadó közönségéhez ért (volna) el, definíciós mintát adva az értelmiségi-költői életpálya számára Magyarországon. A monográfia ennek a tervezését és fölépítését követi nyomon.

A könyv a *Bevezetőt*, a *Zárszót* és az apparátust (sok száz tételes bibliográfiát és személynévmutatót) leszámítva kilenc fejezetből áll, amelyből az első (a biográfia műfaji kérdéseiről) és az utolsó (a kultusztörténet problematikájáról) elméleti jellegű. A Csokonai élettörténetének kronológiai rendjében haladó fejezetek tematikus vagy időrendi alfejezetekre tagolódnak, illetve *Exkursus*nak elnevezett kitekintéseket is tartalmaznak, amelyek az adott fejezet tematikájába illeszkedve elvi alapon érintik a biográfia műfajának és konkrét esetének alapkérdéseit. A könyv megkomponáltságát mutatja, ahogy ezek a szellemileg tág kísérletek felelgetnek egymással és a mű elméleti keretfejezeteivel.

A *Bevezető* a műfajelmélet problémája felől közelít a monográfia tárgyához. A „mire jó az életrajz?” alapkérdését a Giovanni Levi-féle definíciók magyar irodalomtörténeti alkalmazhatóságára kivetítve, Szilágyi seregszemlét tart a hazai kutatás elméleti, módszertani szempontból programadónak számító művei közt, és a biográfia műfajának erőnyei mellett érvel. Itt fejt ki a mikrotörténet-írás irodalomtörténeti relevanciájával kapcsolatos elméleti programját is.

A *Város és család* című fejezet Csokonai Vitéz Mihály családi hátterével és önazonosság-tudatával foglalkozik. A költő édesapjának, Csokonai József sebész-orvosnak a karrierjét elemezve megállapítja, hogy az 1770-es évek elején állami nyomásra lezajló orvosi professzionalizációra az idősebb Csokonai szinte azonnal reagált, és ezáltal válhatott Debrecen egyik legnagyobb presztízsű „mesterembérévé”, illetve a debreceni városbíró vejévé. A család és a költő névhasználatának nemzedékekre visszamenő, genealógiai pontosságú elemzése révén azt a mechanizmust érthetjük meg, amellyel Csokonai Vitéz Mihály „saját én-képét megfogalmazta, és a nyilvánosság számára felmutatta” (88).

Az *Iskolák* című rész aprólékosan bemutatja Csokonai Vitéz Mihály képzésének kurrikulumát. Vizsgálatakor a legfőbb kérdés a dokumentálható konfliktusokra irányul. Szilágyi bebizonyítja, hogy Csokonai diákkori számkivettségének toposza a két kollégiumi pör utólagos visszavetítése, továbbá hogy a különböző regisztrált fegyelemsértésekből nem következett automatikusan a két ellene lefolytatott eljárás. A „pörök” vizsgálata során tisztelettel építi be érvelésébe a korábbi szakirodalom alapvetően hasznos eredményeit, de minden lényeges pontnál az eredeti forrásokhoz nyúl vissza, rámutatva a forrásanyag módszertani használhatóságára is: „a pör hivatalos iratai másról beszélnek, mint amit egy közösségi meggyőződés az eljárás igazi okának tekint”. A debreceni kollégiumból való távozást eredményező második eljárás elemzéséből kiderül, hogy az ügyet az előző pör feszültségei motiválták, a tételes jognak a szokásjogon alkalmazott formális érvelő győzelme csak eszköz volt a kereteket egyre inkább kinövő fiatal praeceptor megtörésére. Csokonai azonban nem tekintette törésnek kicsapását, sőt tisztázódik, hogy maga készítette elő *önkéntes* távozását, hiszen az elmarasztalása indokál vádlói által – meglehetősen álságosan – fölhozott kecskeméti és pesti legáció „kimaradás” tulajdonképpen a tudatos költői pályaeépítés kapcsolatszerző elemének tekinthető. Szilágyi megvizsgálja a korszak kollégiumi fegyelmi eseteit, és arra a következtetésre jut, hogy Csokonai számára nem volt törvényszerű a „száműzetés”: s bár visszatérhetett volna, nyilvánvalóan el akart menni, mert ekkor érhetett meg benne az önálló költői egzisztencia kiépítésének a szándéka. Szilágyi a költő által rendszerezett életműből vett filológiai példákkal igazolja, hogy Csokonai már ekkor kereste a debreceni kollégium kínálta egyházas lehetőségektől független módját a költői életformának. Sárospataki tartózkodásának áttekintése az életpálya szempontjából a miatt a megállapítás miatt fontos, miszerint Csokonai stratégiája itt rekonstruálható először egyértelműen. A jogászai képzésre való beiratkozással s a német nyelvnek a felföldi (Lócse stb.)

iskolákban való tanulásának szándékával a költői pálya anyagi alapjának megteremtése irányába lépett el Csokonai.

Az 1796. évi országgyűlés és a „*Diétai Magyar Múzsza*” című fejezetben a közéleti porondra lépő költő intézményes útkeresésének első lépcsőfokát ismerjük meg. Az ország fővárosában a legjelentősebb politikai esemény köreihez és tematikájához kapcsolódó irodalmi intézmény, a *Diétai Magyar Múzsza* című lap létrehozása egyes kísérlet volt egy mecénási kör fölállítására. A *Diétai Magyar Múzsza* nem politikai szócső volt, hanem Csokonai egyszemélyes művészi „reklámfóruma”, amelyben a közhangulathoz (főleg a hadiadó kérdéséhez) leginkább illő művei jelentek meg. Szilágyi kimutatja, hogy a látszólagos vakmerőség (Csokonainak nem volt olyan megbízása, amely az országgyűlés ügyeivel való foglalkozásra fölhatalmazta volna) bizonyos értelemben megtermette gyümölcsét, éppen a hivatásszerű költői életpálya kialakításának értelmében. Csokonai Pozsonyban ismerte meg leendő pártfogóit, Orczy Lászlót, Koháry Ferencet, Festetich Györgyöt (ablegátusa révén), Széchényi Ferencet, Teleki Sámuel, Fekete Jánost, ekkor fogalmazta meg a királynak írt kérvényét, amelyben nagy terveit alapjaként földbirtokért folyamodott az uralkodóhoz. Leveleinek érzékeny elemzése alakuló költői önképét mutatja be, olvasottságának, példaként tekintett eszményeinek megnevezésével (Horatiustól Rousseau-n át Nagy Frigyes és Voltaire viszonyáig).

A *Komárom: a Lilla-ügy* című fejezet a Csokonai-életút legismertebb és legromantikusabb vonatkozásaival, Csokonai érzelmi életével és különösen a szerelemhez való viszonyával foglalkozik. Szilágyi óvatos elemzésének egyik fő pillére az a megállapítás, hogy a Lilla-ciklus teljesen rányomta bélyegét az irodalomtörténeti kutatásra, noha (hiszen?) a Lilla-szerelemnek és általában Csokonai érzelmi magánéletének alig vannak forrásai. Az irodalomtörténet eddigi kényyszermegoldásai helyett (amelyek vagy azzal oldották föl a problémát, hogy Lillát – joggal – Csokonai szerelmeinek egyfajta gyűjtőnévévé „arctalanították”, vagy egyszerűen megtagadták Csokonaitól a szerelmi életet) Szilágyi abból indul ki, hogy nem Csokonai szerelmi ügyeit, hanem házassági stratégiáit keresi a „Lilla-ügy” mögött. A költő számára adott lehetett az idegen városban magának egzisztenciát házasságával teremtő édesapja példája, de helyzete különbözött is, hiszen semmiféle olyan társadalmi pozíciója nem volt, amellyel – apja sebészorvosi képesítésének megfelelően – a kor rendi közegébe potenciális egzisztenciaként beilleszkeszhető volna. Mégsem csupán ez okozhatta Vajda Julianna (Lilla) elpártolását, hiszen – ismét Szilágyi meggyőző forráskezelése nyomán – kitágul a kép, s megtudjuk, hogy Vajda Julianna egyrészt nem volt elsőrangú „parti” kora miatt, másrészt Csokonai helyett választott férje, Lévai István sem rendelkezett semmiféle ingatlanvagyonnal Komárom területén. Az elutasítás mögött bizonyára komoly egyéni szempontok is voltak (Szilágyi hozza a Csokonai csúfságára vonatkozó forrásokat éppúgy, ahogy karrierje bizonytalan alakításának elszórt dokumentumait), a Lilla-jelenség értelmezése azonban ott csúcsosodik ki, amikor Vajda Juliannának a Csokonai-kultuszban való, önmaga által is pozicionált helyéről bizonyosodunk meg. Pontosabban arról, hogy a már harmadik

házasságában élő, idős „Lilla” és családjának fiatalabb tagjai, évtizedekkel Csokonai halála után is a költő kitüntetett és kiemelkedő figyelmének emlékével határozták meg önmaguk társadalmi pozícióját. Ez a Vajda család által folytatott kultusz-építés pedig – talán nem meglepő módon, ám mindeddig ismeretlenül – bizonyított az irodalomtörténeti kanonizációra is.

A dél-dunántúli tanárkodást elemző, *Csokonai Csurgón* című rész az értelmiségi szerepkör egyik közepesen megbecsült egzisztenciát adó lehetőségéről, a viszonylag csekély megbecsülésnek örvendő, ám kiszámítható jövedelmet és bizonyos társadalmi kapcsolatrendszerrel adó csurgói gimnáziumi tanárságról ad életrajzi képet. A debreceni kapcsolati háló működésének példája is lehetne Csokonai somogyi bő egy esztendeje: azt a társadalmi szerepet, amelyet a Fesetich gróf jóvoltából elnyert csurgói tanárság mellett Csokonai Somogyban megélt, azaz a nemesi udvarházaknál vendégeskedő, szórakoztatást vállaló, és ezáltal támogatókat szerző poétáét egy debreceni kollégistatársának, Sárközy István főszolgabírónak is köszönhette. A szórakoztató szerepkör nem (csupán) jobb híján nyelt keserű kenyér volt, ez már a hetedik fejezet, a *Csokonai mint alkalmi költő* tanulságaiba áthajló megállapítása. Csokonai tudatossága Szilágyi szerint itt is kimutatható: ennek a műfajnak a protestáns diákköltészethez kötődő hallgatóságát is fontos célcsoportnak tekintette, amelyet költői elismertsége és társadalmi pozíciójának megszilárdítása érdekében meg akart nyerni magának. Arany János életművére gyakorolt hatása mutatja meg, mennyire szerves és komoly vonala volt a 18–19. századi magyar irodalomnak az a szövegalkotói hagyomány, amelyet ebben a műfajban Csokonai művészi szintre emelt. A Csokonai halálát okozó tüdőgyulladás, amelyet a költő Rhédey Lajosné nagyváradi temetésén szerzett, szintén egyik nagyhatású alkalmi szerepléséhez kötődik. Rhédey Lajos Szilágyi elemzésében univerzális, magasrendű kapcsolatként tűnik föl, és a felesége búcsúztatójára Csokonai által írt *Halotti versek* színvonalára is azt mutatja, hogy Csokonai művészi szinten nagyon is komolyan vette társadalmi építkezésében az alkalmi verselés hagyományait. Szilágyi kimutatja, hogy a *Halotti versek* kiadása körüli, Rhédeyvel való ellentétei alapján Csokonai Vitéz Mihály fölfogásában „egy új típusú, polgári értelemben vett írói öntudat körvonalazódik” (308), de a citoyen-érzet szellemi függetlenségének anyagi alapját Csokonai képzetében – jellemzően a korra is, amelyben az irodalmi karrier számára terepet adó, strukturált nemzeti intézményrendszer sem létezett még – valamelyes rendi mecenatúra adná.

Az utolsó évek című fejezet kidolgozottságát és empatikus megközelítéseit tekintve az értekezés egyik legmegragadóbb része. Szilágyi itt Csokonai siker kapujában átalakuló egzisztenciális önértelmezését elemzi anyagi és lélektani szempontok szerint. Meglepő, de az összképbe tökéletesen beleillő eredményre jut a koldusnak beállított Csokonai anyagi helyzetére vonatkozóan, mégpedig kötetei terjesztésének vizsgálatával. Ez a (nem mellékesen) az irodalom presztízsének vizsgálata szempontjából érdekes módszertani kutatás kimutatja, hogy Csokonai nem előfizetők gyűjtésére használta életmű-szerkesztői

tevékenységét, hanem utólag küldte szét munkáit, vagyis rendelkeznie kellett bizonyos anyagi fedezettel művei kinyomtatásához, könyvei tehát társadalmi céljának, a költői életállapotnak és a vele járó presztízsnak az elérését szolgálták. Éppen ezeknek a háttérkölségeknak az előteremtése indokolja Csokonai édesanyja szerepének komolyabb irodalomtörténeti vizsgálatát. Szilágyi ártértékeli a fiát elhagyó és meghalni engedő értetlen özvegyasszony képét, és egyenesen amellet érvel a források és a Csokonai céljairól megalkotható összkép figyelembevételével, hogy Csokonainak egész életében s halála után kultuszának ápolásában is legfőbb anyagi támasza édesanyja volt. A költő éppen ebből az állapotból kívánt kikerülni, amikor Debrecenben saját háztartás megépítésére adta fejét; a halál azonban nem engedte elérnie célját.

A fejezetek ismertetése után érdemes összegzően visszatérni a bennük tárgyalt életrajzi kontextusok adataira s az általuk dokumentált gondolati szálakra. Csokonai korán, kimutathatóan 1792-től, tehát még debreceni diákként elkezdte kiépíteni irodalmi érvényesüléséhez szükséges kapcsolatait, ezek közül is legkorábbinak és pályájára nézve minden bizonnyal legnagyobb hatásúnak Kazinczyval ápolt nexusa tekinthető. Irodalmilag nagyon fontos a Földi Jánossal és Fazekas Mihállyal való barátsága, amely egy tisztántúli református költői triász műhelyének létét sejteti. Csokonai Debrecenből való elutazásait is kezdettől fogva rendszerint a költői-írói kapcsolatkeresés alkalmainak tekinthetjük: az utazások célpontja Mátyási József, Dugonics András, Vályi Klára, Édes Gergely vagy épp Pálóczi Horváth Ádám volt. Az ugyanakkor, hogy az ő személyük meglehetősen ritkán szerepel (a megmaradt!) Csokonai-levelezésben, rávilágít talán arra is, hogy Csokonait – Kazinczyval ellentétben – nem a saját irodalmi centrum kialakítása, hanem inkább egyéni érvényesülése motiválta. Ennek érdekében építette (fő)úri kapcsolatait is: a Festetich, Széchényi, Rhédey, Teleki, Koháry, Orczy, Fekete család egy-egy irodalom pártoló, a költő egzisztenciájának intézményes háttérrel adni képes tagja felé tett lépései esetenként komoly lehetőségeket tartogattak, de ha mást nem is, annyit elért általuk, hogy neve a városi és egyházi körből elérhető közeget túl is gyökeret vert a köztudatban.

Ennek a köztudatnak a valódi erejét Szilágyi kiváló arányérzékkel „éri tetten” egy megfelelő irodalomtörténeti pillanatnál: az elhunyt költő hagyatékának a kezelésére fordítva figyelmét. Csokonai halála után köztudomásúlag többen is igényt tartottak életműve sorsának elrendezésére, elsősorban saját (mindaddig rossz összefüggésben értékelt) édesanyjától kezdve a Csokonairól szóló irodalomtörténeti képet megalapozó Kazinczy Ferencig, amire a későbbiekben még visszatérünk. Ez a kitüntetett figyelem Szilágyi szerint azért fontos, mert Csokonai a siker kapujában, a legrosszabbkor halt meg, és életének legnagyobb eredménye az utókor és tisztelői számára is kötelező erejű volt. Mint följebb már kitént, Szilágyi alaposan bemutatja, hogy a sikernek része volt a magánéleti erősödés is (házépítés, függetlenedés), és bár halála beárnyékolta és átértelmezte Csokonai életét, életműve egyáltalán nem csupán halála után vált érdekessé, hiszen – amint

Szilágyi aprólékosan hivatkozza is – a Csokonai-nekrológok hemzsegnék a költő életművének széles körű ismertségéről és népszerűségéről árulkodó jegyeiktől.

Csokonai tudatos pályaeépítkezése aktív helykereséssel járt. Kereste egyfelől azokat a műfajokat, amelyek költői hivatásfölfogásának építkező kifejtésére alkalmasak lehetnek: ilyen terep volt az 1796. évi pozsonyi országgyűlés alkalmából kiadott *Diétai Magyar Múza* című lapja, de a tanárság kipróbálása is. Szilágyi meglátja a horatiusi mércéjű emancipálódás (a királytól vagy valamely főúrtól szerzendő földbirtok) antikizáló vágyában (a költői öndefiníció illuzórikus jegyei mellett) a kor kialakulatlan irodalmi intézményrendszerének ismérveit is, és rámutat arra, hogy Csokonai kor- és sorstársai közül legaktívabbként figyelt föl a frissen (át)alakuló nemzeti kultúr-intézményrendszerben rejlő lehetőségekre. Így értékelendő a Nemzeti Múzeumban vagy a Georgikonban elhelyezését kérő, Széchényi Ferenchez és Festetich Györgyhez írt folyamodványa is. Ez kétségkívül a rendi mecénás keresés új vonásának tekinthető.

Szilágyi meggyőzően erősíti meg és tágítja ki azt a tézist, hogy Csokonaiiban nagyon korán megjelent és élete végéig egyre jobban megerősödött az a művészi szándék, hogy életművét tudatosan építse föl. *A' méla Tempefőiről* szóló érzékeny elemzés kimutatja, hogy Csokonai a költői szerep társadalmi pozíciója iránt már nagyon fiatalon érdeklődött, és már sárospataki diákként elkezdte összerendezni verseit. A vergiliusi pályamodell humanista elképzelése egyre erősödött benne, méghozzá korszakteremtő formában, újat hozva műfajiságában is. Szilágyi érzékenyen fokozza is az értékelést: nem egyszerűen arról van szó, hogy a költő gondosan válogatott tematikus-műfaji kötetekbe különítette el műveit (*Anakreoni dalok, Ódák, Alkalmatosságra írt versek*), hanem arról is, hogy a Lilla-versekkel egy költészettörténeti újítást is nevéhez kapcsolt. A szerelmi dalciklust ugyanis – amelynek hiányát vele egy időben a szintén ünnepezt és népszerű Kisfaludy Sándor is pótolni igyekezett a *Kesergő szerelemmel* (és folytatásával) – Petrarca nyomán ő vezeti be a magyar irodalmi köztudat folytonos véráramába.⁴ Ez pedig már – az alkalmi költészet vitatható művészeti értékével ellentétben – a hazai mintának nem követése, hanem a kompozíció nagyszabású kialakítása révén, a Lilla-versek előszavában vázolt tudatosságot is figyelembe véve irodalomtörténeti léptékű újítás, hagyományteremtő gesztus.

Csokonai sorsa korán mintává vált: életműve imitálható (például kibocsátó református kollégiumi közegének, a református iskolarendszer széles hálójának irodalmi életében is). A hatástörténeti vizsgálat kimutatja, hogy Csokonai munkásságát a költői lét alapformájának tekintették; ennek érdekes „lakmuszpapírja” a Csokonairól szóló anekdotáknak a biográfus komoly filológiai és folklorisztikai ismereteit is bravúrosan megcsillogtató elemzése. Ez a követhetőség és követettség, összességében a hatásvizsgálat mint irodalomtörténeti fogás azért fontos, mert Csokonai ürügyén arra a központi problémára felel, milyen volt a költészet 19. század eleji elgondolhatósága, társadalmi pozíciója, definiálhatósága.

⁴ Balassi Bálint Júlia-verseiről ekkor már/még nem tud az olvasóközönség, egészen 1874-ig.

A következtetéseket olyan érzékletes példák segítik levonni, mint a szövegei révén hasonlóan közszájon forgó, ám Csokonaival ellentétben személyében és így társadalmi jelenségként is ismeretlen Amade Lászlóval való összehasonlítás. Szilágyi mélyenszántó gondolatmenetének tankönyvbe illő része továbbá Arany János- és Petőfi Sándor Csokonai-recepciójának bemutatása is.

Végül egy szót a finom, filológiaiag pontos és történetileg teljességre törekvő forráskezelés látszólag apró eredményeinek hasznáról! A költői életmű tudatos föl-építésének vergiliusi modelljét vizsgálva föltűnik, hogy Csokonai kihagyta gyűjteményes kötetéből egyébként bizonyára népszerű, erotikus, úgynevezett priaposzi verseit. A nagy rendszerező és ideologizátor Kazinczy szerint éppen ezek a versek mutatják Csokonai igazi (általa lenézett, másodvonalba sorolt) költői egyéniségét, az alkalmiságot. Ez a vergiliusi modell „alsó” felébe tartozó elem is okozza, hogy a nagy kanonizátor alkalmatlannak és méltatlannak tartotta Csokonait az igazinak tekintett költői kihívás betöltésére, a nemzeti eposz megalkotására. Szilágyi szerint Csokonai ezzel szemben épp azért hagyta ki priapusi verseit életművének szerkesztett változatából, mert ő a vergiliusi életmű felső szintjeire, az eposz felé törekedett. Meghalt, mielőtt betetőzhetne volna poézisének épületét, Kazinczy pedig elfordította (elferdítette?) a Csokonai-értelmezést olyan irányba, amilyenbe Csokonai maga – Szilágyi egész monográfiája ezt bizonyítja – nem akarta. Sajnos nem volt már módja bebizonyítani, hogy nagy kritikusa téved.

Ennél a magyar irodalomtörténet legalapvetőbb kanonizációs problémáit már-már Németh László-i igénnyel felvető pontnál érdemes megállnunk: bár ismétlésnek hathat, az ismertetés végén mégis újra hangsúlyoznunk kell, hogy Szilágyi Márton könyvével nem csupán irodalomtörténetünk gazdagodott egy minden korábbinál alaposabb Csokonai-képpel, hanem a magyar művelődés kutatásának valamennyi történeti módszertanú diszciplínája kapott példát arra, hogyan fogalmazza meg egyetemes érvénnyel saját kérdéseit.

Tevelj Arató György

Pieter M. Judson: *The Habsburg Empire. A New History.*

The Belknap Press of the Harvard University Press, Cambridge MA – London, 2016.
567 oldal.

Az újkori európai, különösen pedig a közép-európai történelmet hosszú évtizedeken át nemzeti nézőponton keresztül értelmezte a legtöbb történész: a hagyományos narratívák számára a legkedveltebb témákat a nemzet és a nemzetállam kialakulása, a nemzetek egymás közötti vetélkedése, a nemzeti többség és nemzeti kisebbség viszonya jelentette. A Habsburg Monarchia kontextusában ennek a felfogásnak az egyik korai példáját Jászi Oszkár jelentette, akinek az 1929-ben megjelent, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* című műve az azóta eltelt majdnem kilenc évtizedben is az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásáról szóló egyik legmarkánsabb magyarázati séma alapjául szolgál.¹ Jászi – és aztán gondolatmenetét követve számos más történész is – amellet érvelt, hogy a soknemzetiségű Habsburg Monarchia felbomlásra volt ítélve, mert nem volt, és nem is lehetett kompatibilis a 19. század végén, 20. század elején egyértelműen dominánssá váló államszervezeti formával, a nemzetállammal.

Az utóbbi években a nemzetközpontú történetírást egyre több kihívás érte. A két legfontosabb kritikát az úgynevezett birodalmi fordulat (*imperial turn*), illetve a nemzeti közömbösség (*national indifference*) koncepciója jelenti. A birodalmi fordulat során egyértelművé vált, hogy a soknemzetiségű birodalom és a nemzet nem egymással versenyző kategóriák, mert egyrészt a birodalmak magterületükön gyakran intenzív nemzetépítést folytattak, a birodalmi dinasztiák a nacionalisták eszköztárához hasonló, sőt gyakran kifejezetten nemzeti tartalmú eszközöket vetettek be legitimációjuk megerősítése érdekében, másrészt pedig a birodalmakon belüli nacionalisták gyakran éppen a birodalmi kereteket használták fel céljaik eléréséhez.² Ezzel párhuzamosan a részben éppen Pieter M. Judson által kidolgozott nemzeti közömbösség koncepciója a nemzeti mobilizáció határait, sőt általában a nemzeti identitás csekély jelentőségét tételezi fel azokban a szituációkban, amelyek során a nacionalista agitáció szembekerül a mindennapi valósággal, és amelyek során – a nemzeti aktivisták vágyaival ellentétben – gyakran a pragmatizmus győzött az elképzelt nemzeti választások helyett.³

Pieter M. Judson nagyszabású monográfiája ennek a két koncepciónak a segítségével azt az ambiciózus célt tűzi ki, hogy a Habsburg Monarchia utolsó másfél évszázadának történetét ne a hagyományos, nemzeti megközelítés

¹ Jászi Oszkár 1982: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

² Berger, Stefan – Miller, Alexei 2015: Introduction: Building Nations In and With Empires – A Reassessment. In: Berger, Stefan – Miller, Alexei (eds): *Nationalizing Empires*. Central European University Press, Budapest, 1–30.

³ Judson, Pieter M. 2006: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Harvard University Press, Cambridge MA. Elméleti összefoglaló: Zahra, Tara 2010: Imagined Non-Communities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* (69.) Spring. 93–119.

felől értelmezze, hanem egy új interpretációt nyújtson. Központi tézise, hogy a Habsburg Monarchia sikeresen integrálta különböző tartományait, mindenekelőtt természetesen az 1867 utáni Ciszlajtánia területét egy olyan államalakulatba, ami nemcsak többé-kevésbé jól működött, hanem az alattvalók/állampolgárok mindennapi életének részévé vált, és széles tömegek számára tette lehetővé az azonosulást, lojalitást.

A könyv Mária Terézia uralkodásától az első világháború utáni évekig terjed; fejezeteinek beosztása kronologikus, és nagyjából a hasonló munkákban megszokott rendet követi. Az első fejezet az előzményeket és Mária Terézia uralkodását tárgyalja, a második II. Józsefet és a napóleoni háborúk korát elemzi, míg a harmadik a bécsi kongresszustól az 1848-ig tartó időszakot mutatja be. Külön fejezetet kapnak az 1848-as forradalmak, majd pedig a neoabszolutizmus és a liberális útkeresés évei. A kiegyezés korának két fejezetét a háborúról szóló rész követi, végül a Habsburg Monarchia utódállamait tárgyaló epilógus zárja le a munkát. A fejezetek központi témáját a Habsburg Monarchia növekvő integrációjának intézményei, illetve az integráció módjának megtalálására tett kísérletek adják. Így például Judson komoly hangsúlyt fektet az 1811-ben az örökös tartományokban bevezetett polgári törvénykönyvre, ami az alattvalókból az állampolgárokká válás több évtizedig tartó folyamatának első, jogszabályban is megjelent aktusa volt, és amely a tartományi keretben működő rendiség helyett immár közvetlenül a Monarchia részévé tette az érintett lakosságot.

Judson egyik fő állítása, hogy „Ausztria” nagyjából a korszak többi európai államának útját járta be a hosszú 19. század során, azaz a jogilag és kulturálisan is sokszínű alattvalók sokaságából állampolgárokat teremtett. Judson szerint a Habsburg Monarchia lakosságának sokszínűsége, amely visszatérő motívuma az osztrák államépítés lehetetlenségét feltételező érveléseknek, legfeljebb mértékében és arányaiban, de nem minőségében tért el Európa többi, a nacionalista homogenizáció előtti társadalmától. Az „osztrák normalitás” másik példája Judson számára a Vormärz időszaka, ami számos értékelés szerint a metternichi uralom béklyójában szenvedő kor, amelynek kormányzata lehetetlenné tette a liberális középosztály önszerveződését. Judson ezzel szemben azt állítja, hogy a biedermeier díszletek mögött nem egy apolitikus középosztályt találunk, hanem egy, a nyugat-európai mintákat követő, sokszínű csoportot, ami éppen a politikát befolyásolni képes metódusokkal kísérletezik. Az „osztrák normalitás” legfontosabb bizonyítéka Judson számára az 1867 utáni időszak, amelynek során az – ekkor már valójában a ciszlajtán birodalomrészre korlátozódó – intézményépítés a korszak nyugat-európai államaihoz hasonló ütemben zajlott.

Az „osztrák normalitás” kérdésében a legkritikusabb pontot a nacionalizmus jelenti, és Judson könyve valójában egy heroikus kísérlet a Habsburg-történelem nem a nemzeteket középpontba állító megértésére. A dolog nehézségét jól mutatja, hogy a ciszlajtán politikai élet központi kérdése a dualizmus egész korszakában a nacionalizmus volt: 1893, azaz Eduard Taaffe bukása miniszterelnökként, és 1914, azaz a parlamentarizmus hadiállapot miatti felfüggesztése között az osztrák

parlament szinte egyáltalán nem tudott működni, mert a különböző nacionalista pártok alkotta koalíciók egyszerűen túl törékenyek voltak. Judson természetesen számot vet azzal, hogy a hosszú 19. század során a politika és a kultúra nyelve egyre inkább nacionalizálódott. A nacionalizmuskutatók utóbbi évtizedeinek jól kidolgozott magyarázataival összhangban Judson is úgy véli, hogy ez a folyamat nem már korábban létező nemzeti csoportok igényeire való reflexió volt, hanem éppen ellenkezőleg, a nacionalista politikának a leginkább a nyelvi különbségekre alapozott csoportképei jelentek meg és lettek kézzelfoghatóak széles tömegek számára. Arra is figyelmeztet azonban, hogy a nacionalista agitáció néhány kiemelt esemény (választás, népszámlálás) elmúltával komoly korlátokba ütközött, mert a társadalom széles rétegei számára nem a nacionalista logika határozta meg a mindennapi viselkedés mintáit. Judson szerint így valójában nem „nemzetiségi konfliktusról”, hanem „nacionalisták konfliktusáról” kell beszélni (angolul a különbség jobban kijön: *nationalities conflict* vs. *nationalists conflict*, 271).

Judson érvelésének kulcsa a késői dualizmus időszakában egyre jobban kiterjeszkedő állam. Körülbelül a 19. és a 20. század fordulóján az állam (beleértve ebbe a központi, a tartományi és a helyi apparátusokat) minden korábbinál több kompetenciát vont magához, és egyre szorosabb kapcsolatba került az állampolgárokkal. A sorkatonaság és a kötelező iskoláztatás mellett az állam által biztosított politikai és szociális jogok (például az általános és egyenlő férfi választójog és a társadalombiztosítás) Ausztriában megteremtették a magyarul nehezen visszadható *citizenshipet*, azaz a széles körű jogokat magában foglaló állampolgárságot. Ez pedig – és ez Judson érvelésének kulcsponja – nem nemzeti, hanem birodalmi (legalábbis ciszlajtán) keretben történt. Judson nem mulasztja el kiemelni, hogy 1907-ben, az első, a férfiak általános és egyenlő választójogán alapuló választások során két nem nacionalista párt, a szociáldemokraták és a katolikusok lettek az osztrák parlament legnagyobb erői. Márpedig mindkét párt az egész birodalmat (birodalomfelet) tekintette működési terepének, programjuk szociális, és nem nemzeti alapú volt, követeléseik teljesítését pedig elsősorban a birodalmi intézményektől várták. Ez pedig Judson szerint ékes bizonyítéka annak, hogy az állampolgárok milyen mélyen tudtak azonosulni a birodalommal.

Akárcsak a Habsburgok, Judson számára is Magyarország jelenti a legnehezebb diót, azaz az a tartomány, amely a legnagyobb területtel, népességgel, gazdasági alulfejlettsége ellenére is abszolút értékben a legnagyobb gazdasági erővel, és ami a legfontosabb, 1526-tól kezdve folyamatosan a legnagyobb fokú önkormányzattal bírt. Judson a könyv első fejezeteinek mindegyikében külön alfejezetet szentel Magyarországnak. Egyrészt nyilvánvalóvá teszi, hogy a neoabszolutizmus rövid periódusát leszámítva Magyarország volt a Habsburg Monarchia legkevésbé integrált része. Így például a Judson érvelésében fontos szerepet játszó osztrák polgári törvénykönyvet 1811-ben Magyarországon nem vezették be, ugyanakkor a Pragmatica Sanctio és a közös hadsereg révén Magyarország valamennyire nyilván bekerült a birodalmi integráció körébe. Judson érvelése azonban 1867-től inkoherenssé válik. Az egész Osztrák–Magyar Monarchiára kiter-

jedő, az állampolgárok széles tömegeit érintő intézmény csak a közös hadsereg volt; minden más intézmény, amit a birodalmi integráció szempontjából Judson fontosnak tart, külön létezett Ausztriában és Magyarországon. Ráadásul Magyarországon az állam kiterjeszkedése ugyan szintén megtörtént, de mivel a politikai jogok a korszakban nem bővültek, ezért igencsak kétséges, hogy lehet-e magyarországi *citizenship*ről beszélni. Ebből pedig valójában az következik, hogy 1867 után csak Ausztriáról kellene a könyvnek szólnia. Helyenként Judson a birodalmat valójában csak a ciszlajtán tartományokkal azonosítja, máshol viszont Magyarország már ismét ott szerepel a birodalom részei között, és ez az ingadozás a dualizmust tárgyaló két, és a világháborút elemző egy fejezeten keresztül folyamatosan tetten érhető. Ami pedig még tovább bonyolítja a helyzetet: az első fejezetekkel ellentétben itt már nincsenek a magyar viszonyokat tisztázó alfejezetek. Az olvasó így nehezen tudja eldönteni, hogyan is kezelje Magyarország viszonyát a birodalmi integrációhoz. A magyar rész meggyőző erejét pedig tovább csökkenti, hogy Judson néhány, már egy ideje megcáfolt toposzra is hivatkozik. Bár ezek az érvelés lényegét valójában nem érintik, mégis bosszantó például a *Nemzeti dal*t a Nemzeti Múzeum lépcsőjén elszavaló Petőfi Sándor legendájával „valóságként” szembesülni.

Jászi nevezetes sémája szerint a Habsburg Monarchia centrifugális és centripetális erők dinamikája között létezett, amelyben a széttartó hatások ereje sokszorosan felülmúlta az összetartókat. Judson ezzel szemben nemcsak azt állítja, hogy az összetartozás másfél évszázad növekvő integrációja nyomán jóval erősebb volt, mint azt korábban feltételezték, hanem ezt az érvet azzal is kiegészíti, hogy a nacionalizmus összeegyeztethető volt a birodalmi intézményekkel. Az „oszt-rák normalitás” mellett ugyanis úgy véli, hogy Ausztria valóban egyedülálló volt a nacionalizmus intézményes menedzselésében, amennyiben a nemzetállami modell helyett föderációként működött. Sőt, az első világháború előtti években a morvaországi, bukovinai és galíciai kompromisszumokkal egy olyan modell irányába indult el, ami Judson szerint innovatív módon tette volna lehetővé a nacionalizmus és a birodalom hosszú távú, immár stabil szimbiózisát.

Jásziéval ellentétben tehát a judsoni Ausztria egyáltalán nem egy halálra ítélt, elavult konstrukció. A Habsburg Monarchia bukása Judson szerint egyértelműen az első világháború miatt következett be. Pontosabban arról van szó, hogy a háború alatt az állam olyan mennyiségű kompetenciát vont magához (élelmiszer-elosztás, fűtőanyag-elosztás, lakhatási kérdések stb.), amit békeidőben sem lett volna képes menedzselni, és ezt ráadásul 1914 és 1916 között valójában egy katonai diktatúra keretén belül tette (ellentétben a parlamenti formákat a háború alatt végig megőrző Franciaországgal és Nagy-Britanniával). Ez pedig ahhoz vezetett, hogy az állam hitelessége, a birodalmi intézményekbe vetett hit a háborús nélkülözések, majd pedig a katonai kudarckok folytán összeomlott, és hirtelen sokkal vonzóbbak lettek a Habsburg Monarchiával szembenálló politikai és társadalmi alternatívák.

Judson könyve egyértelműen jól illeszkedik az utóbbi évek kutatási irányába, ami a nacionalizmusnak a korábbihoz képest korlátozottabb társadalmi és politikai jelentőséget tulajdonít. Munkája saját bevallása szerint is nem egy minden területre kiterjedő, átfogó Ausztria-történet, hanem egy hosszúra nyúlt érv (545), amellyel a korábbi narratívákat szerette volna megcáfolni. Judson narratívája természetesen több ponton is támadható: Magyarország gyengén vagy egyáltalán nem illeszkedik bele a képbe, a politikai válságok jelentősége pedig valójában a kutató által választott nézőponton múlik, ezek „objektív” súlyát megmérni természetesen nem lehet. Ami biztos, hogy a könyvet az osztrák és a Habsburg Monarchiával foglalkozó nemzetközi tudományosság szinte kitörő örömmel fogadta, és eddigi fogadtatásába a méltatás mellett alig keveredett más hang, azaz a következő időszak meghatározó munkájáról van szó. Hogy Judson narratívája bír-e majd olyan hosszú távú hatással, mint Jászié, az persze a jövő kérdése. Az viszont biztos, hogy a judsoni kérdésfeltevések innovatívak és provokatívak, így a könyv annak ellenére kötelező olvasmány az újkori magyar történelmet megérteni kívánó történész számára is, hogy a legkérdésesebb részei éppen a Magyar Királyságot tárgyaló gondolatmenetek.

Varga Bálint

A testkultúra fejlődéstörténete, gazdasági és társadalmi hatásai

Wolfgang Behringer: A sport kultúrtörténete.

Az ókori olimpiáktól napjainkig.

(Fordította: Győri László.) Corvina, Budapest, 2014. 514 oldal.

A sport a mindennapi életünk szerves részévé vált, jelentősége nemcsak a kapcsolódásban, a szórakozásban és a játékban fogható meg, hanem a gazdasági és az üzleti életben is fontos szereppel bír. Ennek ellenére a sport általános történetével, társadalmi és gazdasági hatásaival foglalkozó, szintetizáló – magyar nyelvű – kötetek eddig hiányoztak a könyvtárak polcairól. A meglévők közül Kun László *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*¹ című, tankönyvnek szánt munkája érdemel leginkább említést, amelynek legújabb kiadása a kezdetektől 1990-ig ismerteti mélyrehatóan a testkultúra fejlődésének stációit, azonban hatásairól alig tesz említést. Magyarországon a sporttörténelem egy konkrét korszakával vagy egy sportággal foglalkozó történészek közül Kertész István és Szegedi Péter munkái érdemelnek még említést.²

Wolfgang Behringernek, a Saar-vidéki Egyetem történészprofesszorának 2012-ben látott napvilágot az eddigi kutatási eredményeit összefoglaló munkája.³ Az eredetileg német nyelvű kiadást 2014-ben fordították le magyarra, és a Corvina Kiadó gondozásában jelent meg a nagy érdeklődéssel várt írás. A kötet felelős szerkesztője Blaschtki Éva volt, aki Behringer írásait tekintve már jártaságot szerzett magának, hiszen 2010-ben magyarul megjelent, klímátörténettel foglalkozó munkáját⁴ is ő szerkesztette. A fordító, Győri László leginkább Günter Grass-fordításai által vált elismertté, ugyanakkor történeti munkák is viselik a keze nyomát. Hiányosság ugyanakkor, hogy egy ilyen fontos történeti kérdést tárgyaló könyvnek nincsen szaklektora. Ettől függetlenül a monográfia hiánypótló mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban, hiszen olyan összefoglaló munka még nem született, amely a testkultúra fejlődését széles társa-

¹ Kun László 1998: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*. Budapest.

² Például: Kertész István 1995: *Sport, pénz és csábítás az Olümposz alján. Szórakoztató háttérinformációk az ókori olimpiák világából*. Budapest; Kertész István 2002: *Az ókori olimpiai játékok története*. Budapest; Kertész István 2007: *A görög sport világa*. Budapest; Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében*. Budapest; Szegedi Péter 2016: *Az első aranykor. A magyar foci 1945-ig*. Budapest.

³ A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Behringer, Wolfgang 2012: *Kulturgeschichte des Sports. Vom antiken Olympia bis ins 21. Jahrhundert*. München.

⁴ Behringer, Wolfgang 2010: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest.

dalmi, kulturális és gazdasági kontextusba helyezve annak komplex hatásait is ismertetné. A szerző a sporttörténések által eddig nem felhasznált, de döntő fontosságú forrásokat (levelezéseket, memoárokat, naplókat, számviteli könyveket, újságcikkeket stb.) is beemelt szintézisébe. Ily módon Behringer a változások mögött rejlő társadalmi hatásokat is vizsgálta, így jutva el a sport történetén keresztül annak kulturális manifesztációáig.

Wolfgang Behringer Magyarországon is jól ismert történész, a kortárs német történetírás egyik legjelentősebb alakja, akinek munkái nemcsak a szakmabeliek, hanem az átlagolvasók számára is érdekesek. Fő kutatási területe a kora újkori történelem, ezen belül kiemelten foglalkozik a bajor boszorkányüldözésekkel, a posta, illetve a klíma történetével. Relevánsabb munkái⁵ német vagy angol nyelven olvashatók, kivétel ez alól az itt elemzett kötet és a klíma kultúrtörténetével foglalkozó írása képez.

Érdekes módon a könyv megjelenését nem előzte meg előtanulmány, mivel Behringer korábbi fő kutatási területe nem a sport volt. A szerző e kötettel az ókori olimpiáktól kiindulva a testkultúra fejlődéstörténeti ívét kívánja bemutatni egészen a 20. századi, professzionizált modern sporttá válás folyamatáig. A tudományos kutatók a húszas évekig nem érdeklődtek e téma iránt, ekkor az antropológusok kezdtek ilyen jellegű terepmunkákat végezni, és az ő publikációikat követően került a téma néhány történész látókörébe. A sportnak a mai társadalomban játszott szerepe elvitathatatlan, ugyanakkor a történelemórákon és az egyetemi stúdiumokon meglehetősen marginálisan foglalkoznak csak vele. A könyv szerepe ezért is úttörő. Behringer kötetével „csupán” átfogó képet kíván adni a testkultúra fejlődéséről és annak hatásairól, amely a későbbiekben további sportágakkal és szempontokkal kiegészíthető és bővíthető.

A monográfia hét nagyobb részből áll, amelyek további alfejezetekre tagolódnak. Az első egészet (*Bevezetés, Csak semmi sport*) a szerző a témaválasztás indoklása mellett a módszertani keretek lefektetésére, illetve a „sport” kifejezés etimológiájára és definiálására szánja. Behringer itt pár ismert – főként – sport-szociológiai elméletére hagyatkozik, és először a sport és a játék közötti kapcsolatot boncolgatja. Fő kérdése: mióta létezik a sport? Erre aligha lehet mindenki által elfogadott választ adni, minthogy önmagában a fogalmat sem lehet könnyen meghatározni, hiszen a sport ma is gyors változásokon megy keresztül, amely a tömegsporttól a mozgáskorlátozottak sportjáig és a szabadidősportig

⁵ Behringer, Wolfgang 1990: *Thurn und Taxis. Die Geschichte ihrer Post und ihrer Unternehmen*. München–Zürich; Behringer, Wolfgang 2003: *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Band 189.) Göttingen; Behringer, Wolfgang 2005: *Kulturelle Konsequenzen der „kleinen Eiszeit” / Cultural Consequences of the „Little Ice Age”*. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Band 212.) Göttingen; Behringer, Wolfgang 2009: *Hexen. Glaube, Verfolgung, Vermarktung*. (Beck'sche Reihe. Band 2082. C. H. Beck Wissen.) 5. Auflage, München; Behringer, Wolfgang – Clemens, Gabriele 2009: *Geschichte des Saarlandes*. (Beck'sche Reihe. Band 2612. C. H. Beck Wissen.) München.

nagymértékben kiszélesedett. Ezt pedig az olimpiai mottó: „citius, altius, fortius” (gyorsabban, magasabbra, erősebben) sem öleli fel már teljes egészében.

A második fejezetben (*Az ókori játékok*) az ókori gyökerekig visszamenően kezdődik az elemzés. Ezen belül – a könyv célkitűzését tekintve elfogadható módon – az ókori olümpiai játékok jelentik a lehangsúlyosabb elemet. Behringer számos ókori szerző ezzel kapcsolatos munkáiból idézve kívánja a rendezvény hátterét, szellemiségét és jelentőségét érzékeltetni. Majd – anakronisztikus módon – a Földközi-tenger térségének (Egyiptom és Kréta) az olimpiák előtti testkultúráját ismerteti. Így jutunk el a pánhellén időszakig, ahol fontosabb, mindmáig használt fogalmak is előkerülnek: agón, stadion, gümnosz, gümnaszion, hippodrom stb. E korszak eddig ismert kronologikus bemutatása helyett Behringer már itt is érezhetően a színpalok mögött elrejtőző hatásokra koncentrálna. Ilyen például, hogy kitér egy új iparág, a sportszergyártás kialakulásra, de azt is leírja, hogy a hellén világban milyen sok sportcélú épületet hoztak létre, amelyek látogatása nem korlátozódott meghatározott társadalmi rétegekre – Rómával ellentétben. A játékok pedig komoly helyi, illetve az összgörög kultúrához kapcsolódó identitástudatot teremtettek.

Róma esetében a szerző Iuvenalis „kenyeret és cirkuszt” elhíresült idézetével vezeti fel, hogy a játékok mennyire fontos szerepet játszottak a birodalom kultúrájának megértésében. Itt legfőképp – természetszerűleg – a gladiátorviadatok és azok helyszínei, az amfiteátrumok (kiemelten a Colosseum), illetve a gladiátorsorsok (Spartacus) kerülnek reflektorfénybe. A véres küzdelmek a szórakoztatás célját szolgálták, amelynek élménye és az utána következő értékelő rituálja a nép számára a közösség összetartó erejét, a Rómához való tartozást jelentette. Ezért is terjedhettek el birodalomszerte a viadatok, és népszerűségük csökkenése párhuzamosan zajlott Róma hanyatlásával. A kereszténység megjelenésével, majd államvallássá emelkedésével a pogány kultuszok, így az ókori játékok is egyre inkább tiltás alá estek. Ez a Nyugatrómai Birodalomban hamar, míg keleten kis fáziskéséssel jelentette az ilyen jellegű rendezvények felszámolását. A szerző a fejezet végén – kitekintésként, de röviden és lényegre törően – Ázsia és Amerika ókori és középkori testkultúrájának fontosabb jelenségeit, illetve azok társadalmi és politikai jelentőségét taglalja.

A harmadik fejezet (*A középkori tornák*) első részében Behringer kiemeli, hogy a „keresztény középkorban” még nem létezett a modern értelemben vett szabadidő fogalma. Ugyanakkor olyan sok munkaszüneti nap (a vasárnapokon kívül körülbelül 50-65) volt, hogy – bár az egyház gyakran elutasította a testkultúra és szórakozás minden formáját – az embereknek volt idejük „sportolni”.⁶ E korszak egyik leghíresebb és leglátványosabb játékának a később sok irodalmi

⁶ Sport: A kifejezés etimológiailag a középgöngol *disport*-ból és az ófrancia *desport*-ból, illetve a *desporter* igéből vezethető le. Az ófrancia ige pedig a 'szórakozni' értelmű latin *de(s)portare* szóból ered. Ez szó szerint annyit jelent, hogy 'elvisz'. A *desporter* szó a franciában a 13. században jelent meg 'szórakoztatva lenni' jelentéssel. Majd átkerült az angolba, és az újkorban kezdtek el *sporterekről* beszélni, amely lerövidült az általános kifejezésként használt *sport* szóra.

és művészeti alkotás megihletőjének számító, lovagi torna minősült. A rendezvény népszerűségét az sem árnyékolta be, hogy az 1095-ös clermonti zsinaton elrendelték az első tornatilalmat, ennek következtében a viadalon elesett lovagokat az egyház nem temette el megszentelt földbe. Ezt csak 1316-ban oldották fel, miután az új szabályoknak köszönhetően humánusabb lett a játék. Ennek legnépszerűbb eleme mindvégig a *tjost*, a kopjatörés volt. A tornákat gyakran kötötték össze a társadalom széles rétegeit megmozgató zenés és játékos udvari ünnepekkel, versenysorozatokkal. Ezenkívül is létezett azonban „sportélet”. Elsődleges szempont volt, hogy az egyes testkulturális jelenségek a harctéri felkészülést is szolgálják. Ennek függvényében a fegyvertelen játékokat, mint a korabeli labdarúgást mindinkább tiltották, szemben például az íjászattal. A lövészünnepek így lettek egyre rangosabb események, sokszor nemzetközi versenyekké fejlődtek. A rendezvények részeként megjelentek az általános sportversenyek is, ahol a társadalom számos csoportja számára adottak voltak a versengési lehetőségek. A nemesi társadalom a tornákat preferálta, a polgárság sportkultúrájának centrumát a lövészünnepek jelentették, de az egyszerű testkultúra is létezett ezek mellett, amelynek minden rendű és rangú ember életében helye volt. Az egyéni versenyek mellett voltak – brutális – csapatküzdelmek, mint a kőcsaták, ökölharok, tömegverekedések az alsó néprétegek körében. A labdarúgás (*soule*), illetve a tenisz (*jeu de paume*) elődje is ismert volt már ebben a korszakban. A leghíresebb vízisportnak a *regatta*⁷ számított. A szerző e helyütt már a téli sportok fejlődését is nagyító alá veszi. A középkor bemutatása II. Henrik 1559-es kopjatörés közbeni, francia politikai válsághoz vezető halálesetével zárul. Ebben a fejezetben már érezhető, hogy a szerző leginkább az Occident, a középkori keresztény nyugati világot helyezi munkája középpontjába.

A negyedik fejezetben (*A játékok reneszánsza*) a testhez való viszony megváltozásáról olvashatunk. A sporttörténészek szerint a modern sport a kora újkorban kezdett el kialakulni. A nyers testi erőt egyre inkább háttérbe szorította az ügyesség és az elegancia. A sportnak is megváltozott lassan a rendeltetése, egyre többször kapott szerepet a nevelésben és az oktatásban. Pietro Paolo Vergerio volt az első, aki a test szisztematikus edzésére kiterjedő nevelési programot adott közre. E korszak külön kedvezett a labdajátékok elterjedésének is. A humanisták antik világ felé érzett elkötelezettsége új oktatási reformok kezdeményezéséhez vezetett. Ezt követően egyre több iskolai tanrendben a szellemi oktatás mellé testedző gyakorlatokat vezettek be. A mozgás nemcsak az élvezetet szolgálta, hanem a henyélést is el kívánták kerülni általa, így a sport az illem- és viselkedéstankönyvekben is hamar helyet kapott. A sportorvoslás és a sportoktatás kezdetei is a reneszánszig nyúlnak vissza, amelyek már a modern sport alapjait képezték. A szerző célja itt egyértelműen annak érzékeltetése, hogy miként jelenik meg az (átlag)ember életének egyre nagyobb területén a testkultúra, és ott milyen változásokat idéz elő.

⁷ Regatta: a késő középkor és kora újkor leghíresebb vízi sportjainak egyike. Velencei eredetű szó, a hajók versenyének megjelölésére szolgál. A Velencei Köztársaság jellegzetes sportversenye volt.

Az ötödik fejezet (*A sport feltalálása*) a modern sport kibontakozásáról, a kereszténységtől való eltávolodásáról, intézményesüléséről és eltömegesedéséről szól. Ekkoriban tört utat magának több labdajáték is, mint a tenisz, a *pallone*⁸ és a labdarúgás. A szerző néhány „sportos” uralkodón keresztül mutatja be azt, hogy a korszakban mennyire fontossá válik a mozgás. VIII. Henrik például kora egyik legsportosabb királya volt, aki az íjazás, kardvívás, gerelyhajítás, birkózás, lovaglás és a *tjost* mellett akár tekézt vagy teniszezett is a téli időszakban, amelyhez a megfelelő sportlétesítményeket is megépíttette. Saját szórakoztatása mellett a testedzés egyre inkább mutatta a király alkalmasságát uralkodói feladatára. Sorra épültek a sportpályák, a labdaházak, a lovardák és az arénák. Megjelentek a fizetett edzők és sportolók. Az egyre nagyobb tét pedig megkívánta a bírók foglalkoztatását is. Az eltömegesedés leginkább a küzdősportokat érintette, amelyek közül kiemelkedett a bokszt, például Isaac Newton is aktív bokszoló volt. A tömegesedés és az információ iránti egyre nagyobb igények megszülték 1792-ben az első sportszaklapot, a – még a 20. században is megjelenő – *The Sporting Magazine*-t. A korszak végére érdekes módon a labdajátékok népszerűsége egyre inkább csökkent, és olyan kevés mozgást igénylő, polgári szórakozási formák léptek elő, mint például a biliárd. A biliárdasztal egyre szélesebb körben való elterjedése úgy biztosított gyakorlási lehetőséget, hogy az ember közben nem koszolta össze magát, ezáltal megőrizhette méltóságát. Végül a szerző e fejezetben az olimpiai eszme megjelenését és a játékok újkorba való átültetését ismerteti az 1859-es, első görög olimpiától egészen a Nemzetközi Olimpiai Bizottság 1894-es, párizsi megalapításáig. A fejezet végére egyértelművé válik az olvasó számára, hogy a testkultúra (sport) fogalma és tartalma az egész társadalmat és gazdaságot érintő gyökeres változáson ment keresztül az elemzett időszakban.

A hatodik, egyben leghosszabb fejezetben (*Korunk sportja*) Behringer a modern sportkultúrát kívánja összefoglalni. A korán iparosodó, dinamikusan fejlődő, liberális Anglia vált a modern sport vezető „hatalmává”. Ugyanakkor a technikai haladás a testkultúra fejlődését is jelentősen befolyásolta. Az egyik fontos változás, hogy jelentősen emelkedett a sportágak száma. A másik, hogy a vasút és a polgári repülés megjelenésével egyre több nemzetközi versenyt rendeztek, illetve váltak elérhetővé ezek, így például világbajnokságokat is lehetett szervezni. A korszakban azonban egyértelműen az olimpiai játékok kerülnek rivaldafénybe. E rendezvények 1896-tól négyévenként (kivéve a háborús időszakokat) egyre nagyobb tömeget és egyre több országot mozgattak meg. A kötet érdeme, hogy a nyári mellett az 1924-től megrendezésre kerülő téli olimpiákról, az 1960-tól induló paralimpiákról és egyúttal a fogyatékkal élők sportjáról is beszámol. A nyári játékok szerepelnek – természetesen – a legnagyobb terjedelemben a könyvben, amelyekről gyakorlatilag a 2012-es londoni olimpiáig sok érdekeset olvashatunk, kiemelve például a nők szereplését, a maratoni futás respektjét,

⁸ Pallone: nagy labdával játszott sportok gyűjtőfogalma, amely egy idő után differenciálódott: a *calcio* lett a labdarúgás, a *pallone* a röplabda.

a játékok elüzletiesedését, a hagyományos mellett új sportágak megjelenését stb. A szerző a fejezet további részében a közelmúlt sporttal kapcsolatos fejleményeit és jelenségeit mutatja be. A hangsúly egyértelműen azon sportágakra (labdarúgás, boks, atlétika) esik, amelyek a társadalom szélesebb rétegeinek érdeklődését felkeltik, főként annak következtében, hogy a globalizáció vívmányaként a rádió és a televízió már az átlagember lakásába is elviszi ezeket az eseményeket. Behringer elemzi a modern sport elüzletiesedését, annak hatásait és az élsportolók fizetéseit. A könyv célja itt a sport gazdasági életben betöltött jelenkori szerepének, ezenfelül pedig a mindennapokat, az életmódot, a mentalitást és a társadalmat formáló hatásainak egy-egy kiragadott példán keresztül való érzékeltetése. A (tömeg)sport mára beleivódott az átlagemberek életébe, hiszen aktív rekreációként a testmozgás egyre inkább vonzóvá vált mindenki számára, ugyanakkor extrém formájában (például: alpinizmus) már az emberi teljesítőképesség határát súrolja.

A hetedik egységben (*Mi a sport?*) Behringer ismét visszatér kiinduló kérdéséhez: mi a sport valójában? Ennek megválaszolását azonban a sport változásának gyorsasága jócskán megnehezíti, így végül definíciót nem kapunk. Egy dolog viszont biztos: a sport mára nem merül ki a rekordhajhászásban és teljesítményörületben, hanem része az átlagember testkultúrája és rekreációja is! A könyv végén a szerző kitalált hagyományokkal, sportmetaforák magyarázatával, illetve a sport, a politika és az élvezet összefüggéseivel újabb perspektívákba helyezi a terminológiát.

A monográfia egyértelműen hiánypótlónak tekinthető, hiszen magyarul még nem lehetett a sport történetét átfogó, tágabb értelmezésbe helyező, annak társadalmi és gazdasági hatásait vizsgáló, szintetizáló munkát olvasni. Hiányérzetem főként abból fakad, hogy a leírás túlzottan a történelmi Nyugatra koncentrálna (magyar vonatkozása is alig van a munkának), a szerző csak elvétve hagyja el e területet, pedig a címből nem erre következtethetnénk! Ez még akkor is igaz, ha Behringer egyértelműsíti a kutatás tárgyának meghatározásánál, hogy főként Németországban fellelhető forrásokat és szakirodalmakat használt fel. Néhol találunk – meglepő módon – a sportban naprakész tudású emberek számára feltűnő, komoly tárgyi tévedéseket⁹ is, amelyek kivédhetőek lettek volna egy szaklektori ellenőrzéssel ugyanúgy, mint – pár esetben – a német szövegből mereven, magyarázat nélkül átvett szófordulatok (például: „keresztény középkor”) esetén.

A könyv olvasását gazdag illusztrációs anyag teszi élvezetessé. A kötet logikusan és igényesen felépített, olvasmányos, szórakoztató munka. Megértését az sem nehezíti, hogy meglehetősen sok adatot, illetve számos szakkifejezést tartalmaz, amelyet a szerző az első előfordulásuknál mindig pontosan megmagyaráz. Kiemelendő továbbá, hogy bőséges, a visszakereshetőség szempontjából hasznos

⁹ Például a 303. oldalon Behringer az olimpiai érmek bevezetését az 1904-es Los Angeles-i játékokhoz köti. Ebben az évben azonban St. Louis-ban volt az olimpia! A 390. oldalon a szerző a sztárfocisták keresetének tárgyalásakor a Manchester City játékosának titulálja Philipp Lahmot, aki azonban az FC Bayern München labdarúgója.

névmutató és fejezetenként tagolt – főként angol és német nyelvű munkákat, de wikipédiás hivatkozásokat is tartalmazó – irodalomjegyzék is található benne.

Ha a kötetet összehasonlítjuk a Magyarországon korábban megjelent összefoglaló munkákkal, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy úttörőnek számít abban a tekintetben, hogy a sport történetét nem elszigetelt jelenségként tárgyalja, hanem annak komplex hatásait is érzékeltetni kívánja – gyakorlatilag – napjainkig. Hazai vonatkozásban Kun László – fentebb idézett – *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet* című munkáját azonban aligha helyettesítheti – mivel nyilván nem is tankönyvnek készült –, sokkal inkább annak kiegészítéseként és érdekességként ajánlható.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy Wolfgang Behringer hiánypótló és élvezetes munkát tett le az asztalra, ami a sport fogalmát, történetét és jelentőségét újszerű nézőpontból világítja meg. A szerző tökéletesen bizonyítja, hogy a sport mennyire fontos szerepet játszott a modernizációban, és mára mennyire meghatározó eleme mindennapi életünknek. Behringer könyve a téma iránt érdeklődők számára kötelező olvasmány.

Horváth Csaba Sándor

Oroszország/Szovjetunió környezettörténete

Paul Josephson – Nikolaj Dronin – Aleh Cherp – Ruben Mnatsakanian – Dmitrij Efremento – Vladislav Larin: An Environmental History of Russia.

(Studies in Environment and History 24.) Cambridge University Press, Cambridge, 2013. 341 oldal.

A monografikus léptékű kötet a Cambridge University Press gondozásában, a *Tanulmányok a környezetről és a történelemről* sorozat 24. köteteként jelent meg. A környezettörténet az egyetlen amerikai alapítású történeti kutatási irány, így nem tekinthető véletlennek, hogy a cambridge-i egyetemi kiadó két amerikai környezet-történészt kért fel a sorozat szerkesztőjének, Donald Worstert és John R. McNeillt. A vállalkozás annak ellenére nemzetközi projekt, hogy a hattagú szerzői munkaközösség öt tagja orosz kutató, igaz, közülük már csak ketten dolgoznak Oroszországban. Paul Josephson az egyesült államokbeli Colby College történészprofesszora, akinek a részvétele biztosította az amerikai környezettörténeti paradigma autentikus alkalmazását. Nikolaj Dronin a Moszkvai Állami Egyetem Földrajzi Karáról érkezett, Aleh Cherp biofizikus jelenleg a Közép-európai Egyetem (CEU) oktatója, de az alapidplomáját még Moszkvában szerezte. A negyedik szerző, Ruben Mnatsakanian geográfus, a CEU Környezettudományi és Környezetpolitikai Tanszékének vezetője, aki a CEU alapító atyáinak nemzedékéhez tartozik. Dmitrij Efremento fizikus a könyv megírása idején még az Orosz Tudományos Akadémia kutatója volt, jelenleg azonban már a német úrkutatási központ alkalmazottja. Az utolsó szerző, Vladislav Larin fizikus, az Orosz Tudományos Akadémia kutatója. Sem a tartalomjegyzék, sem pedig a bevezető fejezet nem tájékoztat a könyv megírásának módszeréről, minden jel szerint a kötet kollektív munka eredménye, a szerzők sorrendje pedig az elvégzett munka mennyiségét tükrözi.

A könyv a sorszám nélküli, de szokatlanul terjedelmes bevezetőjét és zárófejezetét nem számítva öt fejezetből épül fel. Az első fejezet a késő cári korszaktól a bolsevikok berendezkedéséig tárgyalja az eseményeket (1861–1925), a második a sztálini korszakról, a harmadik a hruscsovi reformok időszakáról, a negyedik a Breznyev-éráról, végül az ötödik a gorbacsovi reformok éveiről szól.

A bevezető fejezetben Douglas Weiner nyomán a szerzők úgy értelmezik a környezettörténetet, mint egy nagy interdiszciplináris kísérletet az ember-természet interakció értelmezésére, amely során az ember nem a természetén kívül vagy afelett áll. Ebben a kontextusban a természet is társadalmi konstrukció, amely azt a célt szolgálja, hogy a „valódi világot” elkülönítsük magunktól. Weiner környezettörténeti paradigmáját felhasználva a szerzők megkísérlik meghatározni, hogy Oroszország (illetve a Szovjetunió) modern kori történetében kik birtokolták az

ellenőrzést az erőforrások felett, kik és hogyan döntötték el a kockázatok és az előnyök elosztását, s ezek a szereplők miként határozták meg, mi „igaz” és elfogadott nézet ebben a viszonyrendszerben. Nem meglepő módon gyakran kerül az elemzések középpontjába az állam–társadalom kapcsolatrendszer, és meghatározó tényező a szovjet-orosz környezettörténeti elemzésekben a politikátörténeti szál. Ugyanakkor a szerzők igyekeztek elkerülni azt a hibát, hogy a Szovjetunió környezettörténetét annak bukása perspektívájából szemléljék.

A bevezető fejezet fontos gondolata, hogy Oroszország alapvetően száraz ország, az átlagos csapadék mennyisége 490 mm, amely jelentősen elmarad a gyakran referenciaként használt Egyesült Államok 782 mm-es átlaga mögött. Ilyen módon a legfontosabb természeti csapás a szárazság, amelyet a történeti korokban jobbra éhínség is követett. A késő középkor óta létezik az orosz társadalomban egy úgynevezett frontier mentalitás, vagyis az a célkitűzés, hogy elvigyék a civilizációt ebben a hatalmas országban az „elmaradott népekhez”. Az orosz birodalom történetében mindig is kiemelkedően fontos szerepet játszott az állam, amelynek ugyanakkor a lakosságszámhoz viszonyítva kevés hivatalnoka volt. Az orosz szakemberek és tudósok gyakran érezték úgy, hogy tudásuk az érdektelen társadalmi közeg miatt nem ültethető át a gyakorlatba. A 19. századi orosz tudós társadalomban elterjedt volt a bármiféle innovációval szemben érdektelen parasztsággal szembeni düh és elkeseredettség, amit a paraszti életforma, gazdálkodás és alkalmazkodási stratégiák félreismerése táplált. A paraszti gazdálkodás elsődleges célja a háztartás tagjainak ellátása volt, és nem a termés mennyiségének vagy a termelés hatékonyságának növelése. A hagyományos paraszti gazdálkodás elsődlegesen nem piacorientált gazdasági tevékenység volt. Amennyiben az orosz parasztnak szükségük volt a termésmennyiség növelésére, akkor a jól bevált hagyományos megoldás a termőterület extenzív kiterjesztése volt az erdőterület vagy a sztyeppe rovására. Számukra nemigen volt érthető, miért kellene a „nadrágos emberek” által javasolt talajjavítással és műtrágyázással foglalkozni olyan vidékeken, ahol kiterjedt művelésbe nem vont területek voltak, és a háromnyomásos gazdálkodás is friss innovációnak számított.

Az első világháború, az orosz forradalom és az azt követő polgárháború rendkívüli emberi és környezeti költségekkel járt. Milliók haltak meg a harcokban, a nélkülözésben és a betegségekben. A harcok nagyfokú környezeti degradációt okoztak, a nyugati fronton például nagy számban pusztultak az állatfajok, ekkor pusztult ki véglegesen az európai bölény is. II. Miklós cár 1917. februári lemondása nyomán nagy intellektuális pezsgés kezdődött az országban, sok szakember úgy gondolta, hogy az új kormánynak van esélye tudományos, oktatási és kulturális fejlesztési projektek elindítására. A bolsevik hatalomátvétel után, Lenin idején a kormányzat még nyitottnak mutatkozott a tudomány képviselőivel való együttműködésre, és a tudományos kontrollra a természeti értékek és erőforrások felhasználását illetően. Az orosz forradalom idején meglepő módon számos kiváló tudományos munka született. 1921-ben írta meg Nikolaj Mihajlovics Knipovics a *Hidrológiai kutatás a Kaszpi-tengeren* című alapvető jelentőségű monográfiáját,

amelynek az elkészültét nagymértékben előmozdította, hogy Lenin és Knipovics ismerték egymást még az 1890-es évekből. Knipovics kérésére Lenin személyesen utasította a kormányzati szerveket a hidrológiai-halászati kutatások támogatására. A polgárháború éveiben a bolsevik kormányzat hatékony támogatásával Knipovics kiterjesztette kutatásait a Kaszpi-tenger mellett a Volgára, az Azovi- és a Fekete-tengerre is. Az új gazdaságpolitika (NEP) évei, amelyet a keményvonalas bolsevikok a kistulajdonos kapitalizmus visszatéréseként értelmeztek, hihetetlen szellemi felvirágzást hozott, nagy számban jöttek létre kutatóintézetek, a természetvédelmi területek száma és kiterjedése egyaránt növekedett.

Ennek a pezsgésnek Sztálin hatalomra jutása vetett véget. A keményvonalas bolsevikok ragaszkodtak ahhoz az utópikus elképzelésükhöz, hogy át tudják alakítani a társadalmat és a természetet egyaránt. A kulturális forradalom teoretikusai a tudományt leegyszerűsítették a technológiára, s kivették azt a társadalmi és politikai kontextusából. A gazdasági növekedés volt a siker végső bizonyítéka, amely nem valósulhat meg a proletár tudománynak a polgári tudomány feletti győzelme nélkül. A bolsevik kormányzat támadást intézett minden autonóm csoport ellen, az egyetemektől a kutatóintézeteken keresztül az egyesületekig. A sztálini erőltetett iparosítás és kollektivizálás programjának irányítói a háborús terminológiát használták mindenféle kontextusban, legyen szó a társadalom vagy a természet meghódításáról. A tervcélok teljesítése mindennél fontosabb volt, Sztálin uralma a környezeti állapotok radikális romlását eredményezte az 1920-as évek végétől kezdődően. A sztálini korszak gigantikus beruházásainak célja az önellátás biztosítása és a katonai erő kiépítése volt, amelyek létrehozása érdekében sem a társadalmat, sem pedig a természeti környezetet nem kímélték. Érdekes, bár első olvasásra elég abszurd gondolat, hogy a szerzők a gulágok kényszermunkásainak tevékenységét a munkaerő-kölcsönzés kontextusában (is) értelmezik, mint a krónikus munkaerőhiány egyfajta megoldását. Az Urál hegység szibériai oldalára tervezett magnyitogorszki acélkombinát építése pontosan megmutatja a sztálini korszak nagyberuházásainak a „normális” menetét. Magnyitogorszkot, a „mágneses várost” az alatta elhelyezkedő és geológiai anomáliát okozó vasérc előfordulása tette különösen vonzóvá az első ötéves terv készítői számára. Amikor a tervezés 1929-ben elkezdődött, a korabeli világ legfejlettebb fémipari kombinátjait akarták lemásolni, az Indiana állambeli Garyt és a pennsylvaniai Pittsburghöt. Sok száz külföldi szakembert szerzödtettek a megfelelő kivitelezés érdekében, akik közül a legnevesebb a baloldali német építész, Ernst May volt, aki Frankfurtban épített munkásházaival szerzett nemzetközi hírnevet. May lineáris várost tervezett Magnyitogorszkba az egyik végén a vasművel, a másikon pedig a munkások blokkházaival, s a kettő között zöldövezettel, amely reményei szerint elnyeli a szennyezést és a zajt. Mire azonban Ernst May megérkezett a városba, a vasmű épületeinek egy része és a lakótelepek néhány épülete már elkészült. May igyekezett a kialakult helyzethez igazítani az eredeti koncepciót, és egy mozaikos szerkezet tervével állt elő. 1932-re azonban mindenképpen üzembe kellett helyezni a vasművet, ezért a lakóházak építőanyagát is beépítették a vasműbe, aminek következtében több mint száz-

ezer munkás maradt fedél nélkül. Végül May 1933-ban otthagya az építkezést, és a szovjet kormányzatot tette felelőssé a város építészeti balfogásaiért. A legsúlyosabb tervezési hiba az volt, hogy a lakóházakat úgy építették meg, hogy a szél többnyire a vasmű irányából fúj, a vasműbe pedig semmilyen szűrőberendezést nem építettek be. Ilyen módon Magnyitogorszknak „sikerült” bekerülnie a világ harminc legszennyezettebb városa közé (Dirty Thirty), és még szovjet viszonylatban is rendkívül magas volt a bronchitiszes, asztmás és tüdőrákos megbetegedések számaránya a városban. Mindezek ellenére az 1930-as években Magnyitogorszk volt az ipari beruházások mintavárosa a Szovjetunióban.

A hruscsovi korszak egyik legfontosabb politikai törekvése a desztalinizáció volt, de ami a környezeti kérdéseket illeti, nem volt jelentős különbség Sztálin és Hruscsov nézetei között. Mindkét szovjet vezető eltékozolt földeknek tartotta a természetvédelmi területeket, az ott dolgozó szakembereket pedig semmittevőknek. Nyikita Hruscsov politikai karrierjében fontos szerepet játszott az 1946-os nagy éhínség, az ország történetének utolsó nagy ellátási krízise, ami felértékelte a mezőgazdasági ügyekre szakosodott Hruscsov pozícióját a Központi Bizottságban. Amikor a Sztálin halála utáni átmenet végén, 1956-ra Hruscsov győzött, elindított egy átfogó reformprogramot, amelynek hangsúlyos része volt az élelmszer-önellátás biztosítása. A megoldást a szovjet pártfőtitkár a termőterület extenzív kiterjesztésében, a szűzföldek feltörésében vélte megtalálni. A szűzföld program keretében 40 millió hektárnyi legelőterületet szántottak fel és vetettek be többnyire kukoricával Kazahsztánban és Nyugat-Szibériában, ami a Szovjetunió művelésbe vont területének 23%-a volt. A párhivatalnokok nagy reményeket fűztek a szűzföld-kampányhoz, úgy gondolták, hogy 30 millió tonna gabonatóbblettel meg lehetne oldani az élelmezési problémákat, a felesleget pedig exportálni lehet majd a kelet-európai szocialista országokba; és nem utolsósorban, mennyiségileg felül lehetne múlni az amerikai mezőgazdaság terméseredményeit. A szűzföld-program irányító központjai a Hruscsov által agrorodoknak nevezett mezőgazdasági városok voltak. A szűzföldek övezete egy multietnikus és többvallású terület volt, ahol oroszok, csecsenek, ingusok, németek, koreaiak és kazahok is éltek. Ráadásul több százezer „önkéntes” telepet is rekrutáltak a mezőgazdasági munkaerő növelése érdekében a Szovjetunió legkülönbözőbb területeiről, akiket el kellett látni lakással, megfelelő technológiával, mezőgazdasági gépekkel, alkalmas vetőmagokkal, növényvédő szerekkel és műtrágyával. A hiánygazdaság körülményei között a problémák tömege a rendszerbe volt kódolva. A szűzföldek területén nagyon kemények voltak az éghajlati feltételek, a tél novemberben kezdődött, és márciusban ért véget. A téli hideg gyakran elérte a -40 fokot, s a nyári időjárás sem volt sokkal kellemesebb, nagy volt a hőség, és a gyakori viharok idején a szélsébség elérte a 100 km/órát is. A kiszáradt földön hatalmas porfelhők és porviharok támadtak. A csapadék, ami a mezőgazdálkodás meghatározó tényezője, 200–300 mm között változott a művelésbe vont területeken. Nemzetközi standardok szerint 400 mm csapadék alatt öntözés nélkül nem lehetséges a mezőgazdálkodás. Hruscsov azonban mindenáron növelni akarta a gabonatermelést, a szállóigeként emlegetett kije-

lentése szerint „a meg nem művelt terület elveszett föld, az erózió pedig fikció!”. A szűzföld-programmal szembeni politikai ellenállást sikerült Hruscsovnak leküzdenie, de a természeti környezet keményebb akadálnak bizonyult. Az 1963-as szárazság következtében Kazahsztánban olyan katasztrófális volt a termés, hogy az még a vetőmagot sem adta vissza, Nyugat-Szibériában pedig a nyári porviharok hatalmas területeken elfújták a talaj termőrétegét. A szárazság súlyosan érintette a Szovjetunió kedvezőbb adottságokkal rendelkező gabonatermő területeit is, így a szovjet vezetés a gabonahiány pótlására kénytelen volt 10 millió tonna gabonát vásárolni a kapitalista országokból. Egy korabeli népszerű politikai vicc szerint a Hruscsov-féle varázslat úgy működik, hogy a szűzföldeken veti el a gabonát, és Oklahomában aratja le. A szűzföld-program összeomlásának meghatározó szerepe volt Hruscsov politikai bukásában.

A hruscsovi korszak olvadása nyomán a szovjet újságíró társadalomban összegyűlt az a kritikus tömeg, hogy a szovjet médiában megjelenjenek a rendszert óvatosan bíráló nézetek, erre pedig a környezeti konfliktusok kérdése különösen alkalmas volt. A környezetvédelem szakmai jellege a cenzúrával szemben is védelmet jelentett, hiszen a „kommunista attitűd” részének tekintették a természeti értékek megőrzésére való törekvést. A szovjet sajtóban az 1960-as évektől jelentek meg környezetvédelmi témájú riportok és tudósítások, leginkább a regionális, illetve a szaklapok voltak alkalmasak arra, hogy teret adjanak a környezetvédelmi diskurzusnak. Ezek a témák azonban a regionális tudósítók hálózata révén esetenként bekerültek a nagy országos lapokba, a *Pravdába* és az *Izvesztyijába* is. Ilyen módon a média a környezetvédelem fontos taktikai fegyverévé vált, ahol az aktivisták, a tudósok és az újságírók a közfigyelmet a környezetvédelmi témák felé tudták fordítani oly módon, hogy az nem maradt meg a zárt körű tudományos vita keretei között. Igen fontos volt a szovjet írók szerepe a környezetvédelem közbeszédének alakításában. Leonyid Leonov a hruscsovi olvadás idején írta az *Orosz erdő* című regényét. Valentyin Raszputyin már a Brezsnyev-érában jelentette meg az *Isten veled, Matyora* című regényét, amelyben a szerző egy folyó szigetén épült város lakóinak sikertelen erőfeszítéseiről ír, akiknek a települése egy vízi erőmű építése során pusztul el.

A monográfia legkomolyabb tárgyi tévedését a brezsnyevi korszakról szóló fejezetben találtam, ennek a hibának ráadásul magyar vonatkozása is van. A 215. oldal második bekezdésének végén a következő mondat szerepel: „Környezeti szempontból visszalépést jelentett a cseh gyártmányú (!) Ikarus buszok megjelenése, amelyek gyakran lerobbantak a túlterhelés, a rossz utak és a rossz minőségű dízel üzemanyag miatt.” Ez a mondat több szempontból is hibás, először is az Ikarus magyar tervezésű és gyártású busz volt, másfelől pedig, ha már más nemzeti identitással ruházzák fel a magyar járműipar büszkeségét, akkor történetien egyszerűen csehnek nevezni, hiszen ekkor még nem létezett az önálló Csehország, sokkal inkább Csehszlovákia szövetségi állama. Ez a tárgyi tévedés különösen azért nehezen érthető, mert a kötet két szerzője is hosszú idő óta a CEU munkatársa.

Gorbacsov szovjet léptékben rövid regnálása (1985–1991) kezdetén, 1986. április 26-án történt a mindmáig legnagyobb ember okozta nukleáris katasztrófa,

a csernobili erőmű négyes blokkjának robbanása. A balesetet emberi hibák és mulasztások sorozata előzte meg, de a katasztrófa gyökerei sokkal mélyebbre nyúltak, feltárták azt, hogy a szovjet nukleáris technológia által értelmezett biztonság fogalma nem felel meg a nyugati normáknak. Csernobil a szimbólumává vált az elszigetelten fejlesztett technológia kudarcának, ráadásul a szovjet hatóságok alkalmatlannak bizonyultak a krízis hatékony kezelésére is. Az erőműtől 2 km-re lévő és jobbára az erőmű dolgozói számára épített 45 000 lakosú Pripjaty városának evakuálását csak 36 órával a robbanás után rendelték el. Ezt követően több mint 60 000 marhát szállítottak el az erőmű közeléből, majd a gazdasági racionalitást követve az állatokat levágtak, feldolgozták, és húsaruként árusították a Szovjetunióban. Végül a mentés utolsó szakaszában egy 30 km-es sugarú lezárt sugárzási zónát hoztak létre, amelyet szögesdróttal zártak körül, fegyverekkel őriztek, és minden állatot lelőttek, amely a zónából kifelé igyekezett. Ilyen módon létrejött egy olyan terület, amely teljességgel mentes volt az emberi jelenléttől, és a katasztrófa utáni években rengeteg állat menedékhelyévé vált. A zóna az eltelt három évtized folyamán vibráló ökoszisztémává fejlődött, ittfelejtett lovakkal és szarvasmarhákkal, vaddisznó-, hiúz- és farkaspopulációkkal, nagyszámú madárral, amelyek közül számosan a négyes reaktor repedező szarkofágjában fészkelnek.

A csernobili katasztrófa legfontosabb intézményi következménye és eredménye az országos hatáskörű környezetvédelmi ügynökség megalapítása volt 1988 májusában, amellyel a környezetvédelem ügyét a politika első vonalába emelték. A szovjet vezetés új generációjának tagjai úgy vélték, hogy a környezetvédelem egy népszerű, modern és semleges ügy, amelynek a felkarolása segítheti a Szovjetunió modernizációját és konszolidációját. A glasznoszty szellemében utat kellett engedni a polgári aktivizmusnak, és az 1980-as évek végére több ezer környezetvédelmi civil szervezet jött létre harminc- és ötvenezer között mozgó tagsággal. A köztársaságok többségében azonban a környezeti aggodalmaknak nacionalista felhangjai is voltak. Úgy vélekedtek, hogy Moszkva a környezetrombolással is gyengíteni kívánta a Szovjetuniót alkotó nemzeteket. A balti és az ukrán függetlenségi mozgalmakban különösen fontos szerepet játszott a környezeti aktivizmus. Több, az országos politikában is maradandót alkotó politikus kezdte tevékenységét környezetvédelmi aktivistaként. Az észt közgazdász, Edgar Savisaar egy környezeti témájú televíziós vitában tűnt fel, később pedig magas környezetvédelmi és gazdasági kormányzati pozíciókat töltött be. Vasil Jakavenka újságíró országos ismertségét a Csernobilról szóló és a moszkvai adminisztrációt bíráló cikkeivel alapozta meg, majd alapító tagja volt és meghatározó politikusa lett a belorusz népfrontnak. Csernobil nyomán megerősödött a szovjet társadalomban a nukleáris energia felhasználásának elutasíttósága. Litvániában a csernobili típusú Ignalina atomerőmű váltott ki széles körű aggodalmakat. A litván környezetvédelmi civil szervezetek kezdeményezésére 1988. szeptember 17-én több mint húszezer vették körül élőlánccal az erőművet, követelve annak bezárását.

Az 1990-es évek közepén azonban más prioritások jelentek meg az önállóvá váló államok életében, így a gazdasági növekedés, a létbiztonság, a függetlenség

megőrzése, amelyek a környezeti szempontokat háttérbe szorították. A litván és az ukrán nemzeti függetlenség elnyerését követően enyhültek az atomenergia-ellenes fenntartások, Ukrajna és Litvánia egyaránt elkezdett ragaszkodni a veszélyes nukleáris erőművei működésének fenntartásához. Litvániában az Ignalina atomenergia-állomás termelte az ország elektromos energiájának 80%-át, és jelentős bevételt hozott az Oroszországnak eladott elektromos energia is. Csak akkor zárták be az atomerőművet, amikor az Európai Unió ezt a csatlakozás feltételül szabta. Az állami adminisztráció majd mindegyik szovjet utódállamban a környezeti szempontokat a gazdasági növekedés akadályának tekintette. A leglátványosabban ezek a törekvések Orosz Föderációban mutatkoztak meg, ahol Putyin elnök 2000 májusában feloszlatta a környezetvédelmi minisztériumot, amelynek épületeit, vagyónát és feladatköreit szétszították más kormányzati intézmények között.

Az 1970-es években induló környezettörténeti kutatás a történettudomány egyetlen amerikai alapítású irányzata. Bizonyosan nem véletlen, hogy az Oroszország környezettörténetéről szóló monográfia első szerzője amerikai kutató. Európában az 1980-as években jelentek meg az első, környezettörténeti paradigmát használó történeti elemzések. Az 1990-es években indultak az első makroregionális környezettörténeti kutatási programok, amelyek nyomán a 2000-es évek elején jelentek meg az első regionális környezettörténeti monográfiák, amelyek sorába illeszkedik az Oroszország környezettörténete is. A könyv címe ugyanakkor bizonyos mértékig pontatlan és félrevezető, hiszen nem Oroszország teljes történetét az ökológikus történetírás nézőpontjából újraértelmező történeti munka született, hanem a szöveg terjedelmét tekintve 90%-ban a Szovjetunió környezettörténetéről szóló monográfiát olvashatunk. Talán pontosabb és szerencsésebb lett volna a Szovjetunió környezettörténete címet választani, hiszen a bolsevik forradalom előtti és a Szovjetunió bukása utáni korszakról szóló fejezetek terjedelme és elemzési mélysége is igen szerény.

A könyv megírása ugyanakkor rendkívül bátor vállalkozás volt, hiszen úgy kellett megírni az Oroszország/Szovjetunió környezettörténetét, hogy rendkívül kevés, a környezettörténeti paradigma és módszertan szerint készült kutatási eredmény állt a szerzők rendelkezésére. Ilyen módon nem volt más választása a szerzői kollektíva tagjainak, mint a rendkívül heterogén diszciplináris háttérű kutatási eredményeket átdolgozni a környezettörténeti paradigma normáinak megfelelően. Ennek az úttörő vállalkozásnak talán a legnagyobb érdeme az, hogy általa nehezen hozzáférhető kutatási anyagok és tudományos eredmények kerültek be a nemzetközi tudományos diskurzusba. Amennyiben bárki a világon kíváncsi arra, hogy a 20. század során hogyan éltek együtt az emberek a természetes és épített környezetükkel a Szovjetunió politikai határain belül, akkor ez a könyv a vizsgálódás megbízható kiindulópontja lehet. De ha el akarnak mélyülni Oroszország környezettörténetének tanulmányozásában, akkor tanuljanak meg oroszul is.

Rácz Lajos

*Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.):
Állami erőszak és kollektívizálás a kommunista diktatúrában.*

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 395 oldal.

A Horváth Sándor és Ö. Kovács József által szerkesztett tanulmánykötet írásainak egy része a 2012. december 14-én megrendezett *Kollektívizálás és állami erőszak* című konferencia előadásaira épül, másik része felkérésre született. A központi probléma a kollektívizálás, ami a kommunista utópia egyik legjellemzőbb eszméje volt; eredeti célja a gazdaság hatékonyságának növelése és a kommunista ideológia társadalomba történő átültetése volt. A négy blokkból álló kötet írásai rávilágítanak arra, hogy a kollektívizálás nemcsak a tulajdonformákat változtatta meg, hanem a társadalmi rítusokat és a modernizáció kelet-európai definícióját is.

A kötet nyitó blokkjában a fogalmi kereteket ismerteti a két szerkesztő. Horváth Sándor írásából megtudhatjuk, miként válhatott az erőszak az egyik legalapvetőbb állami „adminisztratív” eszközzé. Ö. Kovács József írásából pedig kiderül, hogy a kommunista ideológia alapját a modernizációs elmélettel azonosította az akkori hatalom. A kommunisták a „mezőgazdaság szocialista átszervezésével” gyors iparosítási folyamatot és a hagyományos struktúrák megváltoztatását hirdették. A kollektívizálás és az iparosítás folyamatára a városi népesség ellátásának igénye is nagy hatással volt. A kommunista vezetés tudatában volt annak, hogy a gazdasági növekedést kísérő kollektívizálást állami erőszak alkal-

mazása nélkül nem tudja véghez vinni. Az 1956 előtti erőszakos kollektívizálásokat követő 1958–1961 közötti újabb hullám már kevesebb fizikai kényszerrel zajlott.

A *Lokális konfliktusok* című blokkban a homogénnek ható országos szint helyett mikroléptékű tanulmányokon keresztül mutatják be a szerzők a kollektívizálás folyamatát. Varga Zsuzsanna írásában Mihálygergén vizsgálja, hogy miként reagáltak a kollektívizálás első szakaszában a mezőgazdaság átszervezésére a helyi hatalmi és társadalmi szereplők. A politikai és gazdasági változások okán átalakult falusi elit – az országos tendenciától eltérően – továbbra is a helyi társadalom tagjaiból került ki. A módosabb családok elhanyagolása Mihálygergére is jellemző volt; a „kulák” és „kétlaki” családokkal szembeni fellépéseket tárja fel a kutatás.

Farkas Gyöngyi írásában sorra veszi, hogy a mai Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Bököny lakosai milyen eltérő formákat választottak a kollektívizálás elleni tiltakozásuk kifejezésére. A helyi lakosság hol a néma észrevétlenségbe burkolózva, hol röpcédulák terjesztésével, hol pedig tüntetések formájában szállt szembe a hatalom akaratával. A szerző többek között arra keresi a választ, milyen lépések vezettek odáig, hogy Bököny átszervezése csak a megye kollektívizálásának utolsó szakaszában valósult meg.

Fejér megye kollektivizálási folyamatait tárja fel esettanulmányában Czetz Balázs. Magyarországon 1945 előtt Fejérben volt a legmagasabb a nagybirtok aránya. A földosztást követően aztán megváltoztak az arányok és a kiosztott földeknek köszönhetően létrejött a termelősövetkezetek bázisát adó újgazdák társadalmi csoportja. A szerző az 1956 utáni megyei tévesztési kérdéskört vizsgálja, kitérve az erőszak különféle formáira (megemelkedett adóterhek, beszolgáltatási és adóhátralék-növekedések, fizikai erőszak, megfélemlítés), amelyek tévesztettségbe kényszerítették a paraszti társadalmat.

László Márton tanulmányából a székelyföldi kollektivizálás eseményeit ismerhetjük meg. A szerző áttekinti, hogy a magyarok területeken a kollektivizálás és az állami erőszak mennyire olvadt egybe. Az erőszak legitímálása 1949-ben kezdődött a kommunista párt hatalomra kerülésével, amely egyre drasztikusabb módon próbálta célját elérni. Az emberek életét a vetésterv, a beszolgáltatás, a terményelkobzás keserítette meg, de az adminisztratív és hatósági nyomásgyakorlás is jellemző volt, úgymint a megfélemlítés, a fenyegetés, vagy szélsőséges esetekben akár a gyilkosság.

Máté Gábor a kisparaszti gazdálkodás felszámolásával együttjáró természeti, táji változások hatásainak bemutatására törekszik a Baranya megyei Egyházaskozár példáján keresztül. A Szovjetunióból átvett kollektivizálási meggyőzőségi formák különbözően hatottak a parasztagdákra. Voltak akik a meggyőzés, a zsarolás hatására, mások a „kuláktalanítás” vagy az erőszakos agitáció miatt döntöttek a tévesztésbe való

belépés mellett. A parasztok ugyanakkor gyakorta választották a „kitérés” stratégiáját is. A társadalmi és üzemszervezeti változások a tájszerkezetben is módosulásokat hoztak. A táj korábbi megszokott formáját is átírta a természeti károkozással járó gépesítés.

Káli Csaba tanulmányában a zalai kollektivizálás társadalmi-történeti összefüggéseit kutatja. A szerző arra keresi a választ, hogy változott-e a társadalomban az erőszakos szövetkeztetés tapasztalata, és legitímálódott-e ez a folyamat. A tanulmány rávilágít arra, hogy az ország szovjetizálása állandó napirenden tartotta az erőszakot. A kényszerítés, a fizikai és verbális agresszió mellett az ígéretések is megszokottak voltak. A szigor csak a Nagy Imre hatalomra kerülését követő változásokkal enyhült.

Összességében a blokk tanulmányai rámutatnak arra a tényre, hogy a mezőgazdaság átszervezésével egyidőben a lokális társadalmak életébe történt beavatkozások célja a tradicionális társadalmi értékek átalakítása volt. A szerzők többszemponútú kutatásai a helyi gazdasági és társadalmi változások hatásait egyaránt figyelemmel kísérték.

A kollektivizálás társadalmiasítása című blokk írásai arról adnak áttekintést, hogy a szocialista rendszer idején miként tudták az állami erőszakot legitímálni és a tévesztést társadalmiasítani. Kunt Gergely tanulmányában egy fiatal testvérpár, Somlai Gizella (15) és Györgyi (21) megpróbáltatásain keresztül élhetjük át a kitelepítést korabeli naplójuk alapján. A lányokat és édesanyjukat a fővárosból telepítették Tiszaföldvára, mert az édesapa a második világháborúban

vezérőrnagyként szolgált a szerbiai fronton. Az írás azt taglalja, milyen lehetőségük volt a fiataloknak az érdekérvényesítésre és az ellenállásra.

Papp István arra keresi a választ, hogy a politikai rendőrség mit várt a gyakran fiatal, aluliskolázott falusi ügynököktől, akik egyszerre találták szembe magukat a hatalom erejével és a lokális társadalom normáival. Milyen szempontok alapján választottak embereket erre a tevékenységre, kik és milyen feladatokkal bízták meg őket, illetve állambiztonsági szempontból mennyire voltak eredményesek az eljárások?

Tóth Heléna írásában a társadalmi ünnepek és a kollektivizálás összefüggéseit kutatja. A mezőgazdasági kollektivizálás az ipari szocialista termelési viszonyok „uralmával” kezdődött, amellyel egy időben jelent meg a társadalom gyökeres átalakításának szerves részét képező „kulturális forradalom”. A szerző a szélesen értelmezett kollektivizálás szemszögéből az ünnepek és a kollektivizálás egymásra hatását, valamint az ehhez fűződő konfliktusokat mutatja be.

Gál András *A méneszgazda* című regényéből készült Kovács András filmje, amely az 1950-es évekbeli Magyarországon játszódik. Berta János tanulmánya azt vizsgálja, hogy a kollektivizálással együttjáró állami erőszak hogyan jelenik meg a két műben. A kollektivizálás a regényben és a filmben egyaránt a háttérrel adja, de a politikai hatalom mechanizmusait tanulmányozza. Szilágyi Márton mélyfúrás-szerű vizsgálatokkal elemzi a tévesztés szempontjából a korszak legnagyobb visszhangot kiváltó regényeit, szembe-állítva azokat a korabeli kritikaelméleti

szempontrendszerrel. A fejezet összességében a kollektivizálás és a kultúra kapcsolódását elemzi a kultúra területén. Megtudhatjuk, miként lehet nyomon követni az irodalmi és a filmművészeti alkotásokban a kollektívizmus traumáját, tapasztalatát, illetve hogyan jelent meg az alkotásokban az adott kor történelme.

A *Nemzetközi kitekintés* című blokk a kelet-közép-európai országok kollektivizálási folyamatait és eredményeit helyezi történeti perspektívába. A tanulmányokból megismerhetjük az egyes országok kommunista vezetőinek a kollektivizálás irányába mutató elköteleződését és ahhoz kapcsolódó eszközeit. Baráth Magdolna írása a szovjet parasztságot érintő három szakaszban lezajlott kolhozosítási folyamatot tárja elénk. A hosszadalmas és komplex folyamat az 1917-es forradalom után kezdődött, de 1927 után vált erőteljessé. Az erőszakos állami beavatkozás mindenhol tömeges elégedetlenséget váltott ki az emberekből, ami az egyszerű tiltakozástól a szovjetellenes felkelésig terjedt. A kollektivizálás legsötétebb időszaka az 1932–1933-as éhínség volt. A 25–30 millió éhezőre és a 3–8 millió éhhalált halt emberre hivatkozva sikerült elérni a kollektivizálás szüneteltetését. 1935-től új szabályok mellett kezdték ismételtelen el a kolhozosítást, amelynek eredményeképpen 1940-re a parasztgazdaságok 96,9%-át kollektivizálták.

A lengyel kollektivizálási kísérletről Mitrovits Miklós tanulmányában olvashatunk. A második világháború után Lengyelország területe 20%-kal lett kisebb, ami nagymértékben befolyásolta a lengyel mezőgazdaság struk-

turális és tulajdoni viszonyait. Az új hatalom a helyi lakosságot földjuttatással próbálta megkötni. A Lengyel Munkáspárt 1948-ban kezdte meg a szövetkezesítést és a „kuláktalanítást”, ami nem járt sikerrel. A lengyel kollektivizálás kudarca a társadalom ellenállása mellett történelmi örökségükben gyökerezett.

Slachta Krisztina a keletnémet „szocialista mezőgazdaság” létrehozását és működését mutatja be. 1945-ben a kommunista vezetés a nagybirtok államosításával és a tulajdonosok kitelepítésével kezdte meg a keletnémet mezőgazdaság szovjet mintára történő átalakítását. Ezt követően a nagyparaszti gazdaságokat kolhozosították, amelyeket a többi magántulajdonú paraszti gazdaság is követett. A szövetkezesítéseket fizikai, pszichikai és adminisztratív nyomásgyakorlással próbálták elérni, nem sok sikerrel. A kényszer hatására kivándorlási hullám vette kezdetét és 15 ezer család hagyta el az NDK-t a berlini fal megépítése előtt.

Mitrovits Miklós további írásában a „sikerese” csehszlovák kollektivizálásról és annak következményeiről olvashatunk. A második világháborút követően a magyar és a német földbirtokosoktól kisajátított földeket az állam a szlovák gazdák között osztotta ki. A kollektivizálás három hullámban ment végbe Csehszlovákiában az egyes időszakokban, eltérő „sikerrel”.

A román kollektivizálás folyamatába enged bepillantást Stefano Bottoni. Romániában az 1945-ös földreform értelmében minden 50 hektárnál nagyobb földet kisajátított az állam. Elvették a magyarok, a németek és azon távollévők földjeit, akik

a Romániával korábban hadiállapotban lévő országokba menekültek. A román kollektivizálás kezdete 1949 volt, ekkor sajátították ki azokat az 50 hektárnál nagyobb földterületeket, amelyeket a 1945-ös földreform során mentesítettek. Létrejöhettek az első kollektív gazdaságok, miközben a „kulák” nagygazdákat adókkal sújtották. Erdély magyarlakta területeit véres megtorlások jellemezték, ahol a „kulákok” kivégzése sem volt ismeretlen. A parasztság ezekre az eseményekre felkelésekkel válaszolt, amelyek hatására a kollektivizálás üteme lelassult, így 1952 elején a kelet-európai országok közül Romániában kollektivizálták a legkevesebb földet.

Lukács B. György a jugoszláv kollektivizálás folyamatát ismerteti meg az olvasóval. Jugoszlávia soknemzetiségű és eltérő gazdasági területekkel bíró országgént elmaradott paraszti gazdaságot hagyott örökül a helyi kommunista hatalomra. Az 1945-ös agrárreform értelmében kárpótlás nélkül elvették a földet a vagyonosabb gazdáktól, bankoktól és vállalatoktól, továbbá kisajátították a 3–5 hektárnál nagyobb földterületeket. A paraszti tulajdon ellen elkövetett gyakori fizikai erőszak hatására a parasztszámokban léptek ki a pártból. 1953-ban döntött a hatalom a szövetkezetek átszervezéséről, amely lehetőséget biztosított a lakosságnak a kilépésre is.

A bolgár kollektivizálás ellentmondásairól Demeter Gábor munkája ad képet. A kollektivizálás Bulgáriában ment végbe a leggyorsabban a szovjet fennhatóság alatt állt országok közül. 1945-ben fogadták el a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létesítéséről

szóló párthatározatot, és szovjet mintára megkezdődött a kollektivizálás. Egyre többen költöztek a városokba a vidéki parasztság sorából, aminek fő oka a városi lakosság falusi lakossághoz viszonyított nagyobb kenyéradagja volt. Közben a „kulákokra” is egyre több nyomás nehezedett, megnövekedtek a kvóták, a bírságok összegei. A parasztcsaládokra kiterjedő fizikai megfélemlítés mellett évente több száz kivégzés és több ezer deportálás írható a kollektivizálás számlájára. A bolgár diktatórikus rendszerben Európa leggyorsabb kollektivizációs folyamata zajlott le 1958-ig, amelyet a hatalom sikeresnek ítélt meg a földek 92%-os kollektivizálásával.

Az utolsó fejezet az egyes országok eltérően alakult kollektivizálási folyamatait és azok társadalomra gyakorolt hatásait veszi sorra. A kollektivizálásról és az ahhoz fűződő állami erőszakról készült nemzetközi összehasonlítás

önmagában hiánypótló munkának tekinthető.

A tanulmánykötet többszintű és komplex elemzést nyújt a hazai és a nemzetközi kollektivizálás megvalósulásáról és az azt kísérő állami erőszakról. A lokális és mikroszintű elemzések alapos helyzetképet tárnak az olvasó elé a hazai állami erőszak alkalmazásáról a kommunista diktatúra idején. A gazdag nemzetközi kitekintés pedig lehetőséget teremt a posztkommunista országok közötti összehasonlításra, amely a kollektivizálások problematikájának különböző aspektusait mutatja be. A politológia, a történelem, a szociológia és más rokon diszciplínák művelőinek egyaránt hasznos olvasmány a tanulmánykötet, amelyben a szerzők a kollektivizálást elszenvedőkkel mély sorsközösséget vállalva mutatják be tudományos elemzéseiket.

Mihály Renáta

SZERZŐINK

Birkás Anna (1985) történész, PHD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
annabiri@yahoo.com

Bögre Zsuzsanna (1960) szociológus
(PPKE BTK Szociológiai Intézet)
bogre.zsuzsa@gmail.com

Gerhard Péter (1975) történész, levéltáros
(Budapest Főváros Levéltára)
gerhardp@bparchiv.hu

Gyáni Gábor (1950) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
visgyani@ceu.edu

Hidas Zoltán (1971) szociológus
(PPKE BTK Szociológiai Intézet)
hidas.zoltan@btk.ppke.hu

Horváth Csaba Sándor (1983) történész
(Széchenyi István Egyetem Apáczai Csere János Kar)
horvath.csaba@sze.hu

Keszei András (1972) történész
(PPKE BTK Szociológiai Intézet)
keszei@btk.ppke.hu

Kövér György (1949) történész
(ELTE BTK Gazdaság és Társadalomtörténeti Tanszék
és MTA-ELTE Válságtörténeti kutatócsoport)
kover.gyorgy@btk.elte.hu

Mihály Renáta (1974) PhD-hallgató
(Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola)
renatamihaly2@gmail.com

Rácz Lajos (1963) történész
(Szegedi Tudományegyetem)
raczl@jgypk.u-szeged.hu

Tevely Arató György (1986) történész, levéltáros
(ELTE BTK Művelődéstörténeti Doktori Program,
Győri Egyházmegyei Levéltár)
tevely.aratoo@gmail.com

Varga Bálint (1983) történész
(MTA BTK Történettudományi Intézet)
varga.balint@btk.mta.hu

Veress Dániel (1988) történész, doktorjelölt
(ELTE BTK Atelier Doktori Program)
veresskakas@gmail.com

CONTENTS

PATTERNS OF FORGETTING

András Keszei	Forgetting, Society, History	5
Gábor Gyáni	Forgetting as Political Myth	22
György Kövér	The “Unforgettable” Memory of Tiszaeszlár	35
Zsuzsanna Bögre	The Dynamics of “Selective” Forgetting and “Selective” Remembering through the Prism of Coping with Trauma	51
Zoltán Hidas	The Culture of Remembrance and the System of Forgetting	73
Péter Gerhard	Legitimate Campaign Expenditure or Electoral Fraud? The Case Files of a Trial	93
Anna Birkás	The History of Economic Policy as Party History. Iván T. Berend and the Writing of Party History in the Mid-1960s	107

BOOKS

The Avant-Garde Attaché of Pierre Nora
 K. Horváth Zsolt: Az emlékezet betegei.
 A tér-idő társadalomtörténeti morfológiájához.

– Dániel Veress 131

<p>“Csokonai Redivivus”, or the Csokonai-Biography of Márton Szilágyi as a Phenomenon of Literary History Szilágyi Márton: A költő mint társadalmi jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói.</p>	<p>– György Tevelj Arató</p>	<p>140</p>
<p>Pieter M. Judson: The Habsburg Empire. A New History.</p>	<p>– Bálint Varga</p>	<p>149</p>
<p>An Evolutionary History of the Physical Education, Its Social and Economical Impacts Wolfgang Behringer: A sport kultúrtörténete.</p>	<p>– Csaba Sándor Horváth</p>	<p>154</p>
<p>An Environmental History of Russia/USSR Paul Josephson – Nikolaj Dronin – Aleh Cherp – Ruben Mnatsakanian – Dmitrij Efremenko – Vladislav Larin: An Environmental History of Russia.</p>	<p>– Lajos Rácz</p>	<p>161</p>
<p>Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.): Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában.</p>	<p>– Renáta Mihály</p>	<p>168</p>
<p>Authors</p>		<p>173</p>
<p>Contents</p>		<p>175</p>
<p>Abstracts</p>		<p>177</p>

ABSTRACTS

Anna Birkás: The History of Economic Policy as Party History. Iván T. Berend and the Writing of Party History in the Mid-1960s

In the post-1956 years, when the socialist era first became a subject matter of national historiography, the study of the party's past by the officially established party history collective at the MSZMP (Hungarian Socialist Workers' Party) was complemented by researchers from other historical institutions, for example by economic historian Iván T. Berend.

Berend's first work in this field, *Economic Policy at the Start of the First Five-Year Plan 1948–1950*, published in 1964, was a turning point in his career as a historian. The analysis of the book's content and reception, as well as the context in which it was written shows that it also functioned as a thesis on party history proper. From the perspective of analysing historical economic processes Berend was able to formulate at times ideologically sensitive observations concerning the party, thus the book became something of a critical party history. The subsequent debate between Berend and economic politician István Friss concerning the monograph made some genre characteristics of party history as a fusion of ideology and academic discourse marked and palpable.

With this work, Berend has proven that he was in possession of a type of knowledge within the traditional institutional framework of learning (i.e. academic-university circles), which can integrate academic research and ideology even in the most ideologically charged environment, that is, regarding the Party. In his memoirs he noted that it was thanks to this volume that his career became intertwined with the birth of the so-called New Economic Mechanism model.

Zsuzsanna Bögre: The Dynamics of “Selective” Forgetting and “Selective” Remembering through the Prism of Coping with Trauma

Through the study of a life story, the essay presents remembering and forgetting mechanisms that have developed and operated back-to-back throughout the years, seemingly inseparable from one another for an outsider. The analysis concentrates on how and what individuals narrate – those who have processed their trauma and those who have not. The study is based on interviews (a biographical and several other structured ones), as well as archival sources and a documentary. The life story of the individual presented in this essay is characterised by a mixture of personal trauma and historical trauma, and an intertwining

ing of remembering with forgetting—in this case more involuntary repression than reparative oblivion. It demonstrates that the ideal processes of forgetting and remembering, as described by Plato and Aristotle, tend to be irrevocably entangled in real life.

Péter Gerhard: Legitimate Campaign Expenditure or Electoral Fraud? The Case Files of a Trial

The study sheds light on some of the contradictions in the perceptions of electoral fraud in the Age of the Austro-Hungarian Monarchy through a civil suit conducted in 1910 at the Royal Court of Budapest. In the focus of the lawsuit stood the dividing line between legitimate and illegitimate campaign expenditure and the three verdicts clearly suggest that contemporary judiciary practice had no unambiguous stance concerning the issue. Budapest attorney Manó Ság was the plaintiff, and Protestant pastor József Irsay the defendant. Both held Independence Party mandates in the house of representatives in the electoral cycle ending in 1910. The subject matter of the case was 4000 crowns, which Ság demanded to be paid by Irsay as recompense for the electioneering he had undertaken for the pastor. This means that although the case was not one of typical electoral fraud, the judges still had to present their views about questions of electoral arbitration because the question was whether it was legal to hand over sums of money to canvassers for campaign purposes. While the court represented one standpoint in this question, the court of appeal decided the opposite, and finally the supreme court ruled the original court decision. This process clearly indicates the Hungarian legal system's uncertainty surrounding the legality of campaign expenditures and the fact that they were unable to establish a uniform judicial practice in this question. The study presents the contemporary regulations as well as the proceedings of the trials to demonstrate how these discrepancies between legal standards and everyday judicial practice manifested in the arbitration process of the judges.

Gábor Gyáni: Forgetting as Political Myth

A nation, as Ernest Renan acknowledges, cannot exist without forgetting. Forgetting and selective memory as primary factors in the creation of community do not occur spontaneously: they are the result of a nation's memory politics implemented by force. The instrumentalisation of history is the alliance of power and forgetting. The history of the twentieth century, especially the European memory of the Second World War, is replete with examples for this.

Firstly, the case of France is especially illuminating. After the war, the history of the French collaboration and the existence of the Vichy-regime were shrouded in silence and oblivion for a decade and a half. Instead, the French resistance was selected to be remembered with a special emphasis on the French as victims. It was not until the 1980s that the French began to come to terms with the past, but even this development failed to bring an honest acknowledgement of collaboration.

The memory of the 1956 Hungarian Revolution in the Kádár Era is an example for replacing the image of a violent past with screen memory (*Deckerinnerung*). The Kádár propaganda brought the atrocities perpetrated by “counter-revolutionaries” to the forefront, but remained decidedly silent about the significantly more grievous violence carried out by the Hungarian Secret Service and the Soviet troops.

Finally, the wilful forgetting of the entire Jewish past in line with the Nazi racial ideology went hand in hand with replacing the historical significance of a Biblical people with the concept of the Germans’ historical vocation. One of the means to achieve this was the physical destruction of the Torah and synagogues, as well as the creation of the concept of the Jewish Museum in Prague.

Zoltán Hidas: The Culture of Remembrance and the System of Forgetting

The study first briefly summarises selected milestones of the transformation of historical consciousness in the modern era. The “Saddle Period” (*Sattelzeit*), to use the term Reinhart Koselleck coined to describe the decades around 1800, not only brought about the mobilisation of time but also a raise in valuing the present. The study then goes on to demonstrate two radically different concepts of time, both committed to use theoretical consistency in order to grasp the perspectives on time opening up in the present. In line with the perspectivism that characterises contemporary historical consciousness, both uses the present as the starting point but attributes different roles to the past. With regard to its primary focus, one of these, the sociological theory of structural functionalism is organised around the *forgetting* of past events: systems select memories from an endless available supply in order to maintain the operation of the current system, which means that all that is not necessary at that particular point in time is forgotten and whatever furthers communication is remembered. This results in the paradox that the main function of memory is forgetting. In the other approach, that of cultural *memory*, the order of shared experiences is carried by remembering communities of meaning. Narratives enable us to look back and forward, too, and novelty always appears in the shape of the reconstructed past.

András Keszei: Forgetting, Society, History

The role of forgetting can be examined on various levels depending on the interpretive model, ranging from the isolated individuals of earlier psychological studies, through the dynamic memory systems seen as the result of social activities by sociology and anthropology, to the concept of long-term cultural memory manifest in and canonised by objects and texts. Individual-psychological, social-communicative and historical-cultural levels fuse in the practice of recall: looking at this process from the angle of forgetting, they make remembering selective. On the long term, the fate of events, knowledge and practices that remain unrecalled is fading and eventual oblivion, which can be interpreted as the dynamic relationship between these three levels.

Identity is another important interpretive factor of the social practice of remembering, and thus that of the practice of the inseparable forgetting too. The self-image of the individual and society, based on the prevailing self-images, presents expectations to the individual and society: how do they see themselves and what should they be like? The social forces in various historical periods outline their own specific patterns of remembering and forgetting. Depending on their position, certain social groups can have more or less power and efficiency in hindering identity-transforming processes, whereas some do not have a real chance for this. Due to the nineteenth- and twentieth-century modernisation, as well as mass migration and lifestyle change, in many places, traditional worlds have been relegated to museums and oblivion. In a world of accelerating time and ephemeral phenomena and experiences, the cultural amnesia brought about by modern space creation and market economy can be counterbalanced by a precisely drawn, order-centred past which gains currency as an important point of reference in one's identity.

György Kövér: The “Unforgettable” Memory of Tiszaeszlár

The previous study of the author explores what the participants of the Tiszaeszlár Trials, including Károly Eötvös, Miksa Szabolcsi, József Bary, and Móric Scharf, remembered (and forgot) when they felt that the time has come to reminisce. Continuing in this vein, the present essay traces what “memories” are produced and carried forward by those who do not have their own experiential recollections about the trial. These include traces of memory which found no place in the grand narrative of the case and stayed on the level of local memory and oral transmission. The semantic memory knowledge of the second and third generation who have no episodic memories of their own, has been fully embedded into the procedural memory of the older generation of locals. Beyond analysing family histories hiding in the shadow of “great intellectual discourses”, historians can also explore the output of journalistic or ethnographic data collection projects that deal with local memory.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A Korallban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a Korall honlapján. A feltöltésnél kérjük, utaljanak a Korall honlapjára is, így: „A Korall Társadalomtörténeti Folyóiratban megjelent cikkeket lásd a folyóirat honlapján: www.korall.org”.

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézírata egy ív, de legfeljebb másfél ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiái leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 2-3 oldalas tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*-ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldal-szám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010.

A lábjegyzetekben a hivatkozás ()-ben szerepel, ha a lábjegyzet tartalmilag szöveges. Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnev mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnevű is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (például MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (például MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járjunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét. Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA), 1650–1750.

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV = Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Például német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> – utolsó letöltés: 2009. március 9.

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uo., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára. (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurzíválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (például *Nyugatból*).

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Virágmandula Kft.
7624 Nagy Jenő utca 12.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

a Társadalomtörténeti Monográfiák 6. kötete

Farkas Gyöngyi

LÁZADÓ FALVAK

Kollektivizálás elleni tüntetések
a vidéki Magyarországon, 1951–1961

A vidéki Magyarország keleti szegletébe invitál a könyv, „a sötét múlt század” közepe táján. Az még csak-csak tudható, hogy a korabeli parasztság masszívan húzódkodott az erőszakos tévesztés ellen, az viszont alig ismert, hogy helyenként nyíltan és tömegesen szegült szembe a terroruralommal. Csak a közelmúltban megismerhetővé vált titkosszolgálati iratok és a szabaddá vált emlékezet együttes vizsgálata derít fényt arra, hogy milyenek is voltak az évtized-hosszan állandósult korabeli hadiállapot mindennapjai. A felidézett ütközések és ütközetek sora arra is rámutat, hogy a Rákosi- és a Kádár-korszak nyitányának a rendtartó magyar falut, parasztságot szétzilálni, „szocialista jobbágysorba” atomizálni igyekvő offenzívái között alig volt különbség. Farkas Gyöngyi leírása nyomán egyéni arca lesz a broszúrabeli agitátornak, a párt- és tanácsitkárnak, a „kuláknak”, illetve a többi gazdálkodónak és az őket elhurcoló rendőrnek is. Kiterjedt mikro-történeti vizsgálódás és mélyinterjú terepmunka eredményeként elevenedik meg az egyivásúak szembekerülése éppúgy, mint a lokális szolidaritás az időnként szó szerint vérre menő létharc közepette.

Gyarmati György

A 404 oldalas kötet bolti ára 4 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Megrendelés esetén a kiadó 25% árengedményt (3 370 Ft) biztosít. A könyvet személyesen át lehet venni (Budapest), vagy a postaköltség felszámolásával elküldjük.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Mátay Mónika (szerk.):

MÉREGKEVERŐK

Több olyan történeti közösségről is tudunk, amely a terhet jelentő, öreg, beteges, magatehetetlen vagy fogyatékkal élő személyeket kiközösítette, esetleg a halálba kényszerítette. A jelen többszerzős kötet tárgya, a Horthy- kor legnagyobb bűnügyi botránya éppen egy efféle gyakorlat magyarországi alkalmazása miatt robbant ki 1929-ben. Kiderült, hogy a Tiszazugban emberek tucatjait tették el láb alól arzénmérgezéssel saját családtagjaik pusztán azért, mert feleslegessé váltak, akadályozták az elkövetők boldogulását. Arra is fény derült, hogy nem elszigetelt esetekről, hanem olyan szokásról volt szó, amelyről egész faluközösségek tudtak, és amelyet évtizedeken át büntetlenül üztek a helybeliek. Csalódott és dühös nők mérgezték meg iszákos, durva, vagy éppen rokkant férjeiket, de öreg szülő, újszülött, és gyermek is volt az áldozatok között. A korabeli sajtó és egyes szociográfiák az 1930-as években a tiszazugi falvak kapcsán a spártai Taigetoszt emlegették. Az analógia ugyan némiképpen sántít, de jól tükrözi az eljárás kegyetlenségét, közösségi beágyazottságát és az áldozatok kiszolgáltatott helyzetét. A tiszazugi arzénmérgezésekről eddig nem készült átfogó monográfia, csupán szócikkeket szenteltek a témának a hazai történészek. A könyv több tudományág bevonásával a mérgezés jelenségének és korabeli visszhangjának komplex bemutatására vállalkozik.

A 332 oldalas kötet bolti ára 3 500 Ft, megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen, vagy www.korall.org honlapon.

Megrendelés esetén a kiadó 20% árengedményt (2 800 Ft) biztosít. A könyvet személyesen át lehet venni (Budapest), vagy a postaköltség felszámolásával elküldjük.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BIBLIOSZIVA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

BÍRÁLAT

NAGY ÁGOSTON – TANKÖNYVEK, NEMZETFOGALMAK
GÉBERT JUDIT – HOGYAN LEGYÜNK ENGEDETLEN POLGÁROK?
ISTVÁNKÓ BEA – MÚZEUM-OPTIMIZMUS

MÁRKUS GYÖRGY – A KULTÚRA ÚTJÁIRÓL
JOHN DUNN – HONT ISTVÁN RÓL
MOLNÁR PÉTER – NAGY KÁROLY
 KONSTANTINÁPOLYI ÚTJÁNAK LEGENDÁJÁRÓL

PROBLÉMA

SZEMLÉ

TALLIÁN TIBOR, LAKI MIHÁLY, KLANICZAY GÁBOR,
 PAJKOSSY GÁBOR, PLÉH CSABA,
 ERŐS FERENC, MAROSÁN BENCE ÍRÁSAI

BOB DYLAN

MI A PÁLYA?

INTERJÚ SIR ANTHONY GIDDENSSZEL

FONTOS KÖNYVEK

2015. II. FÉLÉV – 2016. I. FÉLÉV

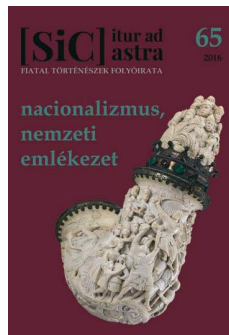
M E G J E L E N I K

2016. ŐSZ-TÉL

N E G Y E D É V E N T E

A Sic Itur ad Astra 65. lapszámának középpontjában

a nacionalizmus és a nemzeti emlékezet

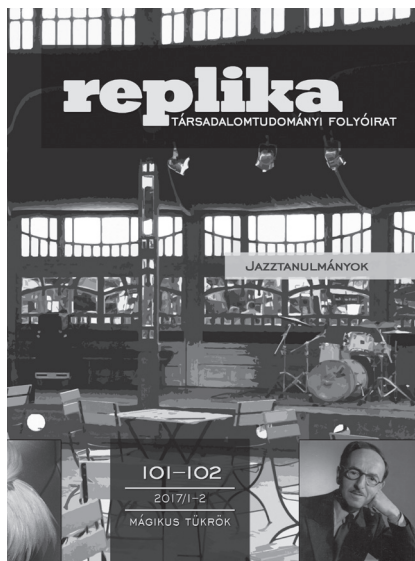
Beszélgetés **Miroslav Hroch** cseh történésszel • **Reinhart Koselleck**: Háborús emlékművek mint a túlélők identitásteremtő aktusai • **Nagy Ágoston**: „Elestjeink” oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni? A sátoraljaújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei • **Kárpáti Attila István**: Szilágysági vagy Szilággy vármegyei? A regionális identitás vizsgálata Szilággy vármegyében a 19–20. század fordulóján • **Erdős Zoltán**: Emlékezet és identitás a 17. század második felének magyar puritán irodalmában • **Lászlófi Viola**: Parasztokból kurucok. A Rákóczi-néphagyományok megalkotása Északkelet-Magyarországon a 20. században • **Tarafás Imre**: „A hazánkban lakó különféle nemzetiségek”. Magyarországi nemzeti kisebbségek reprezentációja a dualizmus kori középiskolás történelemtankönyvekben • **Bolgár Dániel**: Integrálódás asszimiláció-oroszágba. A zsidóságmegmaradás törvényének magyarázata • **Tömöry Miklós**: Nemzeti önreprezentáció egy többnemzetiségű városban és azon túl. Szerb beszeda Pesten 1867-ben • **Eszik Veronika**: Rivalizáló nacionalizmusok a liberális törvényi szabályozás szabta keretek között. A horvát iskolaügy a 19. század végén • **Sonkoly Gábor**: „Sokan bizonyossággal állítják, hogy Attila hun birodalmának központja Tokaj volt.” Nemzeti jegyek a magyar világörökségi kultúrtájaknál • **Nari Shelekpajev**: A kazah fővárosok és a posztszovjet kazah nemzeti identitás megszerkesztése • **Recenziók** Anthony D. Smith, Róka Enikő, Szijártó M. István, Szegei Péter és Valuch Tibor kötetéről.

Kapható az Írók Boltjában és a Püski Könyvesházban.

sicitur.blog.hu • siciturfolyoirat@gmail.com

Tanulmány- és recenzió-kéziratokat várunk a következő számainkba: [66] deviancia [67] posztkolonializmus, posztszovjet térség

101-102. szám

Jazztanulmányok

Szerkesztette: Havas Ádám és Zipernovszky Kornél

Zipernovszky Kornél és Havas Ádám Lectori Salutem!	7
Scott DeVeaux A jazzhagyomány konstruálása: a jazz historiográfiája	13
Federmayer Éva Millenniumi Budapest és ragtime A faj, a nem és az osztály (rendiség) mintázatai a korai magyar jazzkorszakban	41
Zipernovszky Kornél „Ki fog győzni – a jazz vagy a cigány – nehéz megjósolni” A cigányzenészek megvédik a magyar nemzeti kultúrát	67
Molnár Dániel „Művészi elgondolás: Miss Arizona és Rozsnyai Sándor” Az Arizona Revue Dancing műsora és hatáskeltő elemei (1932–1944)	89
A zene a jelenlét eszköze Zipernovszky Kornél interjúja Dolinszky Miklóssal	119
Havadi Gergő A magyar jazzszubkultúra ethosza a ’70-es és ’80-as években – „a kulturális lázadás életstílusa”	125
Havas Ádám és Ser Ádám „Szegény rokonok” – A budapesti jazzszíntér konstrukciója	147
Havas Ádám A szabadság dogmatizmusa és a dogmatizmus szabadsága Különbségtételek rendszere a mainstream-free jazz dichotómiában	169
Bognár Bulcsu „Nem a tagadást kell tagadni, hanem állítani kell.” Beszélgetés Szabados György életművéről 3. rész. Tonális centrum és avantgárd. Az utolsó korszak zenéje és a zenei nevelés kérdése	197

A kötet szerzői:

BEZSENYI TAMÁS	NAGY BOTOND
BOA KRISZTINA	PAPP KLÁRA
BUZA JÁNOS	PITI FERENC
DEMETER GÁBOR	POGÁNY ÁGNES
F. ROMHÁNYI BEATRIX	PÓSÁN LÁSZLÓ
GAUCSÍK ISTVÁN	SEBŐK FERENC
KAPOSI ZOLTÁN	SIMON ZSOLT
KISS ANDREA	SZÁNTAY ANTAL
KOVÁCS KRISZTIÁN	TEKE ZSUZSA
KÖVÉR GYÖRGY	TÓZSA-RIGÓ ATTILA

Akadémiai támogatással létrehozott kutatócsoportjaink megalakulásával komoly erők összpontosulhattak a gazdaságtörténetre, így időszereünk tünt, hogy megpróbáljunk fórumot biztosítani a különböző korszakok specialistáinak párbeszédéhez. Így kerül nyomdába a Magyar Gazdaságtörténeli Évkönyv első, 2016-os kötete. Két olyan témával indítunk, amelyek sosem tartoztak a honi gazdaságtörténet favoritjai közé. Válságtörténetről – először és utoljára – 1921-ben jelent meg összefoglaló, ám csak a pénzügyi és kereskedelmi válságokat tárgyalta. Évkönyvünkben a válságtörténeli blokk nyolc tanulmányból áll, és átfogja a 14. századi éhínségektől a 19. századvégi agrárválságon át a 20. századi pénzügyi válságokig a jelenségek széles spektrumát. A piacok története is elhanyagolt területnek számított. A kereskedelem-történeli blokkban hét tanulmányt teszünk közzé: ezek az Árpád kortól a szocialista kori magánkereskedelemig ívelnek. Célunk, hogy az új fórum révén induló diskurzusba minden határon inneni és túli érdeklődő kutató bekapcsolódhasson.

